

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

133. évfolyam

2022

4. szám

Mészáros Csaba

Mi a rokonság? Antropológiai nézőpontok II. A családi hasonlóság

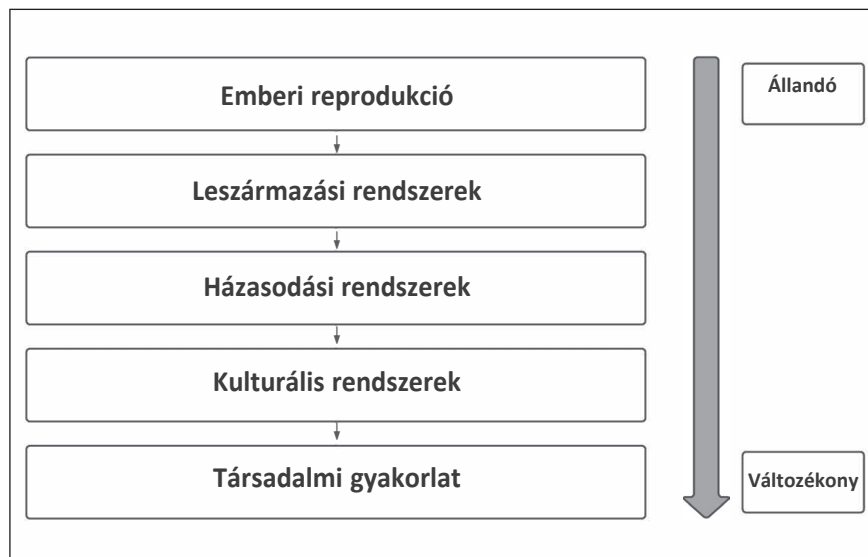
AMI MEGHATÁROZOTT, ÉS AMI VÁLTOZTATHATÓ

A jelen tanulmány első fele számbavette a rokonság jelenségekörének definíciós lehetőségeit,¹ valamint felvetette azt a kérdést, hogy mi szükség van egyáltalán a rokonság jelenségének analitikus célú meghatározására. Jogosan merül fel ez a kérdés, hiszen egy olyan fogalomról van szó, amelyet a hétköznapi életben mindenki meglehetősen magabiztossággal használ. Mennyiben járul tehát hozzá az antropológiai megértéshez az, ha a hétköznapi használaton túl, esetleg azt felülírva és analitikus szempontokat a középpontba állítva határozzuk meg a rokonság fogalmát? E kérdésből fakad egy további dilemma is. Mégpedig az, hogy milyen lehetőségeket nyújt az az eljárás, amikor az európai kutató – felfüggesztve saját rokonságról alkotott elképzeléseit (tehát a leszármazás és a házasság kettősségében való gondolkodást) – másfajta analitikus lehetőségek szerint kezdi el megközelíteni a rokonság jelenségekörét? Amennyiben elfogadjuk azt, hogy a rokonság egy (legalábbis részben) kulturálisan meghatározott jelenség, akkor nyilvánvalóan azt is el kell fogadnunk, hogy mint ilyen, időben változó és történetiséggel rendelkezik. Ez még akkor is igaz, ha a nyugati társadalmak hajlamosak a rokonságot természettudományos ismeretekre támaszkodva biogenetikai alapú megközelítésben értelmezni.² Ez a természettudományos értelmezés, amint arra a tanulmány első felében rámutattam, hierarchikus viszonyként értelmezi a kulturálisan, társadalmilag létrehozott és a biológiailag adott közötti kapcsolatot.

E hierarchiában az adottságként kezelt emberi reprodukció áll a meghatározott, a megváltoztathatatlan oldalon, a leszármazási és házassági rendszerek pedig mintegy közvetítik ezt a biológiai adottságot egy-egy kultúra rokonsági rendszere felé. A kulturálisan adott rokonsági rendszerekhez képest pedig még nagyobb változékonyságot mutat a hétköznapiakban megvalósuló társadalmi gyakorlatok kontingenciája, sokszínűsége.

¹ Mészáros 2022:406.

² Wilson 2016.

1. ábra A rokonság értelmezésének hierarchikus viszonyrendszere

Ez – az ember biológiai adottságaitól a társadalmi gyakorlatig eljutó – rokonsági szemlélet két feltevésen alapul. Az egyik feltevés az, hogy az emberi társadalmat *individuumok építik fel*. A másik pedig az, hogy a biológiailag adott reprodukció individuumok között jön létre. E két feltevessel – és az általuk megképzett hierarchiával – kapcsolatban egyre több kétely merült fel az antropológiai kutatásban. A jelen tanulmány célja kettős:

E kételyeket számbavegye, és bemutassa, hogy a rokonság fogalmának analitikus szempontból való átgondolása időszerű feladat.

Egy olyan elméleti keretet javasoljon, amelyen belül a rokonság fogalma értelmezhető és operatív marad.

E kettős cél határozza meg a tanulmány felépítését is. Elsőként a rokonság fogalmának analitikus célú meghatározásával kapcsolatos legfontosabb kihívásokat fogalmazom meg, majd a rokonság fogalmának használatára javaslok egy lehetőséget.

INDIVIDUUM ÉS DIVIDUUM

Amikor az egyes emberek és emberi csoportok között létrejövő rokoni kapcsolatokról, valamint az e kapcsolatokat formáló rokoni ideológiákról esik szó, elengedhetetlen annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy mit jelent az egyes ember, az individuum az egyes emberi közösségekben. Egyáltalán annak a kérdésnek a feltétele, hogy létezik-e az individuum fogalmához hasonló elképzelés az emberi közösségekben. Enélkül ugyanis nehéz megérteni azt is, hogy mit jelent a közöttük fennálló rokoni kapcsolat. Talán további magyarázatot nem is igényel az a megállapítás, hogy az individuum, vagyis

a tovább nem osztható egyén egy olyan kulturális konstrukció, amely az európai gondolkodás egyik legjellemzőbb sajátja. Bár leghatározottabb formában a kartéziánus filozófiában artikulálódik az öntudat evidenciája, amely elhatárolja az individuumot a külvilágtól,³ ám a teljes európai szellemtörténet – ahogyan arra Louis Dumont meggyőzően rámutat – felfogható az individualizmus kialakulásának történeteként is.⁴

Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni az emberi individuumról való gondolkodás sokszínűségét, és azt sem, hogy az emberi személyiséget, annak diszkrét voltát időben, térben eltérő módon értelmezhetik az egyes társadalmak. Az emberi személyiségről alkotott elképzelések pedig sok esetben inkább a kontextusokra, a relációkra, az emberek közötti interakciókra helyezik a hangsúlyt, mintsem az egyénnel, az individuummal önzonos tudatra.⁵ Tehát az emberi személyiség nem okvetlenül feleltethető meg annak az egyöntetű, monolit és autonóm jelenségnek, amely a nyugati gondolkodást (és egyúttal a rokonságkutatás korai szakaszát is) jellemezte. Ellenkezőleg, az emberi személyiséget igen gyakran részekből álló, fel- vagy szétosztható jelenségnek tekintik az egyes társadalmakban. Ez a nem individuális (tehát *dividuális*) személy dinamikusan változó részekből áll, amelyek a kontextusok függvényében változnak.⁶

Az erre vonatkozó elképzelések egyik korai megjelenése az antropológiai szakirodalomban a *hau* jelenségének leírása. Marcell Mauss 1925-ben írott, az ajándék(ozás) természetéről írott munkájában részletesen bemutatta a maori *hau* ('spirituális erő, szellem') szó jelentéskörét, és az ajándékozás által kialakított interszónális kapcsolatokat.⁷ Mauss azonban nem követte a maori gondolkodást abban az irányban, hogy az ajándékban rejlő erőt valamiképpen az ajándékozóval, az ajándékozó *megosztható, részekből álló*, átadható személy(iség)ének egy darabjával azonosítsa.⁸ A nyugati világlátás individuumokban való gondolkodása nem könnyítette meg Mauss számára az ajándékozás jelenségének maori elképzelések szerinti kibontakoztatását – vagyis annak a gondolatnak a felfejtését, hogy a személyiség felépítésének belső struktúrái és a társadalmi kapcsolatok valójában megegyeznek egymással. E nézet szerint nem a belső, autonóm személyiség változik a külső kapcsolatok hatására, hanem a külső kapcsolatok hozzák létre a megosztott, *dividuális* személyt. Éppen ezért minden *dividuális* személy(iség) valójában egy közösség egyik lenyomata, mozaikszerű olvasata is – hiszen annak részeit tartalmazza.

A *dividuális* személy, egyén rokonságról alkotott elképzelése is alapvetően eltér attól, amelyet az individuumok közötti leszármazási és házassági kapcsolatokat tételező hagyományos rokonságkutatás tételez. A *dividuális* személy testében, tárgyaiban, ajándékaiban, sőt étkezésében is kapcsolatba lép közösségének a tagjaival – magát megosztja velük, másokból pedig részeket integrál magába.⁹ Ekképpen a rokonságról alkotott helyi elképzelések is egy radikálisan eltérő keretrendszerben értelmeződnek. Ha egy

³ Ferraiolo 1996.

⁴ Dumont 1998.

⁵ Fowler 2004: 1.

⁶ Fowler 2004: 15.

⁷ Mauss 1966.

⁸ MacCormack 1986: 286–288; Frank 2016.

⁹ Strathern 1998; Mosko 1992: 702–706.

személy az interakcióiból áll össze, és általuk osztja szét magát, akkor az a kérdés, hogy pontosan kivel is áll leszármazási kapcsolatban – tehát vérrokonságban, és ki tekinthető affinális rokonának teljesen másként merül fel. Hiszen ő nem egy diszkrét, pontszerű entitás, aki jól követhető leszármazási és házassági kapcsolatokkal rendelkezik.

Tovább bonyolítja a nyugati, individuumokban gondolkodó szemlélet számára a rokonságról való gondolkodást az, ha a dividualis személyiség nemcsak emberek között oszlik meg, hanem akár más entitások között is. Vagyis az emberi személyiség állapotokból, növényekből kebelez be részeket, és adja át magát azoknak (nekik).¹⁰ Számos olyan etnográfia ismert, ahol az egyes létezők közötti ontológiai kapcsolat lehetőséget teremt a biológiai fajok közötti átjárásra, rokonság vagy éppen személyiségközösség kiépítésére.¹¹ Joggal merülhet fel az az ellenvetés, hogy az egyes ember dividualitása egy olyan marginális, areális jelenség, amely az elsősorban Melanéziából származó etnográfikákra adott antropológiai válaszként értelmezhető. Ekképpen értelmezve a felsorolt etnográfikák nem befolyásolhatják érdemben a rokonságról alkotott elképzeléseinket. Ennek az ellenvetésnek azonban számos további etnográfia ellentmond, ahogyan erre az előző tanulmányban, az emberek és a nem emberek között megvalósuló rokoni kapcsolatok leírása kapcsán utaltam.¹²

A melanéziai és mikronéziai példák mellett más területekről is meggyőző leírások állnak rendelkezésünkre – és ami még tanulságosabb: ezek a leírások a dividualitásra vonatkozó elképzelések elérő formáit mutatják be. Dél-Indiából származó etnográfikák utalnak arra, hogy a dividualis személyiség legalább egy másik modellje is ismert. Cecilia Busby a nemek közötti különbségeket és azonosságokat feltárni kívánó terepkutatása a dividualitás egy a melanéziai formáktól eltérő, de szintén érvényes modelljét mutatja be.¹³ Az általa vizsgált közösség elképzelései szerint egy személy nem egymásnak átadható részek mozaikjából áll, hanem egymást eltérő mértékben átható szubsztanciákból, amelyek egymástól nem függetleníthetők; dacára annak, hogy a szubsztanciák által áthatott személyek mégis diszkrét entitásokként értelmeződnek. Ez a fajta dividualis személyiség nem átadja magát, hanem csupán áthatja közösségnek többi tagját, akiknek tettei, kapcsolatai ekképpen lemoshatatlan, eltávolíthatatlan módon tartalmazzák az ő személyiségét is. A kapcsolat az individuum és a dividuuum között azonban talán az eddig felvázolt lehetőségeknél is összetettebb lehet. Ha azt feltételezzük, hogy történetileg, földrajzilag, egy meghatározott szociokulturális közegeben kulturálisan vagy dividualis vagy individuális személyiségkép működik egy társadalomban, akkor egyúttal azt is feltételezzük, hogy egymás mellé helyezve egy térképen be lehetne mutatni e személyiségfajták elterjedését. A helyzet minden bizonynyal nem ez. Edwin LiPuma rámutat az antropológia egyik gyakori hibájára, mégpedig arra, hogy a távoli vidékeken kutatók előszeretettel állítják szembe a nyugati gondolkodást, világképet egy feltételezett radikálisan eltérő *mással*.¹⁴ Ez a helyzet a

¹⁰ Barraud et al. 1994: 53.

¹¹ A Salamon szigeteken élő 'Are'arékre vonatkozó antropológiai leírás adja erre az egyik legjobban adatolt példát. Coppet 1990.

¹² Mészáros 2022.

¹³ Busby 1997: 272–275.

¹⁴ LiPuma 1998: 57.

dividuális és az individuális szembeállításával is. Hasonlóképpen mutat rá a bináris oppozíciókban való gondolkodás csapdáira Kalpana Ram, aki Louis Dumont individuumra, valamint a vele szembeállított *indiai* személyiségre vonatkozó gondolatait teszi mérlegre.¹⁵ Ahogy Edwin LiPuma fogalmaz: „*A nyugati személyiség ideológiája, mint teljesen individuális, csak részben fedi fel a valóságot. Ugyanis a nyugati individuumok is kölcsönösen függenek egymástól, másokhoz képest, másoktól való függésben ismerik meg önmagukat, és válnak képessé arra, hogy cselekvően lépjenek fel, illetve arra, hogy haszonélvezői lehessenek mások tetteinek.*”¹⁶

Karl Smith a két személyiségtípus antropológiatörténeti szerepét bemutató tanulmányában amellet érvel, hogy a dividuális és az individuális közötti megkülönböztetésnek egyre csökkenő szerepe van, hiszen egyetlen társadalom kulturálisan létrehozott személy(iség)fogalma sem tekinthető vegytisztán dividuálisnak vagy individuálisnak. A kettő ideáltípus közötti oszcillálás teremti meg a személyiségre vonatkozó egyedi és polifon kulturális modelleket.¹⁷ Vagyis az a rokonságkutatás, amely jellemzően pontszerű individuumok közötti kapcsolatként értelmezi a leszármazási és affinális kapcsolatokat, egyre inkább egyoldalúnak tűnik, és átgondolást, további pontosítást igényel. Ha az egyén határai (lelkileg, személyiségileg, testileg, vagy akár szubsztanciálisan) nem szűkíthetők le egyetlen egyedre, akkor a rokonsági rendszer elemi egysége, atomja is át kell, hogy értelmeződjön. Ennek a problémának a figyelembe vétele, az egyedi ember határainak elmosódása,¹⁸ különösen fontossá válik akkor, amikor a modern orvostechológia a testek és szubsztanciák elegyítését, átvitelét és egyesítését már olyan mértékben képes manipulálni, hogy arra a jogi, rokonsági és kulturális rendszereken túl az analitikus célú fogalmi rendszereknek is reagálniuk kell. A következő fejezetben erről, tehát az orvostechológia által megváltoztatott emberről esik szó.

ASSZISZTÁLT REPRODUKCIÓS ELJÁRÁSOK

Általános feltételezés volt Lévi-Strauss fellépéséig a rokonság antropológiai kutatásban az a gondolat, hogy a leszármazási rendszerekhez képest (amelyek „szorosabban” kapcsolódnak a biológiai reprodukcióhoz) az affinális rokoni kapcsolatok mozgékonyabbak, társadalmiasabbak. Amíg tehát a biológiai reprodukció univerzális jelenség, amely nem függ a társadalomtól, a leszármazás pedig szorosabban kapcsolódik hozzá, mint a párválasztás, addig az antropológiai kutatás a rokonsági jelenségeket egy stabil biológiai háttér előtt lezajló kulturális jelenségeként értelmezte.¹⁹

Az asszisztált reprodukciós eljárások elterjedése azonban e háttér stabilitását, univerzalitását és társadalomtól független mivoltát kérdőjelezi meg. Az antropológiai kutatások – érthető módon – hamar felfedezték a témát maguknak. Annak a megközelí-

¹⁵ Ram 1994: 145.

¹⁶ LiPuma 1998: 60.

¹⁷ Smith 2012.

¹⁸ Pietrzykowski 2018: 57–60.

¹⁹ Edwards 2014.

tésmódnak, amely az asszisztált reprodukciós eljárások vizsgálata kapcsán a biológiai (mint egyik oldal) és a társadalmilag szabályozott (mint másik oldal) közötti rugalmas határokat kutatta, jelentős hozadéka volt az, hogy felmutatta a biológiai és a társadalmi közötti határ meghúzásának problémáit.²⁰ Ez a megközelítés minden haszna ellenére azonban érintetlenül hagyta azt az alapvető kérdést, hogy vajon valóban megtudható-e az, hogy mi tartozik a biológiai és mi a társadalmi rokonság kérdéskörébe. Ma már az, hogy van-e bármi, ami vegytisztán biológiaiainak tekinthető, szintén kérdésként merül fel.²¹ A Nagy-Britanniában és Németországban végzett rokonsági kutatások arról tanúskodnak, hogy az asszisztált reprodukciós eljárásoknak köszönhetően nemcsak a biológiai és a társadalmi közötti határ elhelyezkedése változik, hanem megkérdőjeleződik a szembeállítás értelme is.²² E kutatásokkal összhangban a kortárs antropológiai szakirodalomban külön-külön is mérlegre kerülnek olyan alapvető fogalmak, mint a szülőség,²³ az apaság²⁴ vagy éppen az anyaság.²⁵

Az anyaság és a hozzá kapcsolódó termékenység gondolata például egy olyan merrev kulturális minta, amelyet a terméketlenség orvostechológiai kezelése új megvilágításba helyezett. A női termékenység mint biológiai tény, amely valójában az európai agrártársadalmak étoszából és működési logikájából fakadó társadalmi elvárás,²⁶ óhatatlanul át kell, hogy értékelődjön. Az asszisztált reprodukciós eljárások során a terméketlen nő mellett megjelenik az orvos is (mint a termékenység létrehozója, a biológiai folyamat elősegítője), aki a társadalmilag elvárt fertilitást biztosítja.²⁷ Még tovább vizsgálva az orvostechológia fertilitást elősegítő szerepét, az is egyértelművé válik, hogy az egyes etnikai, vallási és vagyoni csoportok tagjai eltérőképpen férnek hozzá az asszisztált reprodukciós eljárásokhoz. Tehát a reprodukció biológiai folyamata, a termékenység is társadalmi színezetet ölt.²⁸ A stabil biológiai háttér pedig – mint a rokonság megváltoztathatatlan és „természetes” adottsága – egyre inkább egy adott kor kulturális és társadalmi konstellációjában létrejött jelenségnek tűnik.²⁹ Dacára annak, hogy az asszisztált reprodukciós eljárások hatására a rokonság biológiai alapjában, vagyis a reprodukciós folyamat ágenseiben változások figyelhetők meg, a család, valamint a biogenetikai kapcsolatok természetessége és megváltoztathatatlansága, mint kulturális minta nem veszített a népszerűségéből.³⁰

A reprodukciós folyamatok társadalmi és kulturális beágyazottságának újraértelmezése egy másik szempontból is indokoltnak tűnik. Mára az eszközhasználó ember egyik új és korábban ismeretlen mértékű beavatkozásokat lehetővé tevő eszközévé

²⁰ Thompson 2005; Inhorn 2007.

²¹ Fuentes 2012.

²² Klotz 2014: 55–60.

²³ Lundin 2002.

²⁴ Kahn – Chavkin 2016.

²⁵ Inhorn 2007.

²⁶ Jensen 2016: 3.

²⁷ Feasey 2019: 103–105.

²⁸ Shahara 2013.

²⁹ Ottenheimer 2001: 202.

³⁰ Ragoné 2004: 342.

vált önnön genetikai állománya, a reprodukciós szubsztanciája is.³¹ Régóta, sokféleképpen artikulált toposza az antropológiai kutatásnak az, hogy az ember eszközökkel lakja be és sajátítja el a környezetét. Ekképpen értelmezve az asszisztált reprodukciós eljárásokat a kortárs biotechnológiai termelés kontextusát nemcsak az eszközök, a fogalmak és a biológiai anyagok „élő eszköz” formájában történő összeolvadása jelenti, hanem az a társadalmi kontextus is, amelyben a biológiai kapcsolatok a természet technikává alakításának egyes lépcsőfokait testesítik meg. Ez a folyamat pedig óhatatlanul új anyagi és szimbolikus minőségeket eredményez, és új rokoni formákat és kapcsolatokat hoz létre.³² Nemcsak az ember, de maga a rokonság is úgy jelenik meg tehát, mint egy technicizált közegbe zárt entitás.³³

Nem egy távoli és elérhetetlen jövőre vonatkoznak ezek a megállapítások. Ma már Európa egyes országában (pl. Belgiumban, Szlovéniában, Finnországban vagy Dániában) a gyermekek több mint 3–4 százaléka különféle asszisztált reprodukciós eljárások eredményeképpen fogan meg. 2016-ra pedig világszerte megközelítette a hat és félmilliót azon emberek száma, akik ilyen eljárás eredményeképpen jöttek a világra. Az Európai Unióban 1347 klinikán több mint 918 000 teljes kezelési ciklust hajtottak végre ugyanebben az évben.³⁴

Azonban nemcsak mennyiségileg ad átgondolni valót a rokonságkutatás számára az asszisztált reprodukciós eljárások mérlegre tétele, hanem minőségileg is. Az egyre kifinomultabb orvosi eljárásoknak köszönhetően ma már olyan, korábban nehezen elképzelhető személyközi biogenetikai viszonyok jönnek létre, amelyeket nehéz beilleszteni a rokonságról alkotott hagyományos elképzelésekbe. Hogy mást ne említsek, ma már akad példa arra, hogy egyetlen személy az anyja és nagymamája is egy gyereknek, azonos nemű párok saját genetikai állományukat hordozó gyerekeket nevelnek, vagy éppen arra is, hogy csak halála után váljon „szülővé” egy férfi.³⁵

Ezen a ponton érdemes visszatekinteni e tanulmány első részére, ahol a posztnatális rokonság kialakításáról esett szó. Etnográfiák sokaság árulkodik arról, hogy nemcsak a kortárs orvostechológia kérdőjelezi meg azt az állítást, hogy a biológiai rokonság egy megváltoztathatatlan adottság. Az Ecuadorban élő kecsuák, a zumbaguák között végzett terepmunkája során Mary Weismantel is arra a következtetésre jutott, hogy az általa kutatott közösségben a rokonság folyamatosan létrehozott és létrehozandó állapot. És ez nemcsak az affínális rokonságra, hanem a vérrokonságra is vonatkozik.³⁶

Összefoglalóan, a rokonságról, mint biológiai leszármazáson (vagyis vérrokonságon) és társadalmilag elfogadott szexuális kapcsolaton (házasságon) alapuló kapcsolatokról való gondolkodást egyre több kihívás éri az antropológiai ismeretek bővülésével, valamint az orvostudomány és a genetika gyors fejlődésével. A rokonság jelenségköréhez ma már egyre több, és egyre rugalmasabban kezelendő és változékony emberi kapcsolat tartozik. E rugalmasság és változékonyság sokféle szempontból teszi

³¹ Franklin 2013.

³² Haraway 1997: 52.

³³ Kirby 2011.

³⁴ Pinter et al. 2014; Präg – Mills 2017; Wyns et. al. 2020.

³⁵ Carsten 2003: 168–172.

³⁶ Wiesmantel 1995.

mérlegre a rokonság fogalmának teherbíró-képességét. A következő fejezet ezzel a kérdéssel foglalkozik.

RUGALMASSÁG ÉS VÁLTOZÉKONYSÁG

A fent vázolt okok miatt a nyugati gondolkodásban egyre elfogadottabbá válik a *választás* lehetősége a rokoni kapcsolatok esetében. Egyre kevésbé igaz az a közmondásos bölcsesség, hogy az ember csak a barátait válogathatja meg, a rokonait nem. Ma már nem csak egyre növekvő szabadsággal azt választhatja meg az egyén, hogy milyen házastársat szeretne magának, hanem (köszönhetően az asszisztált reprodukciós eljárásoknak és a születést megelőző orvosi vizsgálatoknak) azt is, hogy milyen gyereket tart kívánatosnak.³⁷ Emellett egyre kisebb a társadalmi kontrol afelett is, hogy az egyén mely rokonaival tart fenn és milyen jellegű kapcsolatot. Röviden, egyre kisebb mértékű társadalmi szankció mellett dönthet egy egyén arról, hogy kit tekint rokonának és kit nem. Az a kortárs rugalmas és plasztikus személyiség, amely a jelenbeli rokoni kapcsolatok hálózatának alkotóeleme, nemcsak a jogalkotás számára jelent kihívást, hanem a biogenetikai kapcsolatok manipulálhatósága okán a társadalomtudományokat is feladat elé állítja. A test, az agy, a vér, a gének, az emberi szervek és szövetek diszkrét mivoltát egyre egyértelműbben kérdőjelezzik meg a különféle embertudományok és orvostechológiai eljárások.³⁸ Az ember határai ezáltal elmosódnak, rugalmasabbá, nyitottabbá válnak – és ez óhatatlanul hatással van a rokoni kapcsolatok és ideológiák szerkezetére is.

Mindezek mellett egy további nehézség is felmerül a rokonság vizsgálata kapcsán. A néprajzi, antropológiai szakirodalomban a rokoni kapcsolat igen sokáig meglehetősen egyöntetűséggel értéként, elérhető társadalmi erőforrásként jelent meg. Ez minden bizonnyal az esetek többségében igaz is, de azt is világosan kell látni, hogy a rokonság nem okvetlenül jelent értéket, és nem minden esetben növeli a társadalmi szolidaritást egy-egy csoporton, közösségen belül. Ellenkezőleg, számos esetben negatív, vagy legalábbis ambivalens értékeket közvetíthet.³⁹ Erről nemcsak a nemzetközi szakirodalom árulkodik, hanem saját jakutiai terepmunkám tapasztalatai is. Szibériai terepmunkám egyik helyszínén, Kaptagasban, egy Jakutiában is peremhelyezetű evenki többségű közösségben volt észrevehető az, hogy sok esetben az apát nélkülöző családok sikeresebben működtek, mint azok, ahol az apa jelen volt.⁴⁰

A család és a leszármazás *matrifokalizációja* az antropológiai szakirodalomban elsősorban a Karib-térségben ismert és leírt jelenség.⁴¹ A matrifokalizáció jelenségére való összpontosítás azonban mára a Szibéria-kutatásban is egyre inkább általánossá vált.⁴² A férfiak és általában a férfiak marginális szerepe (illetve gyakori hiánya vagy távolléte) a családszerkezetben tipikusan összefügg azzal a kérdéssel, hogy képesek-e a fér-

³⁷ A választási lehetőség például hatással van a nemi eloszlásra is. Eberstadt 2011.

³⁸ Leeuw – Wichelen 2019: 56.

³⁹ Peletz 2000.

⁴⁰ Mészáros 2013: 227–228.

⁴¹ Kerns 1997.

⁴² Ssorin Chaikov 2002.

fiak a család gazdasági alapjait megteremteni. A legfontosabb bevételi forrást jelentő állami munkahelyeken ugyanis mindkét jakutiai településen döntő többségükben nők dolgoztak, míg a férfiak (néhány vezető beosztás kivételével) nem nagyon találnak megbízható fizetéssel járó munkát a szaha falvakban.

A férfiak gazdasági marginalitása és a családi büdzséhez való anyagi hozzájárulásuk bizonytalansága mindazonáltal nem az egyetlen indoka a matrifokális családforma jakutiai terjedésének. A férfiak viselkedésének negatív megítélése és társadalmi státusuk ingatagsága legalább ugyanakkora kockázatot jelent a feleségre és a gyerekekre nézve, mint a férjektől várható alacsony bevételek. Távolságtartás nemcsak feleségként, hanem anyaként is felmerül. Sok anya sokkal több időt tölt a lányaival – különösen a tizenévesek esetében –, mint fiaival, és sokkal több időt szentelnek az ő nevelésükre és iskoláztatásukra, mint fiaikéra. A lányoknak általában véve Kaptagasban is jobbak a tanulmányi eredményeik, mint a fiúknak, így a közép- vagy felsőfokú képesítést igénylő állami munkahelyeken elhelyezkedni is leginkább csak a lányok képesek e településeken. A „féloldalas”, férfi/apa/fiú nélküli családok a faluban nemcsak otthonosabbnak, rendezettebbnek tünnek, hanem az interjúkból az is kirajzolódott, hogy ezzel a helyzettel tökéletesen elégedett volt a családfő, vagyis az anya.

A választható rokoni viszonyok azt is eredményezik, hogy a rokoni csoport és a nem rokoni csoport közötti határ egyre elmosódottabbá válik. Erre a tendenciára már 1987-ben felhívta figyelmet Cseh-Szombathy László Magyarországon.⁴³ Mára pedig néprajzi példák sokasága árulkodik arról, hogy a rokonok és barátok köre miképpen elegyedik. Az egyik legtöbbet idézett példa az a londoni előváros, Southall bevándorló közössége, ahol afro-karibi, szikh és pakisztáni származású bevándorló közösségek együttélése során az unokatestvéri viszony jelentése kiszélesedett, átalakult.⁴⁴ A bőrszín okozta, valamint a vallási és nyelvi határokat átlépő unokatestvéri kapcsolat e közösségben valójában a baráti és rokoni viszonyokkal járó normatív mintázatok keveréke. Az „unokatestvérek” e közösségben olyan barátok, akik egyben rokonná is váltak, és olyan rokonok, akik egyúttal barátok is.⁴⁵ Ebben az esetben nem egyszerűen arról van szó, hogy az unokatestvér fogalmát kiterjesztették a barátok körére,⁴⁶ hanem arról, hogy egy új, félig rokoni, félig baráti csoport kategóriája jött létre, amely alkalmasint nem is tartalmazza a genealógiai szempontból unokatestvérnek minősülő körét. Azonban elhamarkodott volna azt gondolni, hogy a baráti és rokoni viszonyok keveredése kizárólag a posztindusztriális társadalmak jellemzője lenne. Hasonló jelenségekre a világ számos, Londonnál sokkal elzártabb közösségeiből is felhívták a figyelmet az antropológusok.⁴⁷ Oly mértékben elterjedt ez a jelenség, hogy akár a mindennapjainkban is találkozhatunk vele.

⁴³ Cseh-Szombathy 1987.

⁴⁴ Baumann 1996: 45–46.

⁴⁵ Baumann 1995: 734.

⁴⁶ Érdemes összevetni ezt a jelenséget a Warren Shapiro által felvetett *fokális csoport* gondolatával. Shapiro 2008.

⁴⁷ Santos Granero 2007; van der Geest 2013.

A KAPCSOLATOK ÖSSZEFONÓDÁSA

Marshall Sahlins, a tanulmány első részében ismertetett, a létezés közösségét felvető rugalmas és nyitott rokonságelmélete ugyan alkalmasnak tűnik arra, hogy a fent bemutatott problémákat kezelje, de, amint arról szó esett, munkáját számos oldalról érte kritika. Különösen megalapozott az a felvetés, hogy az elmélet középpontjában álló „kölsönös létezés” emberi képessége miképpen teremti meg a rokonság sajátlagos társadalmi szféráját, elkülönítve azt mondjuk a barátság vagy a bajtársiasság jelenségétől.⁴⁸ E jogos ellenvetés dacára azonban kétségtelen, hogy a kölsönösség, az egymást átható testi-lelki kapcsolat feltételezése a rokonságról való gondolkodás egyik lehetséges építőeleme.⁴⁹ Ezen a nyomon indult el Tim Ingold is, aki nem csupán a rokonság, hanem általában az ember társadalmi létezésének egy új megközelítését kívánta adni.⁵⁰

Meglátása szerint az ember interszónális kapcsolatainak megértésére kevésbé alkalmas az a kép, amely az individuumokat pontszerűen, a közöttük lévő kapcsolatot pedig hálózatjelleggel ábrázolja. Ez az ábrázolási (és egyben értelmezési) mód legalább William H. Rivers, és a genealógiai módszer kidolgozása óta sajátja az antropológiának, és az individuumokban gondolkodó nyugati gondolkodás jellemzője. Ingold azt veti fel, hogy az emberek interszónális viszonyainak feltérképezésére alkalmasabb gondolati háttérrel biztosít az, ha mindezt egy közös együtt haladásként, összhangként értelmezzük. Vagyis interszónális kapcsolat nem két pont között húzódó vonal, hanem két egymás mellett haladó szál összefonódása. Ezt az összefonódást, összhangot nevezi Ingold „emberi korrespondenciának” (*human correspondence*). A szerző érvelése szerint az ember élete során egyre másra összefonódik mások életével, és az egymás mellett haladó szálak kötegeket, nyalábokat hoznak létre. A metafora plasztikussága mellett érdemes figyelmet szentelni annak is, hogy a rokonság egyik legfontosabb elemévé az összefonódás, összekapcsolódás válik. Vagyis az, hogy az egyes személyek az összekapcsolódás során figyelemmel kísérik egymást, egymásba bevonódva léteznek.⁵¹ A rokonság tehát egyfajta elkötelezettség, amely az egyén és környezete között fennáll.

A világ számos pontjáról származó etnográfikák arra mutatnak rá, hogy sok esetben valóban különféle egybeesések, összemosódások figyelhetők meg az analitikus szempontból inkongruens kategóriák között. Különösképpen igaz ez a barátságra és a rokonságra. Ez a megállapítás igaz annak ellenére is, hogy a barátság kutatóinak oldaláról egyre erősebb az a törekvés arra, hogy kutatási területüket (éppen a rokonsággal szembe állítva) meghatározzák és elkülönítsék.⁵² Mindazonáltal úgy vélem, hogy az emberi kapcsolatok összefonódása egyre nehezebbé teszi az analitikus kategóriák pontos, esszenciális meghatározását, elkülönítését. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy

⁴⁸ Parkin 2013.

⁴⁹ Fortes 1969: 219–249.

⁵⁰ Ingold 2016.

⁵¹ Ingold 2016: 23.

⁵² Desai – Killick 2010.

tanácsos lenne elhagyni az analitikus kategóriáinkat, és az antropológiának nem lehet feladata esettanulmányok sokaságának bemutatásával fokozatosan árnyalni a rokonságról alkotott képet, és reagálnia arra, hogy mit is jelent a rokonság mint kulturális rendszer korunkban.

Ez azonban – úgy vélem – nem valósulhat meg sikeresen a tanulmány első felében bemutatott módszerekkel. Sem a szűk, a *leszármazási és a házassági kapcsolatok* hálózatában gondolkodó megoldás, sem egy *szélesebb, átfogóbb meghatározás* nem ad megnyugtató megoldást, ahogyan a *kulturalista rokonságkutatás* partikuláris példákra összpontosító megközelítése sem segíti a rokonság, mint analitikus, társadalomtudományi kategória létrehozását. A következő fejezetben e problémát kívánom érinteni, felvetve egy olyan lehetőséget, amely az eddig bemutatott demarkációs és definíciós nehézségekre egyfajta megoldást nyújthat.

HASONLÓSÁGOK, KÜLÖNBSÉGEK, ATTRIBÚTUMOK

Az antropológiai modellek és azok fogalmi keretei nemcsak azt határozzák meg, hogy milyen jelenségekre és viszonyokra terjed ki a kutató figyelme, hanem azt is, hogy az egyes etnográfiai értelmezése, általánosítása milyen irányt vesz. Gyakori csapdája a kutatásnak az, hogy a modellhez, a fogalmi kerethez és a logikai koherenciához való ragaszkodás felülírja a referencialitás szigorát.⁵³ Vagyis azok az esetek, amelyek nem illelnek bele egy-egy modellbe, gyakran anomáliaként vagy éppen ellenpéldaként jelennek meg az értelmezés során. Olykor pedig (és erre éppen a rokonságkutatás hoz kiváló példát) sehogy.⁵⁴ Ez azért is különösen problematikus, mivel a nagy antropológiai modellek létrehozása során rendszerint statisztikailag inszignifikáns, vagy számosíthatatlan/összevethetetlen jelenségek értelmezésére támaszkodnak a teoretikusok, így az anomáliák, a ki nem bontott jelenségek szerepét és súlyát is nehéz megítélni. A nagy antropológiai elméleteket példák és esetek alapján az empirikus bázisra hivatkozva kibontakoztató elméleti munkák ismeretelméleti értéke éppen emiatt sokszor kétséges.⁵⁵

Amikor tehát egy antropológiában használt fogalom (mint például a *rokonság*) analitikus értékének a vizsgálata a cél, akkor önmagában sem a deduktív, sem az induktív módszer nem tűnik célravezetőnek. Vagyis sem a terepmunkák alapján, sem a terepmunkákkal való szembesítés által nem lehet meghatározni azt, hogy mi is a rokonság. Kézenfekvő lehetőségnek tűnik tehát az, hogy nem kívánjuk előre meghatározni azt a fogalmi magot, amelyet a reáliákkal szemben érvényesíteni kíván a kutatás. Ez azért sem tűnik elvetendő lehetőségnek, mert, ahogyan a tanulmány első felének bevezetőjében említettem, a rokonság egy olyan kategória, amelyet viszonylagos biztonsággal képes mindenki a saját életében, mindennapjai során használni.

⁵³ Faubion 2015: 42.

⁵⁴ Ide sorolható Lévi-Strauss hallgatása a párhuzamos unokatestvér házassággal kapcsolatban. Az arabnak is nevezett házassági preferenciát szinte teljes hallgatás övezi a rokonság elemi formáiban. Remotti 2015.

⁵⁵ Sivado 2015: 83–84.

A rokonság esszenciális jelentésének megfogalmazását *el is lehet kerülni*. Erre többféle megoldás is létezik. Ezek közül a két legismertebb a Ludwig Wittgenstein javasolta családi hasonlóságok elmélete,⁵⁶ illetve a Giles Deleuze és a Felix Guattari javasolta *rizóma* fogalom.⁵⁷ Tekintettel arra, hogy a Wittgenstein javasolta családi hasonlóságok antropológiai recepciója teljesebb és régibb, mint a rizóma-elméleté, ezért most e kereten belül kívánom felvázolni egy központi, esszenciális fogalmi mag nélküli fogalomhasználat lehetőségét – tehát azt, hogy a tanulmány első részében említett csapdákat és kompromisszumokat miként lehet elkerülni.

Mielőtt a családi hasonlóságok elméleti keretének rokonságelméleti felhasználhatóságát bemutatnám, fontos megjegyezni azt, hogy a rokonság kutatásában, ahol a monotetikus klasszifikáció problémája teljesen egyértelmű volt, többféle kísérlet ismert arra, hogy a rokonságot ne valamilyen közös alapra való hivatkozással határozza meg és határolja el a kutatás. Ezek közül az első Rodney Needham javaslata 1975-ből, aki a biológiai kutatások terminológiáját és módszerét, annak alkalmazhatóságát vizsgálta meg a rokonság jelenségeinek kutatása és összevetése során. A politetikus (vagyis több karakterisztikát figyelembe vevő) klasszifikáció használhatóságát vizsgáló írása egyrészt épít a Wittgenstein megfogalmazta családi hasonlóságok gondolatára, másrészt meg is kívánja haladni azt azáltal, hogy vizsgálat tárgyává teszi egy pontosabb elemzést lehetővé tevő természettudományos módszer alkalmazhatóságát is. Azonban ez a kísérlet – ismeri el a szerző is – nem vezet megfelelő megoldáshoz.

Ennek két oka van, egyrészt az egyes élő szervezetek attribútumai számosíthatók, másrészt elhatárolhatók egymástól. A társadalomtudományi kutatás tárgyra ez nem igaz. Egyrészt nehéz a számosítás, másrészt a társadalmi tények nem oszthatók diszkrét részekre. Mindez abból fakad, hogy a szociálintropológiában az azonos politetikus osztályt alkotók jellemzőinek a meghatározása nem végezhető el. A társadalmi életben ugyanis nincsenek olyan jelenségek, amelyek hermetikusan elkülöníthetők és amelyek megfelelnek a természet elemeinek, részecskéinek.⁵⁸

Hasonló próbálkozás Robert A. Wilsoné, aki egy másik (szintén biológiai tudományokban használatos) fogalmi eszköz segítségével kívánja megragadni a rokonság jelenségét, úgy, hogy közben nem esik az esszencializmus csapdájába.⁵⁹ A Wilson által javasolt *homeosztatisz tulajdonságkласzter* (HPC) fogalmi kerete egy olyan megközelítést tesz lehetővé, amely heterogén entitások együttes értelmezésére lett létrehozva. A bonyolult elnevezés mögött valójában egy egyszerű megoldás áll. Az azonos kategória alá eső entitások többsége rendszerint a tulajdonságaik/attribútumaik egy viszonylag stabil halmaza által kerül meghatározásra. E tulajdonságoknak csak néhány része szükséges a kategóriába való tartozáshoz. Hogy éppen melyek azok a tulajdonságok, amelyek központi szerepet kapnak, azt a világban való közös előfordulásuk alapján lehet meghatározni statisztikai módszerekkel.⁶⁰

⁵⁶ Wittgenstein 1998.

⁵⁷ Deleuze – Guattari 1996.

⁵⁸ Needham 1975: 364.

⁵⁹ Wilson 2016.

⁶⁰ Wilson 2016: 577.

A rokonság esetében például a HPC szemlélete szerint a biológiai viszonyok, mint például a születés, a biogenetikai szubsztancia közös birtoklása, vagy a megtermékenyítés csupán részben és nem esszenciálisan jellemzik a rokonságot. A rokonság attribútumai között szerepelnek még olyan társadalmi elemek is, mint a gondoskodás, a házasság, az érzelmek vagy éppen az együttélés. Egy adott kulturális konstellációban az aprólékos etnográfiai munka tárja fel azt, hogy mely biológiai és társadalmi attribútumok alkotják a rokonságot. Ennek megfelelően egyes tulajdonságok és kapcsolatformák rokonságot konstituáló erővel rendelkeznek egy társadalmon belül, mások pedig nem, vagy kevésbé. Egy kultúrán belül ezek a konstitutív viszonyok és tulajdonságok egy halmazt alkotnak. E halmazt pedig a társadalmi és kulturális mechanizmusok és rendszerek stabilizálják – így a klaszterezés rendszerszerű és nem tekinthető pusztán tudományos projekciónak.

E két nem monotetikus és nem esszencialista megközelítés – véleményem szerint – azonos feltevésen alapul. Mégpedig azon, hogy a természettudományos fogalmi keretek alkalmasabbak (pontosabbak), mint a társadalomtudományos elméletek. Mindkét esetben problémát jelent azonban az, hogy a tulajdonságok, attribútumok megállapítása egy társadalmi jelenség esetében korántsem olyan egyszerű, mint a biológia taxonómiai vizsgálataiban. A fajtákra és nemekre való osztás, egyáltalán a kategorizáció másképp működik a társadalom- és a természettudományokban. Ez nemcsak azt jelenti, hogy más tényekre, jelenségekre vonatkoznak, hanem azt is, hogy más az episztemológiai státuszuk a kategóriáknak.⁶¹ Mindezen nehézségek miatt érdemes tehát visszafordulni az eredeti wittgensteini gondolathoz akkor, amikor a rokonság nem esszenciális megragadása a cél.

A CSALÁDI HASONLÓSÁGOK

Először is érdemes megfontolni azt, hogy mit is nevez Wittgenstein családi hasonlóságnak. A különféle játékok játékként való azonosítása és megnevezése kapcsán jut Wittgenstein arra a gondolatra, hogy e sokféleségben „az egymást átfedő és keresztező hasonlóságok bonyolult hálóját látjuk.”⁶² „Ezeket a hasonlóságokat nem tudom jobb szóval jellemezni, mint hogy »családi hasonlóság«-ok; mert így fedik át és keresztezik egymást azok a különböző hasonlóságok, amelyek egy család tagjai között állnak fenn...”⁶³

A családi hasonlóság értelmezési keretként való használatával nem kell lemondania az antropológiai kutatásoknak arról, hogy a rokonságot mint érvényes kutatási kategóriát használják. Ebben a keretben ugyanis nem az a kérdés, hogy mi az az *egyetlen közös mag*, amely a rengeteg széttartó rokonsághoz kapcsolható jelenséget összeköti, hanem az, hogy léteznek-e olyan hasonlóságok, amelyek a maguk sokszínűségükben a rokonság fogalmának közös használatát megalapozhatják. A családi hasonlóság ugyanis nem a határok meghúzását, az egyes jelenségek hermetikus elkülönítését jelenti, hanem a

⁶¹ Khalidi 2013: 2–4.

⁶² Wittgenstein 1998: 66§

⁶³ Wittgenstein 1998: 67§

hasonlóságokra és a különbségekre való odafigyelést. „*Ha valaki éles határt húzna, akkor biztosan nem ismerném el, hogy ez az, amit magam is húzni akartam, vagy gondolatban már meg is húztam. Én ugyanis egyáltalán nem akartam határt húzni. Ilyenkor aztán mondhatjuk: az ő fogalma nem ugyanaz, mint az enyém, ámbátor rokon vele. És a rokonság olyan, mint azé a két képé, amelyek közül az egyik életlenül elhatárolt színtökből, a másik pedig hasonlóan formált és elosztott, de világosan körülhatárolt foltokból áll. A rokonság ekkor éppannyira tagadhatatlan, mint a különbség.*”⁶⁴

Az a rokonságkutatás, amely kutatásának tárgyát, vagyis az egyes kultúrák/társadalmak rokonságként értelmezett jelenségeit a családi hasonlóságként képes együttesen, egymás mellett szemlélni, szintén számos ismeretelméleti kihívással kell hogy szembenézzon. Az első és legfontosabb kritika a wittgensteini módszer használatával kapcsolatban az, hogy valójában nem sokat segít a fogalmi problémák megoldásában. Ha a hasonlóságok és különbségek sokféleségének családi hasonlóságai segítenek egy-egy fogalom megértésében, akkor valójában sehol sem lehet határt húzni: hiszen szinte minden (eltérő mértékben ugyan) hasonlít valamiben egymásra. Egyes elemekben például hasonlíthatnak az üzleti- és munkakapcsolatok a rokoni kapcsolatokra, más elemekben pedig akár a lakóhely szerinti kapcsolatok.

A kérdés az, hogy mi értelme egy olyan kategóriát használni, amely a hasonlóságok és eltérések sokszínű rendszerében voltaképpen nem határozza meg definitív jelleggel a tárgyát. Feltehető ugyanis az is, hogy éppen azért ismerjük fel az egyes esetek közötti hasonlóságot, mert apriori már eleve elfogadjuk azt, hogy azok azonos kategória alá esnek.⁶⁵ Ekképpen a családi hasonlóság megállapítása valójában csak reflektálatlanná teszi a rokonság kategóriájának előzetes definiálását. Joggal merülhet fel az a további kérdés is, hogy létezik-e a nyelvi felismerés és megnevezés előtt bármiféle hasonlóság az egyes kultúrák rokonsági jelenségei között? Ahogy az az ellenvetés is jogosnak tűnik, hogy ha nem léteznének a nyelvi felismerés előtt hasonlóságok és különbségek, akkor hogyan lehetne egy-egy fogalomhoz, kategóriához sorolni egyes jelenségeket.⁶⁶

Ha kizárólag a megnevezésre használt kategória és az esetek közötti kapcsolat ket-tősségében gondolkodunk, akkor óhatatlanul egy feloldhatatlan tyúk és tojás problémához jutunk, amely nyilvánvalóan sehová sem vezet. A kérdést tehát nem úgy érdemes feltenni, hogy a kategória, a fogalom határozza-e meg a felismert hasonlóságokat, avagy fordítva, hanem úgy, hogy a közöttük kétségtelenül fennálló kapcsolat hogyan segíti a fogalom használatát és a hasonló jelenségek együttes értelmezését. Másfelől a családi hasonlóságon alapuló fogalomhasználat lényege éppen abban áll, hogy a fogalom használatát *nem köti valamilyen esszenciális ismertetőjegyhez*, amely minden jelenségben megfigyelhető, hanem a hasonlóságok szövetében, halmazában értelmezi egy fogalom (fel)használhatóságát.

Éppen ennek okán egy olyan nehezen megragadható, sokszínű, de általános jelenség, mint a rokonság értelmezésére a családi hasonlóságok megfigyelésén alapuló megközelítés alkalmasnak tűnik. Ennek több oka is van:

⁶⁴ Wittgenstein 1998: 76§

⁶⁵ Pompa 1967.

⁶⁶ Gert 1995.

1. Elsőként e megközelítésmód által *el lehet kerülni* a nagyon ritkán célravezető *redukcionizmust*. Vagyis azt, hogy olyan jelenségre szűkítsük le a rokonság igen változatos jelenségtörét, amely nem mutatja meg/fel annak sokszínűségét; átértelmezve, átkeretezve az egyes társadalmak, közösségek rokonságról alkotott elképzeléseit – annak érdekében, hogy az a redukált rokonságképbe beilleszthető legyen.

2. A családi hasonlóságok megfigyelésén alapuló módszer *a megfigyelést*, az adatgyűjtést *a kategorizáció elé helyezi*. Nem a kategóriához való tartozás, a paramétereknek való megfelelés dönti el, hogy egy jelenség, egy kapcsolatforma rokonságként értelmezhető-e, hanem más, korábban már rokonságként nevezett jelenségekhez való hasonlóság. Vagyis nem a kategória és az esetek közötti kapcsolat, hanem két vagy több eset közötti kapcsolat kerül egy-egy jelenség megítélése során vizsgálatra.

3. A családi hasonlóságon alapuló *rokonságfogalom nyitott és alkalmazkodó*. E nyitottság nemcsak azért előny, mert a világ számtalan kultúráját egyszerre képes lehet átfogni, hanem azért is, mert egy sereg olyan rokonsághoz hasonló, azzal családi hasonlóságban álló jelenség megjelenésének leszünk tanúi az egyre technicizáltabb és társadalmiasabb reprodukciós eljárások eredményeképpen, amelyek a rokonság fogalma esetében bármely hagyományos kategóriaalkotó eljárást lehetetlenné tesznek.

4. *A fogalmak ellenállóképessége megnő*. Azáltal, hogy a hasonlóságok alapján adaptálódik a rokonság fogalma a vele kapcsolatba hozott jelenségekhez, annak időtállósága megnő. Az az életciklus, amelyet Michael D. Jackson az antropológiai fogalmak sajátosságaként tart számon⁶⁷ egy családi hasonlóságokon alapuló koncepció esetén nem szab határt a fogalmi érvényesség idejének.

5. A családi hasonlóságokon alapuló fogalomalkotás alapvető sajátossága az is, hogy *szorosan kapcsolódik az etnográfákhoz*. Ugyanis nem általában egy fogalom lényegének, magjának a magyarázata a célja egy-egy teoretikus munkának, hanem a konkrét esetek közötti kapcsolat megtalálása. Az egyes néprajzi leírások pedig kimeríthetetlen forrást szolgáltatnak a hasonlóságok és a különbségek felfedezéséhez.

6. *Megkönnyíti* térben és időben *az egyes néprajzi leírások közötti laterális és frontális összevetést*. Mivel nem az a kérdés, hogy egyes kategóriáknak megfelelnek-e a vizsgált jelenségek, ahogyan az sem, hogy egy-egy kategória „működik-e”, értelmezhető-e egy társadalomban. Ezért az összevetés közvetlenebb módon, a leírások között valósul meg.

Annak dacára, hogy a fenti szempontok miatt a családi hasonlóságokon alapuló fogalomalkotás és fogalomhasználat számos akadályt elhárít a rokonság mint az antropológiai kutatás szempontjából releváns fogalom használata elől, ez az eljárás sem oldja meg egyszeriben a rokonság meghatározásával kapcsolatos problémákat. Ellenkezőleg, más kihívásokat támaszt a rokonságra vonatkozó antropológiai munkákkal szemben. Ezeket mutatom be a záró fejezetben.

⁶⁷ Jackson 2021.

A CSALÁDI HASONLÓSÁGOK ÉS A ROKONSÁG FOGALMÁNAK HASZNÁLATA

Mindezen szempontokat figyelembe véve felmerül az a kérdés, hogy miként érdemes a kutatás során eljárnia a kutatónak, milyen jelenségeket célszerű rokonságként értelmeznie, és melyeket nem? A fogalmak közötti demarkáció, a határok megállapítása hasonlóan önkényesnek tűnhet, mint minden egyéb fogalomalkotási módszer esetében. A kérdés ugyanis a családi hasonlóságok alapján történő fogalomalkotás esetében az, hogy a sokféle jelenség közül melyik az, amelyik *még rokonságnak minősíthető, és mi az, ami már nem*. Vagyis hol érnek véget a hasonlóságok, és hol kezdődnek a különbségek? Mi számít még rokonságnak és mi már nem?

A kérdés megválaszolása, úgy vélem, nem elméleti jellegű, mivel a családi hasonlóságok figyelembevételén alapuló fogalomalkotás alapvetően nyitott fogalmakat eredményez, amelyeket csak ideiglenesen lehet „lezárni”. Csakis részletes terepmunkák és etnográfiai által lehet felelős kutatói döntést hozni arról, hogy egy fogalom határát hol érdemes meghúzni, és hogy ez a határ éles-e vagy esetleg elmosódott. Az egyes jelenségeket ugyanakkor ez a fogalomalkotási módszer nem változtatja meg, vagyis nem tulajdonít nekik sajátos tulajdonságokat (amelyek a leíró fogalom definíciójából, esszenciájából erednek), hanem meghagyja a jelenségeket olyanoknak, amilyenek. Még az is elképzelhető, hogy egy-egy jelenség nemcsak más rokonságként értelmezett jelenséggel tart fenn hasonlósági kapcsolatot, hanem eltérő jellegűekkel is.⁶⁸ A hasonlóságok egyes tulajdonságok közös birtoklásáról szólnak, fennálló kapcsolatokról. A családi hasonlóságok alapján létrehozott fogalmak éppen ezért nem diszkrétnek, hanem áthatják egymást.⁶⁹

Még egyértelműbben fogalmazva, nem azért célszerű ezt a Wittgenstein javasolta fogalomalkotási eljárást használni, hogy az adott kategória alá olyan jelenségeket is be lehessen sorolni, amelyeket a hagyományos definíciós eljárás mentén nehézkes lenne – hanem azért, hogy fel lehessen ismerni a *fogalmak mozgékonyosságát*. Tehát azt, hogy a hasonlóságok időben és térben megjelenhetnek és eltűnhetnek, az egyes esetek, jelenségek megítélésében pedig átfedések figyelhetők meg. A folyamatosan megjelenő és eltűnő hasonlóságok és különbségek hasonlatosak ahhoz, ahogy az egyes száalokból összeáll a fonal szövédéke. Egyes száalok kifeszlenek, mások pedig hozzáfonódnak.⁷⁰ Ez az elképzelés nagyon hasonlít arra, ahogyan az emberi kapcsolatok rendszerét elképzei Tim Ingold. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy az antropológiai kutatásnak éppen ezeket a feltűnő és kifeszlő száalakat érdemes figyelembe vennie. Ahogyan Wittgenstein fogalmaz a fogalomalkotás kapcsán: „*És a számfogalmunkat úgy terjesztjük ki, ahogyan egy fonál fonásakor az egyik szálat a másikhoz sodorjuk. A fonál erőssége pedig nem azon múlik, hogy valamely száal egész hosszában végigfut-e a fonálon, hanem azon, hogy elég sok száal fonódik-e össze egymással.*”⁷¹

⁶⁸ Nagyon jó példát ad erre Yapról David Schneider kutatása. A helyi *citamagen* és *fak* kategóriák értelmezése ugyanis egyszerre teremti meg e fogalmak és kapcsolatok rokoni és gazdasági jellegű értelmezését. Schneider 1984: 64–66.

⁶⁹ Das 2020: 175.

⁷⁰ Das 2020: 279.

⁷¹ Wittgenstein 1998: 67§

Az antropológiai kutatás feladata tehát nem az, hogy megkeresse azt a középső, a fonal teljes hosszában végig futó szálát, amely a fogalom velejét, lényegét alkotja, hanem az, hogy felmutassa azt, „ami az egész fonálon végigfut – tudniillik e szálak hézagmentes összefonódását”.⁷² Nem lehet tehát elbújni egy fogalom mögé, hanem egyenként meg kell vizsgálni a jelenségeket, vagyis azt, hogy a hasonlóságaik alapján miképpen minősíthetők.⁷³ Tehát minden új szálát egyenként kell megvizsgálni abból a szempontból, hogy a nyitott fogalmak egyes eseteivel miképpen mutat fel hasonlóságokat.⁷⁴

Hogyan zajlik tehát egy ilyen fogalomalkotási eljárás? Nincsen más lehetőség mint az, hogy egyenként, példaként meg kell nézni a hasonlóságokat az egyes rokonságként értelmezhető jelenségekben, és a szálakat egybe kell fűzni. De mihez képest, mi lesz a kiinduló szál? Mivel a wittgensteini eljárás szerint a fogalom használatára, és az ahhoz kapcsolható nyelvjátékokra érdemes építeni, ezért a rokonság esetében sem tanácsos elvetni az eddigi rokonságkutatás empirikus eredményeit. Ellenkezőleg, ezen kutatási eredmények képezik a fonal megsodrásának első szálait, és ehhez érdemes hozzákötni a többi. Azzal a fontos további feltétellel, hogy el is lehet engedni ezen szálak közül egyet-egyét, indokolt esetben. Erre tesztek kísérletet a rokonság jelenségkörét vizsgáló következő tanulmányomban, amelyben a házasság fogalmát és annak lehetséges formáit mutatom be.

Irodalom

BARRAUD, Cecile – COPPET, Daniel de – ITEANU, Andre – JAMOUS, Raymond

1994 *Of Relations and the Dead: Four Societies Viewed from the Angle of their Exchanges*. Oxford: Berg.

BAUMANN, Gerd

1995 Managing a Polyethnic Milieu: Kinship and Interaction in a London Suburb. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 1. 725–741.

1996 *Contesting Culture. Discourses of identity in multi-ethnic London*. Cambridge: Cambridge University Press.

BUSBY, Cecilia

1997 Permeable and partible persons: a comparative analysis of gender and body in South India and Melanesia. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 3. 261–278.

CARSTEN, Janet

2003 *After Kinship*. Cambridge: Cambridge University Press.

COPPET, Daniel de

1990 The Society as an Ultimate Value and the Socio-Cosmic Configuration. *Ethnos* 55. 140–150.

⁷² Wittgenstein 1998: 67§

⁷³ Galvez 2013: 51.

⁷⁴ Gebauer 2017.

DAS, Veena

2020 *Textures of the Ordinary. Doing Anthropology after Wittgenstein*. New York: Fordham University Press.

DELEUZE, Gilles – GUATTARI, Felix

1996 Rizóma. (fordította Gyimes Tímea) *Ex-Symposion*. 15–16. 1–19.

DESAI, Amit – KILLICK, Evan

2010 Introduction: Valuing Friendship. In Evan Killick – Amit Desai (eds.): *The Ways of Friendship: Anthropological Perspectives*. 1–18. New York – Oxford: Berghahn.

CSEH-SZOMBATHY László

1987 A rokonság szerepe a mai magyar társadalomban. *Magyar Tudomány* 94 (5): 348–358.

DUMONT, Louis

1998 *Tanulmányok az individualizmusról*. (fordította Fogarassy Miklós) Pécs: Tanulmány Kiadó.

EBERSTADT, Nicholas

2011 The Global War Against Baby Girls. *The New Atlantis* 33 (3): 3–18.

EDWARDS, Jeanette

2014 Undoing kinship. In Tabitha Freeman – Susanna Graham – Fatemeh Ebtehaj – Martin Richards (eds.): *Relatedness in assisted reproduction: Families, origins and identities*. 44–60. Cambridge: Cambridge University Press.

FAUBION, James

2015 On Programmatic. In Dominic Boyer – James D. Faubion – George E. Marcus (eds.): *Theory Can Be More than It Used to Be. Learning Anthropology's Method in a Time of Transition*. 39–47. Ithaca – London: Cornell University Press.

FEASEY, Rebecca

2019 *Infertility and Non-Traditional Family Building. From Assisted Reproduction to Adoption in the Media*. London: Palgrave Macmillan.

FERRAILOLO, William

1996 Individualism and Descartes. *Teorema* 16 (1): 71–86.

FORTES, Meyer

1969 *Kinship and the Social Order*. London: Routledge & Kegan Paul.

FOWLER, Chris

2004 *The Archaeology Of Personhood. An Anthropological Approach*. London: Routledge.

FRANKLIN, Sarah

2013 *Biological Relatives: IVF, Stem Cells, and the Future of Kinship*. Durham: Duke University Press.

FRANK, Stephani

2016 The “force in the thing”: Mauss’ nonauthoritarian sociality in *The Gift*. *Hau: Journal of Ethnographic Theory* 6 (2): 255–277.

FUENTES, Agustin

2012 *Race, Monogamy and Other Lies They Told You: Busting myths about human behavior*. Berkeley: University of California Press

GÁLVEZ, Jesús Padilla

2013 *Philosophical Anthropology: Wittgenstein's Perspective*. The Hague: De Gruyter.

- GEBAUER, Gunter
2017 *Wittgenstein's Anthropological Philosophy*. London: Palgrave Macmillan.
- GEEST, van der Sjaak
2013 Kinship as friendship: Brothers and sisters in Kwahu, Ghana. In Erdmute Albert – Cati Coe – Tanja Thelen (eds.): *The Anthropology of Sibling Relationships*. 51–70. Basingstoke: Palgrave.
- GERT, Heather J.
1995 Family Resemblances and Criteria. *Synthese* 105 (2): 177–190.
- GUREVICS, Aron
2003 *Az individuum a középkorban*. (fordította Vári Erzsébet) Budapest: Atlantisz.
- HARAWAY, Donna J.
1997 The Virtual Speculum in the New World Order. *Feminist Review* 55 (1): 22–72.
- INGOLD, Tim
2016 On Human Correspondence. *Journal of the Royal Anthropological Institute (N.S.)* 23. 9–27.
- INHORN, Maria C.
2007 *Reproductive Disruptions: Gender, Technology, and Biopolitics in the New Millennium*. Oxford: Berghahn.
- JACKSON, Michael D.
2021 The Life Course of Concepts. In Andrew Brandel – Marco Motta (eds.): *Living With Concepts. Anthropology in the Grip of Reality*. 197–214. New York: Fordham University Press.
- KAHN, Linda G. – CHAVKIN, Wendy
2016 The high-tech homunculus. New science, old constructs. In Marcia C. Inhorn – Wendy Chavkin José-Alberto Navarro (eds.): *Globalized Fatherhood*. 197–222. New York – Oxford: Berghahn.
- KHALIDI, Muhammad Ali
2013 *Natural Categories and Human Kinds: Classification in the Natural and Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KIRBY, Vicki
2011 *Quantum Anthropologies: Life at Large*. Durham, NC: Duke University Press.
- KERNS, Virginiai
1997 *Women and the Ancestors: Black Carib Kinship and Ritual*. Urbana: University of Illinois Press.
- KLOTZ, Maren
2014 *(K)information. Gamete Donation and Kinship Knowledge in Germany and Britain*. Chicago: University of Chicago Press.
- LiPUMA, Edward
1998 Modernity and forms of personhood in Melanesia. In Michael Lambek – Andrew Strathern (eds.): *Bodies and Persons: Comparative Views from Africa and Melanesia*. 53–79. Cambridge: Cambridge University Press.

- LEEuw, Marc van de – WICHELEN, Sonja
 2020 Legal Personhood in Postgenomic Times: Plasticity, Rights, and Relationality. In Marc van de Leeuw– Sonja Wichelen (eds.): *Personhood in the Age of Biolegality. Brave New Law*. 55–74. London: Palgrave MacMillan.
- LUNDIN, Susanne
 2002 The Threatened Sperm: Parenthood in the Age of Biomedicine. In Linda Stone (ed.): *New Directions in Anthropological Kinship*. 139–155. Oxford: Rowman and Littlefield.
- MAUSS, Marcel
 1966 *The gift; forms and functions of exchange in archaic societies*. London: Cohen and West.
- MACCORMACK, George
 1982 Mauss and the “Spirit” of the Gift. *Oceania*. 52 (4): 286–293.
- MÉSZÁROS Csaba
 2013 *Tekintély és bizalom. Kultúra és társadalom két szibériai faluközösségben*. Budapest: PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – MTA BTK Néprajztudományi Intézet – L’Harmattan.
 2022 Mi a rokonság? Antropológiai nézőpontok I. Leszármazás és házasság – vagy mégsem? *Ethnographia* 133 (3): 397–418.
- MOSKO, Mark S.
 1992 Motherless sons: “divine kings” and “partible persons” in Melanesia and Polynesia. *Man* 27. 697–717.
- NEEDHAM, Rodney
 1975 Polythetic Classification: Convergence and Consequences. *Man* 10. 349–369.
- OTTENHEIMER, Martin
 2001 The Current Controversy in Kinship. *Czech Sociological Review* 9 (2): 201–210.
- PARKIN, Robert
 2013 What Kinship Is – And Is Not by Marshall Sahlins (review). *Anthropological Quarterly* 86 (1): 293–301.
- PELETZ, Michael
 2000 Ambivalence in kinship since the 1940s. In Sarah Franklin – Susan McKinnon (eds.): *Relative Values: Reconfiguring kinship studies*. 413–444. Durham: Duke University Press.
- PIETRZYKOWSKI, Tomasz
 2018 *Personhood Beyond Humanism Animals, Chimeras, Autonomous Agents and the Law*. London: Springer.
- PINTER, Bojana – da SILVA, Miguel Oliveira – BLOEMENKAMP, Kitty – FRONTEIRA, Inês – KARRO, Helle
 2014 *Assisted reproductive technologies in European Union: Findings of the Reproductive Health Report*. https://webgate.ec.europa.eu/chafea_pdb/assets/files/pdb/2007110/2007110_d12-01_en_ps.pdf (Letöltés: 2022. 10. 02.)
- PRÄG, Patrick – MILLS, Melinda
 2017 Assisted Reproductive Technology in Europe: Usage and Regulation in the Context of Cross-Border Reproductive Care. In Michaela Kreyenfeld – Dirk Konietzka (eds.): *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences*. 289–311. London: Springer Open.

- POMPA, Leon
1967 Family Resemblance. *The Philosophical Quarterly* 17 (66): 63–69.
- RAGONÉ, Helena
2004 Surrogate Motherhood and American Kinship. In Robert Parkin – Linda Stone (eds.): *Kinship and Family: An Anthropological Reader*. 342–361. Oxford: Blackwell.
- RAM, Kalpana
1994 Modernist anthropology's 'comparative' project: The construction of Indian identity and tradition. In Alberto Gomes (ed.): *Modernity and Identity: Asian Illustrations*. 122–158. Bundoora: La Trobe University Press.
- REMOTTI, Francesco
2015 From Lévi-Strauss to Wittgenstein: The Idea of 'Imperfectionism' in Anthropology. *Diogenes* 60 (2): 40–52.
- SANTOS GRANERO, Fernando
2007 Of fear and friendship: Amazonian sociality beyond kinship and affinity. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 13. 1–18.
- SCHNEIDER, David M.
1984 *A Critique of the Study of Kinship*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- SHAHARA, Fady I. (szerk.)
2013 *Ethnic Differences in Fertility and Assisted Reproduction*. London – New York: Springer.
- SHAPIRO, Warren
2008 *Partible Paternity and Anthropological Theory The Construction of an Ethnographic Fantasy*. Lanham: University Press of America.
- SIVADO, Ákos
2015 The Shape of Things to Come? Reflections on the Ontological Turn in Anthropology. *Philosophy of the Social Sciences* 45 (1): 83–99.
- SMITH, Karl
2012 From dividual and individual selves to porous subjects. *The Australian Journal of Anthropology* 23. 50–64.
- SSORIN CHAIKOV, Nikolai
2002 *The Mothering Tradition: Gender and Governance among Siberian Evenki*. (Max Planck Institute for Social Anthropology Working Papers 45.) Halle: Max Planck Institute for Social Anthropology.
- STRATHERN, Marilyn
1988 *The Gender of the Gift: Problems with Women and Problems with Society in Melanesia*. Berkeley: University of California Press.
- THOMPSON, Charis
2005 *Making Parents: The Ontological Choreography of Reproductive Technologies*. Cambridge: MIT Press, Inside Technology Series.
- WEISMANTEL, Mary
1995 Making kin: kinship theory, and Zumbagua adoptions. *American Ethnologist* 22. 685–709.
- WILSON, Robert A.
2016 Kinship Past, Kinship Present: Bio-Essentialism in the Study of Kinship. *American Anthropologist* 118 (3): 570–584.

WITTGENSTEIN, Ludwig

1998 *Filozófiai vizsgálódások.* (Fordította Neumer Katalin.) Budapest: Atlantisz.

WYNS, C. – BERGH, C. – CALHAZ-JORGE, C. – DE GEYTER, C. – KUPKA, M. S. – MOTRENKO, T. – RUGESCU, I. – SMEENK, J. – TANDLER-SCHNEIDER, A. – VIDAKOVIC, S. – GOOSSENS, V.

2020 ART in Europe, 2016: results generated from European registries by ESHRE. *Human Reproduction Open* 2020 (3)

Mészáros Csaba

Tudományos főmunkatárs, ELKH BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest
e-mail: meszaros.csaba@abtk.hu

Csaba Mészáros

What is kinship? Anthropological perspectives, part 2. The family resemblances

It is always difficult to define concepts in anthropological scholarship beyond everyday use, possibly overriding colloquial meaning and focusing on analytical aspects. Furthermore, it is a usual challenge for researchers to suspend their ideas on basic notions (such as kinship) and approach them from a different analytical angle. Anthropological models and conceptual frameworks determine the phenomena to which the researcher's attention is directed and also the basic patterns of interpretation and generalizations. A common pitfall of theoretical approaches is that adherence to models, conceptual frameworks and logical coherence may override the rigor of referentiality.

The definition of concepts can be focused on something other than the essential meaning of the phenomenon. There are several ways of doing this. The two best-known of these are the theory of family resemblances proposed by Ludwig Wittgenstein and the concept of rhizome proposed by Giles Deleuze and Felix Guattari. Given that the anthropological reception of the family resemblances proposed by Wittgenstein is more complete than that of the rhizome theory, in this article, I will outline within the framework of family resemblances the possibility of conceptualizing kinship without focusing on an essential conceptual core. By this, it is possible to avoid some of the pitfalls and compromises of definitional efforts mentioned in the first part of this article.

Adalékok a népi hangszerek és hangszeres népzene kutatásának történetéhez

AZ 1950-70-ES ÉVEK HAZAI SZEMSZÖGBŐL

A tanulmány a szakszerű népzene-kutatás hangszer- hangszeres zenekutatási ágának megindulásához vezető úthoz nyújt adatokat hazai hangsúllyal.¹ Egyben kitekintve a 19-20. század fordulójára, az elért kutatási eredmények későbbi (nemcsak hazai) kamatoztatására. A 19. század utolsó harmadában a hangszerek iránt jelentkező érdeklődés, majd a szemléletmód és a kutatási módszerek finomodása a 20. század közepére többek közt az IFMC² hangszeres csoportjának³ 1962-es megalakulását eredményezte. Az 1947-ben, magyar részről Lajtha László részvételével Londonban megalakult szervezet első munkacsoportjának Erich Stockmann (1926-2003) lett a vezetője,⁴ aki részt vett és előadást tartott az 1964. augusztus 17-25. között Budapesten megrendezett IFMC kongresszuson. Borsai Ilona az eseményről szóló beszámolójában jelezte a frissen elindult európai hangszerekutatási program célját: „*Dr. Erich Stockmann, német népzene-kutató, a Keletnémet Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének tudományos munkatársa, az IFMC elnökségének legfiatalabb tagja, a hangszeres szakosztály vezetője [...] egy Európára kiterjedő nagy tudományos vállalkozás egyik vezetője: Ernst Emsheimer professzorral együtt szerkeszti a Handbuch der Europäischen Volksmusik Instrumente [sic, a megjelenést követően Volksinstrumente] c. sok kötetes kiadványt. (E kiadvány számunkra azért is nevezetes, mert első kötete a Népzene-kutató Csoport egyik tagjának tanulmánya lesz a magyar népi hangszerekről.)*”⁵

A Népzene-kutató Csoport említett tagja Sárosi Bálint volt, aki szintén írt egy beszámolót, melyben a tervezett sorozatot is említette: „*A most készülő Európai Népi Hangszerek Kézikönyvének berlini szerkesztője, E. Stockmann egy gazdagon dokumentált európai hangszertörténet lehetőségeiről tartott előadást a konferencián. Ennek megírásához a csupán írásban fennmaradt dokumentumok nem elegendők. Az egyes népek népi hangszeres kultúrájának alaposabb ismeretében viszont aránylag könnyen lehet pótolni a történelmi dokumentumok hiányosságát.*”⁶ Idehaza a néprajz- és népzene-tudomány lényegében már a 20. század első évtizedeire feltárta és körvonalazta a

¹ A téma korábbi, rövidebb összefoglalása: Tari 1982.

² International Folk Music Council, ma International Council for Traditional and Dance Music, a népzene- és néptánc-kutatást nemzetközi szinten összefogó szervezet.

³ Study Group on Musical Instruments.

⁴ Ziegler 2010: 20. Lajthára vonatkozóan: Berlász 1984: 179. Lajtha a hazai politikai viszonyok következtében már a következő évi, Bázelen megrendezett első konferenciára sem kapott útlevelet. Távollétét jelezték a szervezet lapjában: IFMC Bulletin Nr. 1. October 1948. 6. London.

⁵ Borsai 1964: 10.

⁶ Sárosi 1964: 2. A táncszekció munkájáról, a táncos folklórbemutatókról uo.: Martin 1964.

legfontosabb magyar népi hangszereket.⁷ Összegyűjtésük a kezdeti időszakban, a 19. század utolsó harmadában még nem zenei indíttatású. Elsősorban a népetartozékként, szokások és foglalkozási eszközök – az utóbbi esetében főleg, mint jellemző pásztor eszközök,⁸ kerülnek előtérbe. Ritka kivételtől eltekintve eleinte kevés szó esik a hangszereken játszott dallamokról.⁹ Sárosi, aki 1963-ban részben az említett kongresszus folklórbemutatója előkészítéseként a magyar népi hangszerállomány akkori állapotának feltérképezéséhez egy sok területre kiterjedő népzene gyűjtést végzett, már a könyv megírása idején sem találkozott ismeretlen magyar népi hangszerral.¹⁰ Könyvének értékét tehát nem új hangszerek bemutatása, hanem egyrészt a teljes magyar hangszerállományra kiterjedő összefoglalás, másrészt a különböző országok hangszerkutatói által előzetesen, közösen kialakított új vizsgálati szempontok alkalmazása adja. Az, hogy a külföldön ekkor még ismeretlen Sárosi lehetett a sorozat első kötetének szerzője,¹¹ nyilvánvaló jele volt az ezekben az években az IFMC-ben elnöki szerepet betöltő Kodály Zoltán és általában a magyar népzene kutatás iránt megnyilvánuló figyelemnek és tiszteletnek.¹² A könyvet nemzetközi fórum előtt ismertető Rajeczky Benjamin ki is emelte, mennyire megtisztelő, hogy az első kötet a magyar népi hang-

⁷ Ennek irodalmát máig már többen összefoglalták, így itt a Bartók, Kodály és mások idevonatkozó írásaira a fontosabb munkák irodalomjegyzékével utalok: Sárosi 1967: 141-144.; uő.: 1996: 138-144., uő.: 1998: 223-226.; Tari 2001: 347-359., uő.: 2011. 354-369.; Pávai 2012: 319-452. Sándor István Sárosinál több, mint tíz évvel korábban ugyanakkor joggal ír olyan „új” dévaványai, házilag készített népi hangszerekről, mint a „nádduda” (nádsíp) és a napraforgószárból valamint lopótökből készített furulya. Bár a nádsíp ősi szimpla nyelvű hangszer, s a napraforgó és a lopótök szárának hangszerként felhasználása sem volt újkeletű, ezek az adatok a kutatás számára addig ismeretlenek voltak. Sándor a népi harántfurulya („oldalfűvös” furulya) használatát is elsőként jellemezte. Sándor 1954:105, 111. Sárosi először 1962-ben írt a furulyáról, melyben jelezte: „Az Alföldön, ahol nehezebb megfelelő faanyaghoz hozzájutni, nádat, sőt napraforgó- és búrokészárat is használnak furulya – inkább harántfurulya – készítésére.” Sárosi 1962: 590.

⁸ Az ezzel kapcsolatos korabeli felfogásról Tari 1982: 573-574.

⁹ A szegedi és környékének dudásairól fontos adatokat közölnek a szegedi illetve ott működő írók, költők is. Sárosi 1998.; Hankóczy 2005: 58., 66.

¹⁰ Ugyanakkor, mint írta: „Az 1960-as évek első felében, amikor – a magyar népihangszer-kutatás szórványos szakirodalmát az élő hagyományból kiegészítendő – úgyszólván az egész magyar nyelvterületet bejártam, elenyésző kivétellel még minden megtalálható volt, ami a hangszerekről szóló ismeretek részletes összefoglalásához szükséges.” Sárosi 1998: 5.

¹¹ Sárosi 1967.

¹² Az IFMC lapja 1961-ben jelentette, hogy Kodály elfogadta a felkérést az elnöki posztra. Tudósítottak arról is, kik lettek a Végrehajtó Bizottság újválasztott tagjai: „The Executive Board has the honour and pleasure to announce that Professor Zoltan Kodaly has agreed to accept the Presidency of the International Folk Music Council. [...] The four retiring members of the Board, all of whom stand for re-election, are Dr. Renato Almeida, Professor Laszlo Lajtha, Mademoiselle Cl. Marcel-Dubois and Professor Adnan Saygun.” Bulletin of the International Folk Music Council Nor 19., 3. Kodály 1961-67 közt töltötte be az elnöki posztot. Vezetőségi bizottsági tagok időrendben: Lajtha László (1947-1962), Rajeczky Benjamin (1967-1980), Sárosi Bálint (1978-tól Rajeczky helyetteseként, majd 1980-tól 1990-ig). Magyar Nemzeti Bizottságának – mely nemzeti bizottságok 1960-tól működtek –, elnökei időrendben: Kodály Zoltán (1967-ig, titkára Ádám Jenő), Ádám Jenő (1967-1969), Vikár László (1970-1995, az első évben Vargyas Lajos társelnökeként), Tari Lujza (1996-2007), Kovalcsik Katalin (2008-2012), Sipos János (2013-2019), Lipták Dániel (2020-tól).

szereké, annak ellenére, hogy a magyar instrumentárium és hangszeres zene a vokális zenénkhöz képest és a szomszéd népekével összehasonlítva szerénynek nevezhető.¹³

Az 1960-as évek végéig összegyűlt hangszeres zenei anyag mennyisége ekkor még valóban szerényebb volt az 1970-es évektől gyűjtött hangszeres dallamanyaghoz képest, mely éppen az 1960-70-es évek fordulójától kezdett megszorodni.¹⁴ A magnetofon használata – mint azt a hangszerkutató Boston még 1977-ben is hangsúlyozta –, nemcsak a hangszeres zene felvétele és megőrzése szempontjából jelentett a fonográf-nál jobb lehetőséget, hanem a ritmika, a vokális technika, valamint a hangszínek és ornamensek közelebbi vizsgálatát is lehetővé tette. Ugyanő emlékeztetett arra is, hogy a műzenében használt hangszerekkel szemben a népi hangszerek vizsgálata aránylag új, mely kutatási ág – könyvének megjelenését figyelembe véve – az utóbbi két évtizedben vett nagyobb lendületet.¹⁵

Az 1950-es évektől kezdve Kodály tanítványai – majd az igazgatása alatt álló Népzene-kutató Csoport tagjai – közül Sárosin kívül Olsvai Imre személyi monográfia jellegű feltárásokat végzett a Dél-dunántúli hangszerjátékosok körében.¹⁶ Szomjas-Schiffert György részben vokális és finnugor zenei kutatásai mellett végezte a hangszeres zenei feltárást a Kiskunságban és a Csallóközben.¹⁷ Kiss Lajos a bukovinai székelyek hangszeres zenei hagyományait gyűjtötte össze és összegezte megfigyeléseit.¹⁸ Kerényi György többféle paraszt hangszerjátékos szóló előadását rögzítette. 1952-ben pedig Sárpilisén (Tolna m.) elsőként vette föl citeraegyüttes játékát.¹⁹ Sárosi az első ilyen együttes megalakulását Szegedről jelzi, szintén 1952-ből. Az együttest személyesen viszont csak 1957-ben ismerte meg, s csak 1959-ben készítette játékukról az első fölvételeket.²⁰ Kerényi Kertész Gyulával ugyancsak 1952-ben, drótos magnetofonnal vette föl szekszárdi és zalaegerszegi városi cigánybandák étteremben, funkcióban történt zenélését,²¹

¹³ Rajeczky 1968: 365.

¹⁴ Ehhez nagy lendületet jelentett a táncházmozgalom berobbanása, melynek hatására sok fiatal tánc-házaz zenész és táncos gyarapította az MTA Népzene-kutató Csoportja archívumának gyűjtemé-nyét, főleg erdélyi hangszeres zenével. A magnótekercek számának számszerinti gyarapodásáról az 1970-es években: Németh 1998: 232.

¹⁵ Boston 1977: 16.

¹⁶ Furulyások, dudások, szólóhegedűsök, citerások, tamburások és más hangszerjátékosok. A szerző „Olsvai Imre a hangszer-, hangszeres népzene-kutatásért” címmel írt munkája megjelenés előtt áll az Olsvai Imre emlékére Vavrincez András által szerkesztett kötetben.

¹⁷ Szomjas-Schiffert a Csallóközben folytatta a Bartók, Kodály, Lajtha által megkezdett dudahagyomá-ny vizsgálatát, ahol a duda áthangolt hegedűn történő utánzására is talált példákat. A Kiskun-ságból elsők között hozott többek közt tamburazenekari felvételeket. Tari 2010a: 330-346.

¹⁸ Kiss 1958. Erdélyben Jagamas János, majd Kallós Zoltán és Almási István gyűjtött hangszeres népzene-t is. Itthonról a tánc-kutatók (Martín György, Pesovár Ernő, Pesovár Ferenc, Andrásfalvy Bertalan) is bekapcsolódtak a munkába.

¹⁹ Sárpilis (Tolna m.) citeraegyüttes: BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Archívum (a továbbiak-ban: ZTI) AP 520j-1, 521a-b2-3.

²⁰ Sárosi 1973: 268. Az 1959-es felvételek: ZTI AP 3170d-h.

²¹ Cigánybanda ZTI: AP 525 g-tól 526e-ig, Szekszárd AP 527 a- tól 528b2-ig. (A továbbiakban ZTI és a felvétel száma.) Ugyanilyen még Kerényi-Kertész zalaegerszegi cigánybandánál, ún. drótos magnetofonnal történt gyűjtése 1952-ben, ZTI D_20.

mely új eredményeket jelentett többek közt a régi verbunkos zenei hagyomány és annak európai történeti stíluskapcsolatai vizsgálata szempontjából.²²

A technikai fejlődés eredményeként folyamatosan megújuló felvételi lehetőségeknek köszönhetően a jobb minőségű hordozható magnetofonokkal már hosszabb hangszeres dallamok és teljes bandák előadásának rögzítése is lehetővé vált.²³ Ismert, hogy Lajtha László élete utolsó szakaszában Északnyugat-Dunántúl hangszeres zenéjének feltárásán dolgozott. Megjegyzendő azonban, hogy Vikár Béla példája nyomán többen már a 20. század legelején is igyekeztek együttesek valamint nem a szorosan paraszti környezetben zenélő hangszerjátékosok előadását fonográfra rögzíteni. Erről az időszakról és gyűjtésekről alább lesz szó.

HANGSZEREK, MINT NÉPEKET, FOGLALKOZÁSOKAT JELLEMZŐ REPREZENTATÍV TÁRGYAK GYŰJTÉSE, FÉNYKÉPEZÉSE, LEÍRÁSA

E. Stockmann 1964-es előadásában kitért a hangszerekről szóló történeti leírások tanulmányozásának fontosságára, és felsorolta néhány, népi hangszereket is tárgyaló könyv szerzőjének a nevét.²⁴ Az említett könyvek (Sebastian Virdung *Musica getutscht* 1511, Martin Agricola *Musica instrumentalis deudsch* 1529, Michael Praetorius *Syntagma Musicum* 1614-1620) mellé a hangszeres kutatásban később Marin Mersenne *Harmonie universelle* (1626), Atanasius Kirchner *Musurgia universalis* (1650), Filippo Bonanni *Gabinetto Armonico pieno d'istromenti sonori* (1722), és Jean-Benjamin de Laborde *Essai sur la musique ancienne et moderne* (1780) kötetei kerültek, mint olyanok, melyekre népi hangszerekkel kapcsolatban rendszeresen hivatkozhatnak a kutatók. A népi hangszerek, majd a hangszeres zene iránti komolyabb néprajzi- és népzeneudományi érdeklődést itthon is megelőzte néhány hangszerekre vonatkozó általánosabb leírás.²⁵ Ritka esetben egy-egy jellemzően népi hangszeren játszott dallam kottája is bekerült valamely zeneelméleti munkába.²⁶ Így Jean-Jacques Rousseau, az első zenei enciklopédia összeállítója kínai, kanadai és perzsa dallamok közt egy „Cornemuse”-ön²⁷ játszott „Air suisse apellé le Rans des Vaches” dalla-

²² A szekszárdiak egyik felvétele a bécsi klasszikus zenei stílus egy jellemző harmóniasor-kezdetű típusához kapcsolódik, Tari 1983a.

²³ „A Népzene kutató Csoportban eleinte, a hordozható szalagos magnókészülékek megjelenéséig – 1955-ig – Webster gyártmányú drótos magnóval készültek a hangfelvételek.” Németh 1998: 231.

²⁴ Virdung, Agricola, Praetorius. Stockmann 1965: 157.

²⁵ A 19. században az első ilyen Gáti István zongora- hegedű- furulya iskolája. Ennek mellékletében cigánybandákat és a parasztság körében használt hangszereket és hangszerként alkalmazott zajkeltő eszközöket mutat be, Gáti 1802: 5–7.; Mátray (Rothkrepf) 1828-29-ben a Tudományos Gyűjteményben közölt zenetörténeti jegyzeteiben sok idegen és hazai hangszer leírása olvasható; idézett részletek: Tari 2016: 425-429. Az ő és Bartalus zenetörténeti munkái (közte a lant és a hegedű leírása 1882a-b) a 20. századi hangszerkutatások szoros előzményei.

²⁶ A zenetörténet elméleti munkáinak történetén belül Rousseau, Mersenne és mások munkáit tárgyalja Samana 2016: 207–208.

²⁷ A Franciaországban számos névváltozattal, valamint Európa-szerte ismert egyik egyszerű dudatípus neve, melyet tömören jellemzett már Sachs 1913: 93.

mot közölt.²⁸ A dallam egy jellemzően *Alphorn*-on megszólaló szignál,²⁹ svájci nevén *Kuhreihen*.³⁰ A lassú és gyors részekből álló dallam váltakozását Rousseau jól kifejezte az *Adagio* és *Allegro* tempójelzéssel, de a szabadon áramló, improvizatív lassú rész dallamának $\frac{3}{8}$ -os ütemben lekottázása kevésbé sikeres.³¹ A fa-, ritkábban rézkürtön és kanásztülkőn játszott dallamok a hangszerek felépítése, természetes felhangsorból adódó akusztikai jellemvonásai miatt minden nép pásztorkultúrájában megtalálhatók, s a kívülálló számára azonosnak tűnnek. Valójában azonban rendkívül változatosak és speciális jelentéstartalmakat hordoznak. Az ilyen szignálok első részletes leírása nemzetközi szinten Bartók Bélának köszönhető.³² A téma Bartók tanulmányai, valamint Kodály e hangszerekre vonatkozó feljegyzései és gyűjtései óta jól feldolgozott.³³

Bartók 1911 után írt hangszer témájú tanulmányaiban már nem korlátozta vizsgálódásait a hangszerek népi kultúra tárgyi világában funkciót betöltő eszköz szerepére. Jellemző ilyen szempontból a pásztorok foglalkozási attribútumaként számon tartott kanásztülkők és fakürt tanulmánya. Ezekben és a többi magyar népi hangszert bemutató dolgozatában, csakúgy, mint Kodály a citera jellemzésekor,³⁴ egyaránt elvégezte a hangszerek típusmeghatározását és a rajtuk előadott dallamok zenei vizsgálatát.³⁵ A hangszeres dallamok zenei elemzését a kutatásban azonban kétségtelenül meg kellett, hogy előzze a különböző hangszerek típusainak meghatározása. Ezt kezdetben gyakorlati szempontok is indokolták. A 19. század során az elsősorban arisztokraták több évszázada meglévő családi hangszergyűjteményeiből, valamint a híres hangszerkészítők műhelyéből különböző európai múzeumokba került hangszerei³⁶ mellé a század utolsó harmadától más népek szájhagyományos zenéjében használt hangszerei is bekerültek.³⁷ A különböző helyekről, népektől, esetenként távoli földrészekről

²⁸ Rousseau 1768: az N betűvel jelzett lap 4. dallama.

²⁹ Sachs 1913: 7.; Klier 1956: 16–28.; Bachmann-Geiser 1976.; Baumann 1977., 1981: 254–251.

³⁰ Sachs *Kuhreihen*-nek írta 1913: 7. Lásd még Tari 2010b: 225–226.

³¹ *Kuhreihen* dallamok zeneszerzők általi felhasználásáról (Rossini, Meyerbeer, Wagner) Sachs 1912: 7. A Rousseau által leírt kínai dallamot Carl Maria von Weber építette be egy operájába. Tari 2017: 134–135.

³² Bartók 1911., 1923: 196–199. kotta.

³³ Bartókra, Kodályra vonatkozóan: Tari 2001., 2011. Az általuk gyűjtött, lejegyzett dallamok közreadásán kívül a kanásztülkőkre, fakürtre vonatkozó feljegyzéseik a könyv számos lapján. Hodossy 1912.; Sárosi 1967: 96–104.; Emsheimer 1969.; Dević 1977.; Tari 1978a, 2002.; Georgescu 1987.

³⁴ Kodály 1907: 154–155.

³⁵ Tari 1981: 574.

³⁶ Ilyen például Bécsben a Kunsthistorisches Museum Sammlung der Musikinstrumente részlege, melynek alapját egy 1580-ban gyűjteni kezdett nemesi hangszergyűjtemény jelenti. <https://www.khm.at/besuchen/sammlungen/sammlung-alter-musikinstrumente/die-geschichte-der-sammlung/> (Letöltés: 2021. 08. 5.)

³⁷ A 19. század második felében kortársi gyűjtemésekből összeálló múzeumi gyűjtemények is létrejönnek. Ilyen a londoni Horniman Museum, melyet előbb a család házában 1890-ben, majd 1901-ben új épületben nyitott meg Frederik J. Horniman tea nagykereskedő. A különböző népek hangszereit is tartalmazó anyagát útjai során 1860-tól kezdve gyűjtötte. Boston 1977: 7–8. Ide sorolhatjuk egyes múzeumok tematikus gyűjteményeit, mint pl. a koppenhágai Musikhistorisk Museum egyik hangszergyűjteményét. Carl Claudius a Szaharától délre fekvő, afrikai területen 1931-től gyűjtötte az ott jellemző hangszereket. Norborg 1982: 5.

származó hangszereket célszerűnek tűnt közös jellemvonásaik alapján osztályozni a muzeális megőrzés céljából. Az ilyen munkához segítséget jelentettek a zenetörténeti munkákban tárgyalt, ekkoriban megjelent hangszerleírások, például François Joseph Fétis általános zenetörténetének görög, indiai, kínai, arab, török stb. zenéről és az említett népek által használt hangszerekről írt fejezetei.³⁸ A hangszereknek a hangforrások akusztikai jegyei alapján kidolgozott rendszertana a brüsszeli hangszerkészítő, majd muzeológus Victor-Charles Mahillon (1841-1924) nevéhez fűződik.³⁹ E. v. Hornbostel és C. Sachs az ő rendszerét fejlesztette tovább, melynek eredményét 1914-ben adták közre.⁴⁰ A nemzetközi zenetudomány mindjárt elfogadja az új rendszert, azonban még elkülöníti egymástól a hangszert, mint néprajzi tárgyat, s a hangszert, mint akusztikai, zenei eszközt. Kodály Viski Károlyra hivatkozva még 1937-ben is úgy véli: „*A hangszerek és készítésük leírása a tárgyi néprajz feladata.*”⁴¹ Az IFMC említett hangszer- és hangszeres zenekutató csoportja évtizedek múlva már egységesen dönt arról, hogy a hangszerkészítést a zenekutatás feladatainak körébe kell sorolni. Hornbostel és Sachs hangszer-rendszertanát megelőzően jelent meg Francis W. Galpin régi angol hangszerekről írott könyve, melyben népi hangszereket is ismertetett, valamint Sachs Reallexikona.⁴² Már addig is egyéb fontos eredmények születtek az összehasonlító zenetudomány vezéralakjainak, Carl Stumpfnek, Otto Abrahamnak és Hornbostelnek köszönhetően az európaiktól eltérő hangrendszerek, hangolási jelenségek, hallásérzetek vizsgálatában is, melyekhez Hermann Ludwig F. Helmholtz és Alexander John Ellis vizsgálati eredményeire támaszkodtak.⁴³ A távolkeleti – általuk egzotikusként jellemzett – dallamok fonográfra rögzítésével és lejegyzésével⁴⁴ egyben a zenei orientalisztikai kutatások alapjait is megvetették.⁴⁵

Európában a földrajzi fölfedezések idején kitágult a világ,⁴⁶ majd még inkább a 19. század végén, az iparosodásnak köszönhetően, a gyarmatosítások nyomán és az üzleti kapcsolatok kiépítése következtében.⁴⁷ A más tájak, főleg a Távol- és Közel-Kelet valamint Afrika iránt megmutatkozó érdeklődés, a más földrészek, népek zenei kultúrája iránti kíváncsiságban is megmutatkozott. Többek közt ez az érdeklődés tette lehetővé

³⁸ Fétis 1869.

³⁹ Első jelentős könyve e témában, még az európai múzenében használt hangszerek alapján: Mahillon 1874.

⁴⁰ Hornbostel–Sachs 1914., Mahillonról és rendszertanáról: 555–558.; Vogels-Koch 1996: 8.

⁴¹ Kodály 1937 – 1960³: 57., a hivatkozás 131-es jegyzet.

⁴² Galpin 1911.; Sachs 1913.

⁴³ „*Mélyreható tudományos vizsgálat [...] csak akkor indulhatott meg, amikor A. J. Ellis és A. J. Hipkins 1884-ben a centrendszer (az európai temperált félhang 100 egyenlő részre osztása) segítségével lehetővé tette az európai és Európán kívüli népek hangsorainak közvetlen összehasonlítását.*” Rajeczky 1981: 34.

⁴⁴ Abraham-Hornbostel 1909.

⁴⁵ A fonográfus gyűjtemények történetéhez lásd még: Rajeczky 1986.; Tari 2015: 97–100. A zenei orientalisztika elismert hazai képviselője Kárpáti János volt (1932-2021).

⁴⁶ Rajeczky „*az új kontinensek népeinek zenéje iránt*”-i érdeklődés feléledésére több példát említ, közte a Rousseau által lekottázott, fentebb említett exotikus dallamokat. Rajeczky 1981: 34.

⁴⁷ A 20. század elején ennek köszönhetően készültek el az első fonográf-felvételek több afrikai népcsoportnál. Részletes irodalommal: Fürniss 2015.

az 1889-es Párizsi Világkiállításra meghívott gamelán zenekar szerepeltetését, mely együttes köztudottan nagy hatást gyakorolt C. Debussyre.⁴⁸ Világutazók, földrajzi felfedezők és európaiként távoli országokban működő muzsikások egyaránt gyűjtenek hangszereket,⁴⁹ vesznek fonográfra helyi zenéket, készítenek fényképeket. 1901-ben, egy évre rá, hogy Carl Stumpf elkészítette az első fonográffelvételt egy Berlinben vendégszereplő thaiföldi (bankoki szíami) együttesrel, mely a Berliini Egyetem Pszichológiai Intézetén belül létrejött Phonogramm Archiv legelső felvételét képezte,⁵⁰ egy japán színházi együttes szerepelt Berlinben. Az előzőleg az USA-t, Londont és Párizst megjárt Kawakami nevű férfi által vezetett együttes zenészeivel szintén készítették fonográf- és fényképfelvételeket a berlini archívum munkatársai. A csoport egyike többek közt *A gésa és a lovag* című táncjáték⁵¹ kísérőzenéit játszotta *samisen*-en, egy nálunk tamburaként ismert lant típusú hangszeren, (1. kép) mely Japánban elsősorban a gésák kelléktárához tartozott. E hangszert használták ott a 17. században a *goze* nevű vak női zenészek számára alapított, szervezeten élő, nem házasodható és egy ideig még a II. világháború után is működő csoport tagjai is.⁵² Két Berlinben tanuló japán vendéghallgató *sakuhacsi* játékát és énekét is fonográfra vették. Stumpf javaslatára Abraham és Hornbostel e csoport szereplése alapján tanulmányozta a japán zenét és főleg annak hangrendszerét,⁵³ melyről 1903-ban tanulmányt jelentettek meg.⁵⁴ A legjellemzőbb japán hangszerek leírása mellett – például a citeratípusú *koto*, melyet feltehetően mérete és dús hangzása miatt helytelenül még hárfatípusként, a *sakuhacsi* bambuszfurulya,⁵⁵ melyet bizonyára mély hangszíne alapján még klarinét típusként definiáltak –, más kutatók (például R. Wallaschek és H. Riemann) által korábban már tanulmányozott jávai hangszerekre is hivatkoztak.⁵⁶ Hornbostel 1910-ben a Tokióban működő Ervin Walter nyelvtanáron keresztül fordult az 1907-től szintén Tokióban tanító Heinrich Werkmeister csellistához azzal a kéréssel, hogy készítsen zenei felvételeket a *gagaku*-ról, a japán udvari zenéről. Mivel ilyen zenét a császári udvar zenekara akkoriban nyilvánosan még nem játszhatott, Werkmeister külön engedélyt kért és kapott egy kisebb létszámú zenekar játékának rögzítésére. A felvételek elkészültek, s 1911 októberében kerültek Berlinbe.⁵⁷

⁴⁸ Ujfalussy 1959: 72–74., 279.

⁴⁹ Nem közvetlenül sorolható ide a magyar cigányzenészek más földrészekén működése, de külföldi útjaik megszorodása a világon lehetővé vált mozgások jele. Amerikába elsőként a győri Farkas Miska jutott el bandájával az 1860-as években Markó 1896: 37. 1867 után rendszeressé válók cigánybandáink szereplése Amerikában. Főleg a bostoni, philadelphiai kiállításokra hívták meg őket. 1867 előtti útjaikról: Szíjjártó 2002.

⁵⁰ Simon 2000: 25.

⁵¹ Simon-Ziegler 2003: CD 9–11, kísérőfüzet 13–15.

⁵² Fritsch 1992.

⁵³ Simon-Ziegler 2003: Kísérőfüzet 11–12.

⁵⁴ Abraham-Hornbostel 1903.

⁵⁵ Az öt hangképzőnyílásos peremfurulya meghatározó szerepet játszik a japán hagyományos zenében. Napjainkban zajló globalizálódásáról Fritsch 2019.

⁵⁶ Abraham-Hornbostel 1903.

⁵⁷ Simon-Ziegler 2003: CD 7., kísérőfüzet 26–27.

1. kép. Hanák László tamburás, Decs. Zenetudományi Intézet: NZ_04915.

A zongoraművész, zeneszerző és zongoratanár Takács Jenő⁵⁸ hasonló megbízatást kapott Berlinből, mely találkozott saját elképzelésével. 1932-ben a kairói zeneakadémián tanított, s még abban az évben Manilába került. Részt vett a kairói zenei kongresszuson, itt Bartókot ő kalauzolta, ahol a szintén jelen lévő Erich von Hornbostel bízta meg a Fülöp-szigeteki gyűjtéssel.⁵⁹ Takács a Sopronvármegye című lapnak küldött írásában még abban az évben beszámolt tervéről:

„Régi vágyam volt, hogy a Filippi-szigetek negritó törzseinek zenéjét tudományos szempontból fonografáljam és nyilvánosságra hozzam. Már Egyiptomban kezdtem ethnologiai kutatásaimat és pedig a berlini egyetem számára arab és kopt zenét gyűjtöttem. A márciusi nagy kairói kongresszuson, mely vendégül látta a világ legnagyobb tudósait és zeneszerzőit (Magyarországot Bartók képviselte) ismét szóba került ezen kérdés, mely nemcsak zenei, hanem néprajzi és kulturális szempontból is kiválóan fontos. Ugyanis a negritók rokonok a közép-afrikai néger törzsekkel. Eddig azonban nem sikerült a tudományos világnak ezen összefüggést teljes egészében és logikusan kimutatni. Amikor az itteni egyetem meghívott, hogy a konzervatórium zongora- és zeneszerzés mesterosztályát átvegyem, örömmel ragadtam meg az alkalmat és pedig azon feltétel alatt, hogy a kormány támogatni fogja ethnologiai kutatásaimat, mert bizony sok pénzbe kerül a sok utazás, őserdei expedíció, fonográf stb. Rövidesen megkaptam a beleegyező választ, és néhány hétre rá már meg is kezdtem manilai tevékenységemet.”⁶⁰

⁵⁸ Tari 1977.; Radics 2002.

⁵⁹ Takács 1975: 121.

⁶⁰ Sopronvármegye 1932. november 20. Idézi Tari 1977: 394.

Európába visszatérve gyűjtését és írásba foglalt tapasztalatait C. Sachs nézte át 1936-ban,⁶¹ abban az évben, amikor megjelent André Schaeffnernek a hangszerek eredetéről szóló könyve,⁶² s néhány évvel az után, hogy Róheim Géza fonográffelvételeket készített Pápua Új-Guineában.⁶³ Takács kutatásai eredményeiről kisebb részleteket adott közre fényképfelvételeivel illusztrálva, így például az addig kevésbé ismert orrfurulyáról.⁶⁴ Népihangszer-gyűjteményét a bécsi Museum für Völkerkunde-ban helyezte el. Nyugdíjba menetele után szülőfalujába⁶⁵ visszatérve adta közre tipológiai rendszerezve a szigetország hangszereire vonatkozó kutatásainak eredményeit.⁶⁶ Fonográfhengerei hosszú időre elkallódtak, s csak 1993-ban kerültek újból elő a berlini Phonogramm Archiv-ban.⁶⁷

Magyarok is eljutottak már jóval korábban a távoli földrészekre, kik közül hangszerek gyűjtése szempontjából Xantus Jánost, Bíró Lajost,⁶⁸ Hopp Ferencet kell megemlíteni.⁶⁹ Xantus 1868-tól 1870-ig az Osztrák-Magyar Monarchia kelet-ázsiai expedíciójának tagjaként járt Ceylonban, Szingapúrban, Sziámban, Kínában, Japánban, Borneon és Jáván.⁷⁰ E távoli tájakon olyan mennyiségű néprajzi anyagot gyűjtött (köztük hangszereket), amellyel hazatérése után a Nemzeti Múzeumban megvethette a hazai néprajzi gyűjtemény alapjait.⁷¹ Röviddel kinevezése után „*egy hírlapi cikkben fejtette ki elképzeléseit arról, mi mindent [...], és milyen módon kellene összegyűjteni.*”⁷² A számos néprajzi tárgy felsorolása közt a „*zeneszer*” is ott vannak. Xantus János az utazás során az egyes vidékekre, népcsoportokra jellemző hangszerek hazahozatalán kívül többet fényképeken is megörökített, melyeket a Néprajzi Múzeum Fotótára őriz.⁷³ Sem ezek, sem a mások által készített fényképek jelentőségét nem hangsúlyozhatjuk eléggé a hangszerkutatás modern kezdeteivel összefüggésben. Tematikai, területi sokrétűségüknél, hangszertipológiai változatosságuknál és mindenekelőtt koraiságuknál fogva igen komoly értéket képviselnek, s egyben Xantus János világra nyitottságának, sokoldalúságának tanúi. A hangszerek gyűjtésének ideje és azokat a fotókon általában előadóikkal, jellemző testhelyzetben megörökítő felvételek egy része készítésének ideje ismeretlen. A hangszerek közül egy borneói szájjorgona

⁶¹ Takács 1975: 123. Ugyanott ír a hengerek sorsáról, melyek közül Marius Schneider, Hornbostel asszisztense már 1934-ben lejegyzett néhányat.

⁶² Schaeffner 1936. A könyvet azóta többször kiadták.

⁶³ Fonográffelvételei a Néprajzi Múzeumban vannak. Róla: Verebélyi 1977.

⁶⁴ Az ottani gyűjtőmunkáról Takács e hangszerjátékot is rögzítő fényképeivel Radics 2015.

⁶⁵ Cinfalva, Trianon óta Siegendorf, Ausztria.

⁶⁶ Takács 1975.

⁶⁷ Brandeis 2000: 18.

⁶⁸ Bodrogi 1949., uő. 1951.; Vargyas G. 2004.

⁶⁹ A Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeumba került japán hangszergyűjteményről: Kárpáti 1982.

⁷⁰ G. Szabó Zoltán 1869-70 közt jelzi az időpontot: G. Szabó 2004: 7.

⁷¹ Sándor 1982: 607.

⁷² Gyarmati <http://xantus.neprajz.hu/> (Letöltés:2021.10.08)

⁷³ Az általa gyűjtött hangszerek közül már több bemutatásra került a Néprajzi Múzeum hangszerkiállításain (pl. 1966., 2006.). A fényképek jelen közlésének lehetőségéért ezúton mondok köszönetet a Néprajzi Múzeumnak, a szíves szakmai segítségéért pedig Pálóczy Krisztinának. A Xantus gyűjteményeit online bemutató képanyag közt egy sziámi xilophon és dob, kínai lant-típusú hangszer, valamint egy japán és egy valószínűleg szingapúri dob is látható a Néprajzi Múzeum honlapján.

valamint egy kínai trombita fényképét G. Szabó Zoltán adta közre.⁷⁴ Pálóczy Krisztina részletes kimutatást adott a Xantus által gyűjtött hangszerekről.⁷⁵ A Xantus által hazahozott tárgyakat 1874-ben vették leltárba.⁷⁶ Az általa készített fényképek hátoldalának leg többjén van évszám, mely mellett általában az alábbi megjegyzés található: „*Xantus 1895*” (illetve Xantus 1897, vagy Xantus 1898). Ez azonban nem a fénykép készítésének éve, hiszen Xantus 1894-ben elhunyt.⁷⁷ Ne feledjük: a múzeumi intézményesülés kezdeti idejében járunk,⁷⁸ amikor egy éppen csak formálódó, szinte egyszemélyes néprajzi múzeumi gyűjteményről van szó, melynek különböző tárgyi illetve fotóanyagait maga a gyűjtő-múzeumőr mindenestől ismerte. Halála után viszont indokolttá vált a képek fotótári besorolása, amely úgy tűnik nem egy időben zajlott le, hiszen közben már folytak más gyűjtések is, melyekhez ugyancsak kapcsolódtak fényképek. A hátoldalon jelzett évszám tehát a besorolás éve,⁷⁹ nem a felvétel készítésének ideje, ezért a Néprajzi Múzeum-i online kiadásban már nem szerepel a képek hátoldalára írt évszám, mindössze a „*19. század*” van jelölve. Mindezt a különböző országokból származó képek témája is megerősíti. Ilyen az a Jáván készült kép,⁸⁰ mely egy színházi együttest örökített meg zenészekkel, táncosokkal.

Szintén Xantus gyűjteményéből való az a kép, amelynek hátoldalára ezt írták: „*Japáni leány gitárral*”.⁸¹ A képen valójában nem gitár, hanem a Berlinben turnézó japán együttes kapcsán említett hosszú nyakú lant típusú *shamisen* látható. Ceylonból jelzett az a kép, mely három férfit örökített meg táncmozdulatokkal. A két szélső keretdob típusú dobon játszik, a középső pedig – úgy tűnik – énekel, s közben jellegzetes táncos mozdulattal mindkét kezét felfelé tartja. A mozdulattól ítélve ujjaival feltehetően ritmikusan csettegtet éneke mellé. Eközben botját a derekához támasztja. Ebből, hogy a legfontosabb munkaeszköztől egy pillanatra sem válik meg, és a férfiak viseletéből arra következtethetünk, hogy a táncoló-zenélők feltehetően pásztorok voltak.⁸²

⁷⁴ A kínai gyalogság trombitája, „egy dupla náddal megszólaltatható, kónuszos, réztölcsérrel ellátott síp” „a hozzá való dobbal, valamint egy szintén dupla náddal megszólaltatható duduk.” G. Szabó 2004: 7., a képek: 71., 73. A készítés éveként 1874 van föltüntetve, mely feltehetően a beletárolás éve.

⁷⁵ Pálóczy 2012: 71–73.

⁷⁶ Pálóczy 2012: 72. Ez a megtévesztő évszám eredményezhette, hogy a G. Szabó által közölt borneói szájorgona a szíami duduk és kínai trombita esetében a készítés éveként 1874 van föltüntetve. G. Szabó 2004: 71–73.

⁷⁷ Sándor 1982: 607.

⁷⁸ A Néprajzi Osztály 1898-ban kapta vissza Xantus gyűjteményét az Iparművészeti Múzeumtól, ez is egyike lehet a tárgyak beletárolása egyik évének. Földessy 2000: 482.

⁷⁹ Ugyancsak a kép hátoldalán szereplő megtévesztő évszám került a „*Kotón játszó japán nő (NM F 725)*” mellé: „*Fotó: Xantus János, Japán, 1895.*” Pálóczy 2012: 75., mely nem a készítés éve. Valószínűleg Xantus anyagából való a kép, de itt a nevét, mint a kép készítőjét, nem tüntették föl a hátoldalon. Ha az ő képei közt volt is, a beállítás gyökeresen eltér Xantus spontánabb képeitől. Erősen műtermi jellegű, amit a fehér háttér és az előadó köré tojásalakban vont fekete kontrasztosítás is alátámaszt.

⁸⁰ Néprajzi Múzeum F 734. Valamennyi fénykép a Néprajzi Múzeum Fotótárából való, melyekért Pálóczy Krisztinának mondok köszönetet.

⁸¹ Néprajzi Múzeum F 581.

⁸² Néprajzi Múzeum F 664.

2. kép. Guzlár Hercegovinából. Közölve: Milovan Gavazzi: Tradicijska narodna glazbala Jugoslavie. Zagreb: Školska knjiga, 1975. 24. kép.

énekmondók – a szerbeknél *guzlár*ok⁸⁷ – ilyen hangszertípuson szokták kíséni saját epikus énekeiket.⁸⁸ (2. kép)

Nem csodálkozhatnánk, ha az előző két kép Jankó János felvétele lenne, aki 1888-89-ben Észak-Afrikában járt. Bár útjai nem néprajzi indíttatásúak voltak,⁸⁹ néprajzi érdeklődése már ekkor megmutatkozott, mert 31 ilyen jellegű tárgyat gyűjtött.⁹⁰ Tuniszból többek között egy dudát hozott,⁹¹ továbbá hét „nagy gonddal kiválasztott reprezentatív” hangszert.⁹² Jankó 1895-ben – abban az évben, amikor átvette a Néprajzi Osztály vezetését –, a Bereg megyei Vereckén egy öt tagból álló „Ruthén muzsikuss

1889-ből datált, más gyűjtőtől származó és név nélküli a Szíriából jelzett kép, mely beduinok játékát örökítette meg. Az Afrika északi peremén honos – amennyire a képen kivehető, a bőr felületre rögzített – egy húros *rebab* (rebek) típusú hangszer szögletes testű változatát ívelt vonóval,⁸³ jellegzetes ülő tartásban szólaltatják meg, melyet a beduinok *rababa*-nak hívnak.⁸⁴ Ugyanennek a hangszertípusnak a pengetett változatára is van példa a képanyagban, ugyancsak az arab területről. Évszám nélküli a Tangerben (Marokkó) felvett fénykép, melynek hátoldalára ismeretőként a „mesemondó” szó került. A kéthúrú, pengetéssel megszólaltatott hangszer neve Marokkóban *gimbri*. A fényképen látható játékos minden bizonnyal énekmondó volt. A Macedonia, Montenegro, Albánia északi részén, Bosznia-Hercegovinában és Szerbiában jellemző⁸⁵, legtovább a szerbek közt fennmaradt, sőt megújhdott⁸⁶ hős-

⁸³ Sachs 1913: 317.

⁸⁴ Néprajzi Múzeum F 1159.

⁸⁵ Leydi-Mantovani 1970: 153.

⁸⁶ Stojisavljević 2009.

⁸⁷ Markovics 1987: 31–33.

⁸⁸ Néprajzi Múzeum F 1217.

⁸⁹ Jankó „harmadéves egyetemistaként 1888-ban, majd 1889-ben a Budapesti kereskedelmi és Ipar-kamara megbízásából járta be Egyiptomot, majd Észak-Afrika kikötővárosait...” G. Szabó 2007: 7. Jankó tárgya ekkor még a földrajz. Balassa 1968: 317.

⁹⁰ Földessy 2000: 481.

⁹¹ G. Szabó 2004: 7., a hangszer fényképe: 75.

⁹² Pálóczy 2012: 65.

banda” két különböző beállítású fényképét is elkészítette.⁹³ A két hegedűből (a balkezes zenész által játszott hegedű kontra szerepben) és egy kontrából / vagy brácsából, egy 3 húros gordonkából és egy kézzel ütött keretdobból álló kis zenekar lehet ún. klezmer-, illetve olyan együttes, melynek tagjai közt zsidó muzsikások is voltak. A két hegedűs és a dobos viselete, szakálla ugyanis megegyezik a korszakból ismert klezmer bandák zenészeinek hasonló viseletével és küllemével, míg a brácsán és a csellón játszó zenészek ruhátára teljesen eltér azokétól, beleértve a kalapformákat és ideértve a két rutén lábbeli-nélküliségét is. Hasonlóan vélekedett Borgó András, aki közölte az egyik képet, de több adat hiányában nem foglalhatott egyértelműen állást.⁹⁴

Pálóczy Krisztina Jankó János 1897-98-as szibériai útján gyűjtött hangszereket is felsorolja.⁹⁵ Jankó egy levelében az obi-ugorok körében használt egyik legfontosabb hangszer, a kb. egy méter hosszú, 3-5 fémhúros lyra-típusú „*nárssjux*” pontos leírása is megtalálható. A hangszer „*Tiszta őskori pompás darab! A hurjai rénszarvasból való, a húrészítők madárcsontból, a hurmadzag csalánrostból, a zengő szekrény kédrus fából. Ilyen sincs még Európában!*”⁹⁶ A *narss jux* (hanti: hangzó fa) nevű hangszernek a manysiknál valamint a különböző területeken élő hantik közt is több névváltozata van, melyek mindegyike utal a fa zenei hangzására.⁹⁷

Jankó leírta a „*Mongólia északnyugati részében és az orosz Altájban, az urjankhájoknál és az altájoknál*” látott sámán dobokat is, melyeknek jellemezte formáját, azokat megkülönböztette a lappokétól, ismertette névváltozatait, ütőjét valamint a sámán énekét és táncát.⁹⁸ Írásai azoknak a néprajzi leírásoknak a sorát is gazdagítják, amelyek szerzői mintegy más téma kapcsán fontosnak tartják megemlíteni egy adott nép, terület valamely jellemző hangszerét.⁹⁹ Az 1889-ben megalakult Magyarországi Néprajzi Társaság (később Magyar Néprajzi Társaság) 1890-ben elindított jelen folyóiratának már első száma tartalmaz zenészekkel, hangszerekkel, tánccal kapcsolatos fontos leírásokat. Gönczi Ferenc a muraközi lakodalmi szokásokról közöl jellemző megfigyeléseket, kitérve a keleti és nyugati terület közti eltérésekre is.¹⁰⁰

Semayer Vilibáld 1897-ben magyar gyermekjátékszerek gyűjtésére tesz közzé felhívást. A külföldi folyóiratokra hivatkozik, melyek hírt adnak „*arról, hogy az úgyne-*

⁹³ Néprajzi Múzeum F 508–509.

⁹⁴ Borgó 2003: 183–184.

⁹⁵ Pálóczy 2012: 53.

⁹⁶ 1898. IX. 25-én Kludik Imrének küldött levél: Hála - ifj. Kodolányi 2001: 81–82.

⁹⁷ Silvet 1991: 8–9.

⁹⁸ Jankó 1900: 327. (idézet), 215., 217., 351. A dobról, mint a varázslás eszközéről fontos adatokat közöl: Sebestyén 1900.

⁹⁹ A hazai néprajztudomány kutatástörténetének gazdagon feltárt irodalmát itt nem vehetjük sorra. Összességében a 19. század utolsó harmada annak az időszaknak a kezdete, amikor többek közt a folklorisztika a tudományos diszciplínák közé került. Erről legutóbb Langraf 2016: 505. Zenei szempontból az is változás, hogy az 1872-ben útjára indult, hiteles szövegközlésen alapuló Magyar Népköltési Gyűjtemény kezdetben még dallamok nélkül jelent meg. A sorozat utolsó, a nagyszalontai gyűjtést tartalmazó kötete pedig Kodály részvételével, kottákkal jelent meg. Kodály 1924. A teljes gyűjtés kiadása és dokumentációja: Szalay - Rudasné Bajcsay 2001.

¹⁰⁰ Gönczi 1890.

vezett bugófa, (bugató, zungató) [legismertebb neve: bugattyú¹⁰¹] gyermek-játékszer alakjában a művelt országok egyik-másik részében [...]” is fellelhető eddigi amerikai, afrikai, új-guineai ismertségén kívül. Jelzi, hogy „Így vagyunk majd minden gyermekjátékszerrel. Sajnos, néprajzi osztályunk gyűjteményeiben belőlük alig van néhány darabunk [...],” ezért kéri a társaság tagjait, „ne terheltesse a vidékükből összes gyermek-játékszerkeket a számunkra felgyűjteni (a mi pénzbe sem igen kerül) s azokat költségünkre a magyar nemzeti múzeumba küldeni.”¹⁰² Sándor István évtizedekkel később említi a gyerekek gyufásskatulyából készített citeráit, a felnőttek fenyőfa fedőlappból készített citeráit, s az utóbbiak készítőit is megnevezi.¹⁰³ Találó I. Cvetko megállapítása a gyerekek által hangszerként használt eszközökkel, hangot keltő játékokkal kapcsolatban. Megállapítja, hogy azok a világ minden táján a legegyszerűbbek. Ugyanakkor nem tipizálhatók, mert jellemzően a gyermek biológiai, etnikai, kulturális, szociális körülményeihez kapcsolódnak.¹⁰⁴ 1898-ban a Lendva-vidék lakodalmainak jellemző folyamatáról, benne több helyen a jelek szerint ott addigra már általánossá vált cigányzenészek szerepéről kapunk tájékoztatást.¹⁰⁵ Horger Antal a hétfalusiak borica táncának szokáselemeit részletesen bemutató tanulmányában a zenészekről – „mozsikások” – és hangszereikről is értesülünk. A tánc kíséretet adók: „négy oláh cigány hegedűvel és kobzával”.¹⁰⁶ Zathureczky János 1899-ben a lipcsei tótok szokásai közt értékes leírást ad a szlovák pásztorok fujarjáról.¹⁰⁷

„Csaknem mindegyik salašnak [cserény, amit előzőleg jellemzett] van egy furulyása, ki »fujara« nevű közönséges szerkezetű, de sajátos hangszínezettel bíró sípján néha bámulatos művésziességgel fújja a melancholikus erdei népdallamokat. Ezen lágy hangok a salaš látogatójában kivált éjnek idején erdei sötétség közepett, valami kimondhatatlan s ki-elégíthetetlen vágyat ébresztenek. Ritkábban találkozunk dudával (gäjdj). Ez három hangú fúvóhangszer: alaphang és a quint mely kettő folyton bűg, azután a dallamnak megfelelő dur skála. A légáramot nemcsak a dudás tüdeje szolgáltatja, hanem főleg a bőrből varrt reservoir, melyet játék előtt felfújnak. Ezt a dudázás folyamán a dudás hónalja alatt szorítja, míg a dallamot a síp likain ujj billegetéssel csalja ki. Ezen harmonikus hangzatos és vidám hangszer minden egészséges falusi embert képes házából kicsalni, midőn a dudás-juhász leszállván juhaival a cserényről faluban szólaltatja meg dudáját.”¹⁰⁸

Jellemző képet fest a korzikai férfiakról, nőkről Solymossy Sándor, aki a nők nehéz munkáját jellemezve a következőt írja: „Csak az alkonyat óráiban jutnak egy kis pihenéshez, a mikor mécsesgyújtás előtt a sötétedő házban előkerül a 15 húros cetera,

¹⁰¹ Sárosi 1998: 68.

¹⁰² Semayer 1897: 416.

¹⁰³ Sándor 1954: 105. Szlovák gyerekek játékhangszereit mutatja be Mačák 1995: 23–25., 42–45.

¹⁰⁴ Cvetko 1985: 42.

¹⁰⁵ Szente 1898. Cigányzenészekről pl.: 120–121., 123., 125.

¹⁰⁶ Horger 1899: 109.

¹⁰⁷ A pásztorok tapasztalata szerint nyugodtabbak a juhok, ha hallják a hangszer hangját. Mačák 1995: 17.

¹⁰⁸ Zathureczky 1899: 122.

– egy mandolin formájú, ennél nagyobb s alul ellapított szekrényű hangszer, – melyet kosszarnak megpuhított hegyével pengetnek. Szomorú, vontatott dallamot játszanak rajta s a hozzá dúdolt ének mindig valamely siratóének [...].¹⁰⁹

A 15. századtól számos névvel használt és többféle típusú pengetős hangszer (*cister*,¹¹⁰ *citola*, *cistole* – a nevében hozzá legközelebb álló olasz: *citola*, *cetera*, spanyol *cedra*) népszerűsége a 18. századtól fokozatosan csökkent, többek közt a gitár és a mandolin térhódítása miatt.

Bán Aladár karjalai gyűjtőútján szerzett tapasztalata alapján nemcsak a finn népköltészet régi és új elemeit mutatta be írásában. Részletezte az akkor ott jellemző hangszereket és felsorolta az azokon előadott tánczenék nevét is. Érdekelte,

„él-e még a régi szokás, hogy kantele-pengetés mellett két-két énekes daloljon, mint Lönnrot idejében? Erre határozottan nemmel kell felelnünk. A bejárt vidékeken seholsem akadunk e szép szokás nyomára. Hallottuk emlegetni, hogy Dél-Karjalában még van egy híres énekes, ki társával ért ehhez a művészethez, de az út hosszúsága miatt nem kereshettük fel. A kantele azonban még dívik Noisniemiben, de csak úgy használják, mint nálunk a cziterát: a nóta kísérésére vagy magányosan. (A legáltalánosabb hangszer a harmonika, itt-ott a hegedű.) Noisniemiben még több házban láttunk kannelt, mit maga a nép csinál; van régi öthúros s újabb, 15 rézhúrral ellátott, hosszúságuk általán félméter, szélességük valamivel kevesebb. Nagy elterjedésnek örvend az ú. n. virsikannel, melynek csak egy húrja van, rézből; vonóval játszanak rajta; 22 fokból álló skálája (ääniasteikko: hanglépcső) van. Hosszúsága egy méter, szélessége a fejénél csak 18 cm, a lábánál pedig 12 cm.; csupán oldalai vannak, feneke nincs. (Noisniemiben Tahvo Tikká nevű zsellérnél van ilyen; ő maga készítette.) – Tánczestéken azonban rendesen az erősebb hangú harmonikát használják. Tánczaik a polka és az ú. n. prisszakkal csárdáshoz hasonló orosz eredetű vad táncz, melyet csak a férfiak járnak. Vuottoniemiben láttunk egy híres prisszacka-tánczost. Az illető körülbelül 60 éves, magas, szikár ember volt. A tűzhelyes fűledt melegségű szobában harmonika- és pálinkaszó mellett a mi kedvünkért eljárta ezt a tánczot. Mintegy negyedóráig tánczolt.”¹¹¹

Sorra véve Bán kitűnő megfigyeléseit: a runo énekesek általa leírt előadásmódjáról a legkorábbi ismert kép 1802-ből származik, az éneklőket kantele kíséri. 1894-ben sikerült még lefényképezni runot éneklő, a leírt kézfogással két egymással szemben ülő férfit.¹¹² A kantele addigi népszerűsége az 1870-es évek végétől kezdett hanyatlani. 1905-ben A. Launis még leírhatta a hangszer játékmódját, 1916-ban azonban Väisänen már húrokat vásárolt és vitte magával, hogy a gyakran padlásról előszedett régi hangszerek megszólaltathatók legyenek. 1917-ben fonográf felvételeket is készített¹¹³ a régi típusú 5 húros hangszerekkel, melyek az 1920-as évektől jóval több húrúvá és diatonikus hangolásúvá váltak. Az említett *kannel* valójában a Balti-Finn térség kantele

¹⁰⁹Solymossy 1906: 334. A siratóének bizonyára nem a halotti rítushoz tartozó sirató volt, hanem lírai dal.

¹¹⁰Sachs 1913: 82–84.; Hadaway 1973.

¹¹¹Bán 1907: 117.

¹¹²Mindkét képet közli: Stockmann, D. 1992: 104.

¹¹³Väisänen 1928: 65., 71.

típusának – ide tartozik még az orosz *gusli* is – egyik névváltozata,¹¹⁴ ami a leírásból egyértelmű. Bán jó megfigyelése, hogy a tánchoz már inkább a harmonikát és a modern hegedűt (*viulu*) használják. A harmonika a 19. század végétől (eleinte az ún, gom-bos harmonika) rohamos gyorsasággal elterjedt Finnországban.¹¹⁵

Az Ethnographiában többnyire a hazai és külföldi néprajzi kutatás eredményeiről szólva adtak hírt a fonográfus zenei- és nyelvi gyűjtésekről. Tanulságos ezek közül Sebestyén Gyula beszámolója az 1900-as párizsi világkiállításához kapcsolt néprajzi tanácskozásról. Azon, mint írta, a francia Azoulay fonográf használatát bemutató előadása a „kongresszus szenzációja” volt.¹¹⁶ Köztudott, hogy az első magyarországi fonográflevételt Vikár Béla készítette el 1896 telén.¹¹⁷ Gyűjtőútjának sikerei másokat is meggyőztek a népzene-gyűjtéshez nélkülözhetetlen eszköz használatának fontosságáról. Első követője éppen Sebestyén Gyula volt, aki az 1897. év végén megkezdett, négy évig tartó,¹¹⁸ fonográf-felvételek gyűjtőmunkája eredményeként 1902-ben publikálta az ősi elemeket őrző regölést,¹¹⁹ melynek „jórészét [...] szinte még az utolsó pillanatban kapta el.”¹²⁰ E korai időből Semayer Vilibáld 1900-ban egy regös csoportról Nagyrécsén (Zala m.) készített fényképét ismerjük.¹²¹ A középen álló fiú kezében az ún. *regös síp* látható, mely később eltűnt a regösök hangszerkészletéből. Szintén 1900 körül készült az alsóhahóti regösöket megőrkítő kép, melyet Sebestyén is közölt munkájában.¹²² A regölők kései utódjai már csak láncosbotot és köcsögdudát használtak.¹²³ A néprajzosok által gyűjtött fakürtökön, kanásztülkökön, furulyákon kívül már a korai gyűjtésekben szerepet kaptak a tekerők és citerák, melyek a népelet jellemző tárgyi eszközeiként jelentek meg. Fényképeken a nemzetiségi körökben is megőrkítettek a parasztság életében szerepet játszó hangszereket. 1903-ban ismeretlen fényképész Bihar megyében pásztorokat fényképezett le, jellegzetes fakürttel.¹²⁴ Összehasonlítva az 1910-ben, Hunyad megyében „*Oláh pásztorok*” címmel leltárba vett fényképpel, az 1903-as képen a viselet alapján valószínűleg nem román pásztorok láthatók. A hang-

¹¹⁴ Ilyen az észti *kanklës*, a litván *kokle* és a lett *kuokle* is. Leydi-Mantovani 1970: 90.

¹¹⁵ Kurkela-Tikka 2014. Kurkela az ICTM Történeti Munkacsoportjának Aveiro-ban (Portugália) 2014 május 12-én tartott konferenciáján *Accordion and archival collections – a challenge for music historiography* címmel tartott előadást. Absztraktja: <https://ictmusic.org/sites/default/files/documents/study/groups/symposia/Abstracts/Aveiro/for/website1.pdf>, 6-7. (Letöltés: 2021.11.25)

¹¹⁶ Sebestyén 1901: 251–253.

¹¹⁷ Sebő 2006: 24–27. A korábbi ismereteket – beleértve Rajeczky 1972: 370. – módosították a berlini Phonogramm Archiv-ban előkerült népzenei tartalmazó korábbi fonográf-hengerek. Irodalommal: Tari 2015: 85.

¹¹⁸ Sebestyén 1902: I. 5.-6.

¹¹⁹ Sebestyén 1902: I-II. A kutatásról ld. még Kerényi 1953: 242.

¹²⁰ Rajeczky 1972: 370.

¹²¹ Néprajzi Múzeum F 1622.

¹²² Sebestyén 1902: I. II. tábla. Néprajzi Múzeum F 63245.

¹²³ Az MNT II. 818-as számú regösénekéhez fűzött jegyzetben igen szokatlan hangszerkészletről olvashatunk: a regölést a klarinét kezdte, nem a regöléshez szorosan tartozó, a gyűjtés idején divatos népies műdaljellegű dalokkal, s ugyanott együttesről is szólnak, melyben síp, trombita, kürt, bőgő volt. MNT II. 1160.

¹²⁴ Néprajzi Múzeum F 62605.

3. kép. Busók Mohácson, 1930-as évek közepe. (Ismeretlen fotós. A szerző tulajdona.)

szer alapján az is fölmerül, hogy a kép esetleg nem Bihar megyében készült, hanem Tatra környéki szlovák, vagy lengyel pásztorok közt.¹²⁵ Az 1930-as évekből a Bihar-hegységben Gajna tetőn havasi vásáron fakürtöket árusítók fényképe látható viszont Kós Károly egyik munkájában.¹²⁶ 1934-ben egy fotós a mohácsi busókat örökítette meg nagyméretű fakürtjükkel.¹²⁷ (3. kép) 1904-ben Szabó Imre fényképezett le közelebbről meg nem nevezett helyen öt szerb férfit *dvojnícé*-vel (kettősfurulyával). Nem lehetetlen, hogy a kép készítését Jankó János cikke váltotta ki, aki 1889-ben a pomázi szerbekről megjelent írásában érintette az ott megfigyelt szerb táncot.¹²⁸

A néprajzkutatók a parasztság egész kultúrájára irányuló vizsgálatokor nemcsak a hangszereket gyűjtötték, alkalmanként a hangszerjátszó személyekkel együtt azokat is lefényképezték. Jankó János 1900-ban Sósartyányban (Nógrád m.) készített, dudást megörökítő fényképének címe: „*Palóc dudáló férfi*”.¹²⁹ Garay Ákos – aki Szlavóniában, Somogy- és Tolna megyében fonográffal gyűjtötte a népdalokat, 1910-ben Decsen két felvételt készített egy „*Magyar férfi*”-ről, aki hosszú furulyán játszott. A két különböző kép egyikén a férfi csizma és fejfedő nélkül van, kötényben.¹³⁰ A másik képen nincs rajta kötény, de rajta van a csizma és egy fejrevaló. Ugyanezen a képen

¹²⁵ Néprajzi Múzeum F 11036.

¹²⁶ Dr. Kós 1976: 352.

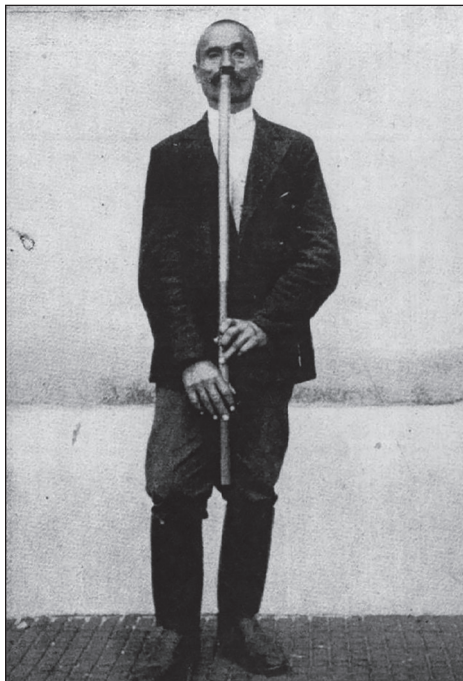
¹²⁷ A képet az 1980-as évek elején Rácz Ilona népzene kutatótól kaptam, aki arra már nem emlékezett, kitől került hozzá a fénykép.

¹²⁸ Balassa 1968: 317. Néprajzi Múzeum F 6746.

¹²⁹ Néprajzi Múzeum F 1828.

¹³⁰ Ezt a képet választotta a Kodály hangszeres gyűjtemény bemutatkozó könyv címlapjára a Balassi Kiadó, Tari 2001. Néprajzi Múzeum F 11580.

felesége is látható a háttérben a bejárati ajtó mellett.¹³¹ A későbbi kutatók már csak a szomszédos Somogy megyében találtak hosszú furulyást, akik közül Káplár János (Bandër, Berzence) és Markaf József (Karád) játékát a „Pátria” lemezsorozaton örökítették meg.¹³² (4-5. kép) Az utolsó somogyi hosszú furulyás, dudás a magyar-horvát kettős anyanyelvű Jankovics Imre volt (Berzence), kinek játéka több LP hanglemezen került kiadásra.¹³³

4. kép. Káplár János berzencei hosszúfurulyás 1936-ban, a Pátria hanglezfelfvétel alkalmával. Közölve: Patria. Magyar népzenei felvételek. Szerk. Sebő Ferenc Budapest: Hagyományok Háza, 2010.

5. kép. Markaf József karádi hosszúfurulyás 1938-ban, a Pátria hanglezfelfvétel alkalmával. Közölve: Patria. Magyar népzenei felvételek, 2010.

HANGSZEREKEN JÁTSZOTT ZENE GYŰJTÉSE

A 19. század legvégétől az említett időszakig gyűjtött és sok szempontból különös értékkel bíró hangszeres dallamoknak az énekes zenéhez képest kisebb mennyiség-

¹³¹ Néprajzi Múzeum F 11575.

¹³² Káplár 1936. Gr 59., 61., Markaf 1938. Gr 28-29., 31., 33-34.,

¹³³ Ezek közt első volt a kiadások sorában. Rajeczky 1982: III. B2a.

gét nemcsak a technikai eszközök hiányában és nem is csak a kutatásban előbbre helyezett vokális anyag feltárására való törekvésben kell keresnünk. A hangszeres gyűjtések olyan időszakban történtek a 19. század végétől az 1950-es évekig bezárólag tartó bő félévszázad alatt, amely alatt a zenélési szokások Európa több részén jelentősen megváltoztak. Ennek egyik megnyilvánulásaként részben kicserélődött az instrumentárium.¹³⁴ A hangszerállományban bekövetkezett változásokat a közép-kortól az 1970-es évekig jól szemlélteti J. Markl a morva és cseh területen. A folyamat részeként szól többek közt a morva területen 1819-től kezdve jellemző rézfűvös együttesek jelenlétéről. Ez hamarosan olyannyira beépült a cseh népzenebe is, hogy az együttesfaját a csehek a 19. század végén már, mint az „*ősi*”, „*igazi*” népzene előadóit propagálták.¹³⁵ Szlovákiában összességében még a 20. század közepe táján is új volt a nem szólóban, hanem együttesben történő zenélési mód.¹³⁶ Bulgáriában a régen is használt gadulkának, a harmóniai alátámasztást jobban érvényre juttatása érdekében az 1960-as években alt, tenor és basszus hangolású változatait hozták létre. Hamarosan ez lett a legmeghatározóbb együttesfajta. Ehhez hasonlóan a tamburákból is új hangszercsaládot konstruáltak. A korábban két- vagy három kórusos húrcsoportból álló, kvint, kvart hangolású hangszerek helyett az 1960-70-es évek fordulóján négy kórusos, és a korábbtól eltérő hangolású tamburák jöttek divatba. Ezek olyan területeken is elterjedtek, ahol korábban nem használtak tamburákat.¹³⁷ Az ilyen, más-más hangolású, kicsitől a nagy méretig növekvő hangszerekből létrehozott együttesek sorába illeszkedik a nálunk divatba jött citerazenekar, vagy például az örményeknél és a térségben élő török nyelvű népek körében népszerű ud nevű rövid nyakú lantokból álló zenekar, a dánoknál a mandolin zenekar.¹³⁸ Európa-szerte alakultak dudazenekarok (nálunk is), a franciáknál létrejött tekerőzenekar, az osztrákoknál a napjainkban népszerű harmonikákból álló harmonika zenekar. A harmonika szólóhangszerként és vegyes összetételű együttes tagjaként külön is nagy népszerűsége tett szert számos európai nép körében,¹³⁹ s nem csak a népzeneben.

A hangszerállomány részleges kicserélődésén kívül a hagyományban bekövetkezett változások további oka, hogy az elmúlt században előbb fokozatosan, majd a második világháború után rohamosan háttérbe szorult az addig általános éneklés, mely a kutatás szempontjából joggal élvezett elsőbbséget. Külön témakör, de röviden itt is említendő, hogy a hangrögzítés megkezdése óta a zenei stílusban és előadásmódban is több változás történt, utóbbi esetében ide értve a tempó erőteljes felgyorsulását,

¹³⁴ A SIEF 1990-ben Bergenben megrendezett Tradition and Modernization című 4. kongresszusán – melyen a magyar résztvevők Voigt Vilmos szervezésében vettek részt – az instrumentárium változásának természetes, spontán okairól és a változásokat előidéző különböző külső okairól és következményeiről tartottam előadást. Tari 1990.

¹³⁵ Markl 1972: 150.

¹³⁶ Mačák 1972: 137.

¹³⁷ Például a Pirin hegységben és Rodope környékén. Todorov 1972: 157.

¹³⁸ 1987-es örményországi utam során – ahol a helyieken kívül vendégszereplő üzbég együttest is láttam – kollégáim megerősítették az ilyen zenekarok újszerűségét. A dán példához: Müller 1991: 60–61. Ebbe a nagy apparátusú együttesfajtába jól beilleszkedik idehaza a 100 tagú cigányzenekar.

¹³⁹ A hangszer népszerűségét alátámasztandó egy vajdasági szerb hangszerjátékos 1961-86 közti működését, repertoárját tárta föl Ivkov 2008.

éneklésben a feszített gégeállásnak a laza torok irányába történt módosulását. Már az 1930-as években panaszkodnak a kutatók, hogy az előadásmód nem a régi. Az a régies előadás, amivel a század elején még találkozni lehetett, összességében a II. világháború utáni időkig maradt meg közösségi szinten. A hangszeres irányba tolódás folyamata során az éneklésen belül főleg a közösségi éneklés szűnt meg, ha nem is teljesen,¹⁴⁰ és került előtérbe a hangszerjáték. Utóbbin belül a szólójáték helyett nagyobb lett a szerepe az együttes zenélésnek, melyben a nők, mint hangszerjátékosok is egyre aktívabb szerephez jutottak,¹⁴¹ úgyis, mint vonósbandák prímásai. Ez a folyamat máig tartóan az 1970-80-as évektől gyorsult föl. Kodály még az 1930-as évek közepén is azt tapasztalta, hogy a falvakban kevés a hangszerhez értő, „a szegényebb nép is inkább muzsikáltat magának, mintsem maga kezével játszik. Ezért énekes zenénk gazdagságához képest kevés a hangszeres zenénk [...] Hangszeres zenére nézve: hallgató az egész nép. Ott az előadás kevesek dolga.”¹⁴² W. Salmen az 1960-as évek elején a még fellelhető német népi hangszerek és hangszeres zene összegyűjtése kapcsán jelezte, hogy Kodály megállapítása Westfaliára is érvényes,¹⁴³ de a jelenség akkor még más Nyugat-európai területeken is általánosnak mondható. Kodály véleményét ismételte meg F. Hoerburger is, hangsúlyozva, hogy az éneklés mindenki számára aktív kapcsolatot jelent a zenével,¹⁴⁴ míg a hangszeres technikai követelményeket támaszt, ezért az a közösség számára passzív, a hangszerjáték pedig a specialistáké.¹⁴⁵

Az etnomuzikológiai kutatás fókuszában összességében kezdettől a zene áll, s ennek kapcsán a 20. század elején a figyelem a hangszerekre és a táncra is kiterjed. Bár a táncutatók története kívül esik témámon, egy pontra érdemes kitérni. Az énekhangszer-tánc összefüggő rendszere kutatásának nyomátékot ad az, hogy a szisztematikus táncutatók megalapítója a zenetudós, hangszeres-történész C. Sachs. *Eine Weltgeschichte des Tanzes* című könyve nagy érdeklődést váltott ki Magyarországon is,¹⁴⁶ amelyről itthon két könyvismertetés is megjelent, melyek azonban eddig

¹⁴⁰ A népzenei mozgalommal létrejött ún. pávakörök már nem a teljes közösség dalolását jelentették; a színpadon éneklőkre és az őket hallgatókra szakadt szét egy-egy faluközösség.

¹⁴¹ Tari 1999.

¹⁴² Kodály 1937 – 1960³: 56–57. Kodály 1935-ben fogalmazta meg tanulmányát.

¹⁴³ Salmen 1962: 271.

¹⁴⁴ Kodály finoman ebben is különbséget tesz: „A népnek énekhez és hangszerhez való viszonyában különbség van. Már az énekhagyománynak sem egyformán része mindenki. Aktív és passzív típus élesen elválik. Van önálló, vezető énekes: sokat és jól tud. Van, aki együtt énekel, ha más elkezd, de egymaga bizonytalan. Van egynótájú ember. A passzív típus nem dalol, csak hallgató. [...] Hangszeres zenére nézve: hallgató az egész nép. Ott az előadás kevesek dolga. Akár cigány, akár népbeli a zenész: egyedül vagy kevesedmagával áll szemben a hallgató tömeggel. Nem teljesen passzív a tömeg: erre a zenére járja a táncot és nagyon is megérzi, ha nem kedvére való módon játsszák.” Kodály 1937-1960³: 57.

¹⁴⁵ Hoerburger 1966: 12.

¹⁴⁶ Sachs 1931, 1937. Megjegyzendő, hogy Sachs könyve második kiadásának évében a magyar táncról angol nyelvű könyv jelent meg: Viski 1937., ismertette Palotay 1937. Ugyanebben az évben adták ki *A Magyarországi Néprajz* IV. kötetét, benne Kodály magyar népzeneiről írt tanulmányával, melyet Lajos Árpád nem ok nélkül jellemzett így: „Népzeneink fejezete a magyar zeneismeret szempontjából különösen fontos szerepet tölt be. [...] ez a fejezet nemcsak tudományos, de egyúttal nagy nemzeti feladatot is teljesített.” Lajos 1937: 490.

nem kerültek a táncutatók látóterébe. Az egyiket a kultúrtörténész, művészettörténész Rabinovszky Máriusz, a másikat Ortutay Gyula írta. Rabinovszky kijelentette: „*Nem csak a táncszakember, hanem minden kultúrtudományos érdeklődő örülni fog annak, hogy Sachs professzor megvetette alapjait a feltétlenül tudományos értékű és magasigényű táncutatósnak.*”¹⁴⁷ Ortutay értékelte: „*nem feledhetjük [...], hogy munkája [...] az első, átgondolt, rendszerezett táncutatói monográfia.*”¹⁴⁸ Jóval később F. Hoerburger feladatként szabta meg a zene és tánc kapcsolatának kutatását: „*Egyéb feladatok, amelyek intenzív figyelmet igényelnek, valamint a tánc és a zene részben nagyon bonyolult kölcsönhatása*” is kutatóandó.¹⁴⁹

Szorosabban vett témákhoz visszatérve: a hagyomány néhol gyors, máshol lassabb átalakulása az 1970-es években még sok országban sikeres hangszerek gyűjtéseket eredményezett. R. Leydi tanítványaival az 1970-80-as évek fordulóján még összegyűjthette az élő hagyományból az olasz népi hangszereket és az azokon játszott dallamokat.¹⁵⁰ R. Starec 1983-ban kezdte meg az istriai olaszok hangszereinek, hangszerek- és énekes zenéjének összegyűjtését.¹⁵¹ A szárd népi hangszerek: *piffero, tamburillo, zufolo pastorale, launeddas, chitarra, zampogna* valamint számos gyerekjáték hangszerek összegyűjtését, majd leírását már 1905-ben megkezdte G. Fara. Írásainak népzene-tudományi újrafelfedezése azonban csak az 1960-as években kezdődött meg, munkássága a népi hangszerek területén pedig csak a 20. század végétől került előtérbe.¹⁵² A Favara szicíliai dudatípust és dudazenét már a 20. század elején bemutató könyvének még a kiadása is jó fél századot késelt.¹⁵³ Az 1970-80-as években gyűjthettek még népi hangszereket és hangszerek zenét szűkebb környezetünkben is.¹⁵⁴ Néhány európai országban – például a görögöknél és a szerbeknél – pedig szinte ekkoriban indult meg a hangszerek és hangszerek népzene kutatása.¹⁵⁵ Litvániában az 1970-80-as években készült egy-egy tanulmány népi hangszerek, hangszerekutatás témában, de összefoglaló munka csak 1991-ben jelent meg.¹⁵⁶

A korábbi hagyomány 1970-80-as évek utáni fokozatos elhagyása, az azt még ismerő és éltető idős generáció elhalálása is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a nagy volumenűnek szánt, hangszereket bemutató nemzetközi kiadványsorozat első egységéből

¹⁴⁷Rabinovszky 1934.

¹⁴⁸Ortutay 1935: 104.

¹⁴⁹Hoerburger 1986: 14.

¹⁵⁰Pl. Leydi-Guizzi-Carpitella 1984.; Leydi 1979.; Leydi-Guizzi 1996.

¹⁵¹Starec 1985., uő: 2004.

¹⁵²Fara 1998.

¹⁵³Favara 1957.

¹⁵⁴Miholić horvát példák alapján az 1970-es évekig többé-kevésbé fennmaradt korábbi falusi élettér meglétét és azzal összefüggésben a kutatás falvakra irányultságát az egész Közép- és Kelet-Európára jellemzőnek mondja. Miholić 2007: 27–29.

¹⁵⁵R. Brandl jelzi, hogy Görögországban korábban elsősorban történelmi szempontból és a hangszerkészítés szemszögéből vizsgálták a hangszereket. „*Die Volksmusikinstrumentenforschung in Griechenland hat sich bislang in erster Linie unter historischen und ergologischen Aspekten mit den Volksmusikinstrumenten beschäftigt.*” Brandl 1977: 131. A szerb népi hangszerek összefoglalása: Markovics 1987.

¹⁵⁶Baltrėnienė-Apanavičius 1991: 12.

végül mindössze öt kötet jelent meg 1967 és 1986 között. A magyar után sorrendben a svájci, cseh-morva, a szlovák, végül a szlovén népi hangszereket bemutató könyv¹⁵⁷ jelent meg, a második sorozat pedig el sem indult.

Kodály többször felhívta a figyelmet arra, hogy a 19. század végén a cigányzenész még ritkaságszámba ment a falvakban, mert ott akkoriban még paraszttzenészek, főleg dudások muzsikáltak. A cigányzenészek szerepvállalása a falvakban, paraszti környezetben területenként más-más időben kezdődött meg, de nagy általánosságban egybeesik a modern népzene kutatás magyarországi kezdeteivel. Nem meglepő tehát, hogy a 20. század elejére már több fénykép örökített meg lakodalomban, vagy egyéb közösségi alkalommal játszó cigányzenekarokat is. A polgárosodás nem járt együtt minden régi hagyomány feladásával. Ezért gyűjthette össze a 20. század elején a régi székely dalok legjavát Bartók és Kodály, s ugyanezért illeszkedhettek be a cigányzenészek is a falvak zeneéletébe, mint azt a 19. század végétől 1914-ig végzett erdélyi hangszeres gyűjtések fonográffelvételei bizonyítják Erdély több pontjáról (Székelyföld, Barcaság, Kalotaszeg) és Bukovinából. A felvételek mind a dallamok, mind a földrajzi területek szempontjából különös értékkel bírnak. Vikár Béla hangszeres zenei felvételei¹⁵⁸ mellett példaként említhetjük Csíky János marosterei klarinét gyűjtését, Veress Gábor hétfalusi csángó zenekari felvételeit és egy marosvásárhelyi cigányprímás anyagának fonográffelvételeit, továbbá Balabán Imréét, amely a mérai cigányprímás és bandája zenélését tartalmazza.¹⁵⁹ Az ilyen gyűjtések Bartók által vagy irányítása alatt készült lejegyzésekben bekerültek ugyan Bartók hangszeres zenei rendjébe, de hosszú évtizedekig csupán egy adatot jelentettek mind a múzeumi leltárkönyvekben, mind a dallamrendben. Ebből a szempontból Kodály saját hangszeres gyűjtései sem jelentettek kivételt, amelyről jóformán legszorosabb munkatársai is alig tudtak. A saját pénzén vásárolt fonográfhengereket és lejegyzéseit otthon tartotta, s felvételei csak halálát követően kerültek be a Népzene kutató Csoport adattárába.¹⁶⁰ A kották létezéséről még 1982-ben, a Kodály centenárium évében sem volt tudomásunk.¹⁶¹

Erdélyben Seprődi János 1887-től 1911-ig több éven át gyűjtötte szülőfaluja, a székelyföldi Kibéd zenei hagyományait, melynek zenei anyagából 1901-től közölt részeket az Ethnographiában. 1897-től csak a hangszeres zene rögzítése miatt kezdte használni a fonográfot, melytől eleinte idegenkedett.¹⁶² Utóbb arról kottázta le a falusi

¹⁵⁷ Bachmann-Geiser 1981.; Kunz 1974.; Elschek 1983.; Kumer 1986.

¹⁵⁸ Kodály lejegyzésében közreadva: Tari 2001: 319–339.

¹⁵⁹ E gyűjtések legtöbbjét Bartók jegyezte le. A gyűjtők bemutatva, gyűjtéseik közölve: Tari 2011: 304–352. A kottákat az érdeklődők megtalálják a ZTI honlapján a Bartók rendben: <http://systems.zti.hu/br/hu>.

¹⁶⁰ Kodály ismeretlen hangszeres gyűjtéseire először a halálának 10. évfordulóján rendezett konferencián hívtam föl a figyelmet: Tari 1978b. Lásd még uő.: 1983a, 1983b, 1984, 1997, 2001, 2002. Bartók hangszeres gyűjtéseiről és a zenei rendjébe beosztott, mások által gyűjtött dallamanyagokról: Tari 2005, 2006, 2007, 2009. A Magyar Rádióban tudományos ismeretterjesztő előadásokban már korábban ismerttettem Bartók e tevékenységét: *Bartók Béla hangszeres magyar népzene gyűjtése*. In *A Magyar Népdal Hete*, 1995., *Szemelvények Bartók Béla székelyföldi hangszeres népzene gyűjtéséből*. In *Népzene kutatók műhelyében*, 1996.

¹⁶¹ 1912-es kászoni hangszeres gyűjtéseit így csak saját lejegyzésemben adhattam közre. Tari 1983b.

¹⁶² Almási 2009: 21.

cigánybanda primása által játszott dallamokat, mert belátta, hogy a helyszínen történő játék utáni közvetlen kottázás mind a zenész, mind a gyűjtő számára igen fárasztó, hosszantartó munka. Még a fonográf segítségével is megküszködött a bőséges círázatú, esetenként gyors tempójú dallamok lejegyzésével.¹⁶³ Fonográfhangerei sajnos elvesztek, de hangszeres lejegyzései megőrződtek és kiadásra kerültek.¹⁶⁴ Ismereteink szerint ő készítette először fonográf felvételt falusi cigányzenekarral. Vikár Béláé a következő dátum szerint ismert zenekari felvétel, mely 1900. március 15-én az Udvarhely megyei Medeséren készült Balogh János primás háromtagú bandájával.¹⁶⁵ Időrendben valószínűleg Veress Gábor, majd Bartók Béla kolozsvári zeneakadémiai zongorista tanítványa, Balabán Imre 1912-es gyűjtése következik, aki 14 darabot vett fel a mérai többtagú cigánybandától.

A régi dalhagyomány pusztulása Bartók és Kodály számára megszabta a gyűjtési feladatok sorrendjét. Legelső teendőjük a régi magyar vokális dalok, az egykor közös zenei kincs összegyűjtése volt, melynek legrégebbi elemei (ütempáros réteg, sirató stb.) mellett a hagyományba frissen bekerült és szinte előttük alakuló új elemeit, kiváltképp az új stílusú népdalokat is gyűjtötték. Erejükhöz mérten kiterjesztették figyelmüket a szintén pusztulóban lévő hangszeres zenei hagyomány emlékeire is, így kerültek gyűjteményeikbe a parasztnépzés mellett falusi cigányzenészek által játszott dallamok.¹⁶⁶ Bartók Gyergyóban 1907-ben,¹⁶⁷ Kodály 1910-ben a Gyergyói-medencében, 1912-ben Kászonban és 1914-ben Bukovinában vette fonográfra a táncalkalmakat is kiszolgáló cigány- és paraszthege dússók szólójátékát.¹⁶⁸ A falvakban működő paraszt- és cigányzenészek repertoárja gyűjtésének folyamatát – melybe 1911-től Lajtha László és Molnár Antal is bekapcsolódott¹⁶⁹ – az I. világháború akasztotta meg, mely Bartók és Kodály gyűjtési lehetőségeit is alapvetően megváltoztatta.

Összességében mégis olyan kiindulópontot és mintát jelentett a munka, amelynek alapján 1913-ban Bartók és Kodály a magyar népzenei összkiadás sorozat tervezetében a hangszeres zenét is beiktathatta. A kiadás rendszerét ismertetve írták: „*A hangszeres darabok az egész munka végén külön függelékbe kerülnének; rájuk ez a módszer nem illik, mert többnyire hosszabbak. Talán sikerül még számukra is célszerű rendet találni; ha nem, akkor kezdő-motívumaik rokonsága szerint kerülnek sorba.*”¹⁷⁰

¹⁶³ Tari 1982: 577.

¹⁶⁴ Seprődi 1974.

¹⁶⁵ A bandáról készült fénykép közölve Tari 2001: 14. kép.

¹⁶⁶ Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert napjainkban is éri őket olyan vád, hogy nem foglalkoztak a hangszeres népzennel, azon belül a cigányzenével.

¹⁶⁷ Első székelőföldi útján, 1907 augusztusában Gyergyóújfaluban cigányzenész által játszott dallamot is lejegyzett, ld. BR 12.917 (MTA Zenetudományi Intézet Népzenei Osztály, a Bartók által létrehozott zenei rend).

¹⁶⁸ Tari 2001. A dudásokra, furulyásokra és más hangszeresekre vonatkozó gyűjtéseinek felsorolását itt mellőzöm.

¹⁶⁹ Lajtha vokális zenét 1910-ben, hangszerest pedig 1911-ben gyűjtött először. Tari 1992.; uő: 2005. Az 1920-as évektől rendszeresen közölt tanulmányokat hangszeresről, hangszeres népzeneről, részben gyűjtései alapján.. Berlász 1992.; Berlász-Bíró 2021.

¹⁷⁰ Bartók-Kodály 1913: 316.

ZÁRSZÓ

A hangszer- és hangszeres népzene kutatás szempontjából meghatározó korszakba pillantottunk be a hazai gyűjtéseket tekintve a teljesség igénye nélkül. A 19. század második felétől a magyar kutatók külföldjárásainak eredményeként hazai gyűjteményekbe került hangszerek, fényképfelvételek, úti beszámolók, tanulmányok bizonyítják, hogy tevékenységük messzemenően összhangban volt az európai irányzatokkal.¹⁷¹ A két világháború közti időszakban megerősödött hangszer, hangszeres népzene kutatás nagyobb lendülettel folytatódott a II. világháború után. A megszorított publikációk, tematikus konferencia-anyagok segítségével kiterjedtem más országbeli jelenségre. Ez azért is szükségesnek tűnt, mert a 20. század során mind az énekes, mind a hangszeres zenében – egyben a hangszerkészletben – jelentős változások történtek környezetünkben is, főképp az 1970-es évektől kezdődően. A változások nálunk már a 19-20. század fordulóján megkezdődtek. A hangszerek közül a duda ebben az időben jutott végső elhalásának egyik első, látványos időszakába, amelyet népzene gyűjtési tapasztalatait figyelembe véve írt le Kodály.¹⁷² A régi hangszerkészlethez általában erősebben ragaszkodott a pásztor réteg, ám néhány területen körükben is szinte a szeme láttára ment végbe egyes hangszerek kicserélődése. Így a gömöri pásztoroknál a furulyát a citera, valamint a klarinét, a fakürtöt a réztrombita váltotta fel már az 1910-es években.¹⁷³ Része volt mindez a 18. század második felétől Nyugat-Európában elindult folyamatnak, amely az addig uralkodó szólóhangszerek és a bordunhangszerek szerepének jelentős csökkenését, vagy elhalását, új hangszerek és új összetételű együttesek előtérbe kerülését eredményezte.¹⁷⁴ Az ekkor divattá vált, vagy még fennmaradt hangszerek több környező országban az 1960-70-es évektől kezdenek eltűnedezni, s a hagyományban ekkortól érhető tetten az instrumentarium újabb változása. Még inkább megfigyelhető a közösségi éneklés visszaszorulása és általában a hangszeres zene (nálunk főleg a vonósbanda formátum) előtérbe kerülése. Szándékosan nem említettem itt az olyan változásokat, amelyek a rádió, televízió elterjedése következtében hatást gyakoroltak még a legtávolabbi, leghagyományosabb professzionista zenészekre is. Saját gyűjtői tapasztalataimból elég itt most a gyimesközéplaki Pulika Jánost megemlítenem, aki 1973-as gyűjtésemkor elmondta, hogy legszívesebben Lakatos Sándort hallgatja a rádióban. Az ilyen és hasonló hatások – például jeles hagyományörző zenészek táncházakban szerepeltetésének – vizsgálata ugyanakkor szükséges és valamelyest még lehetséges lenne.

¹⁷¹ „Az utazók magukkal hozták a szebbnél szebb hangszereket, hogy dísz tárgyként használják fel lakásukban, de a hangszer közben elvesztette hangját, üregeibe por telepedett, s a lelke elszállt.” – vélte még 1982-ben Kárpáti János 1982: 13. Ma a jelentősen megváltozott múzeumi gyakorlatnak (kiállítások, múzeumpedagógiai foglalkozások stb.) köszönhetően lényegesen előbbek a hangszerek, sőt több külföldi múzeumban nem egynek játszható példányát is elkészítik, melyeket a látogatók megszólaltathatnak.

¹⁷² Kodály 1937–1960³: 60. Kodály dudával kapcsolatos kutatásait lásd. Tari 2001: 22–28.

¹⁷³ Tari 2001: 18., 187–207. Lajtha A magyar népzene című írása hangszerekről szóló részében már 1929-ben említette ezt a változást. Berlász 1992: 47–48. Az újabb kiadásban: Berlász-Bíró 2021: I. 72–75., a hangszerekről: 75.

¹⁷⁴ Michel 1992: 279–281.

Irodalom

A Magyar Népzene Tára (= MNT)

1953 II. *Jeles napok*. Sajtó alá rendezte Kerényi György. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ABRAHAM, Otto – HORNBOSTEL, E. M. von

1903 Studien über das Tonsystem und die Musik der Japaner. *Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft*. 4. 2. 302–360.

1909 Vorschläge für die Transcription exotischer Melodien. *Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft*. 11. 1. 1–25.

ALMÁSI István

1980 Kocsis Lajos századeleji népzene gyűjtése. *Zenatudományi Írások*. 271–297. Bukarest: Kriterion.

2009 A népzene kutató Seprődi János. *A népzene jegyében. Válogatott írások*. 9–33. Kolozsvár: Az Európai Tanulmányok Alapítvány Kiadója.

BACHMANN-GEISER, Brigitte

1976 *Das Alphorn in der Schweiz*. Bern: Paul Haupt.

1981 *Die Volksmusikinstrumente in der Schweiz*. Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente. E. Stockmann, E. Emsheimer (Hrsg.), Serie I. Bd. 4. Leipzig: VEB.

1998 *Das Alphorn. Vom Lock- zum Rockinstrument*. Bern: Haupt Verlag.

BALASSA Iván

1968 Jankó János, az etnográfus. *Ethnographia* LXXIX. 3. 317–330.

BALTRÉNIENÉ, Marija – APANAČIUS, Romualdas

1991 *Lietuvių liaudies muzikos instrumentai*. Vilnius: Mintis.

BÁN Aladár

1907 Népköltési gyűjtéseim Karjalában. (Befejező közlemény). *Ethnographia* XVIII. 2. 112–120.

BARTALUS István

1882a Adalékok a magyar zene történelméhez: Bakfark Bálint lantvirtuoz és zeneköltő és Eszterházy Pál egyházi zenekölteményei. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből*. 10. 11. 1–77.

1882b Újabb adalékok a zene történelméhez. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből*. 10. 13. 1–60.

BARTÓK Béla

1911 A magyar nép hangszerei I. A kanásztülok. *Ethnographia* XXII. (Új VII.) 4. 305–310.

BARTÓK Béla – KODÁLY Zoltán

1913 Az új Egyetemes Népdalgyűjtemény tervezete. (Beadvány a Kisfaludy Társasághoz). *Ethnographia* XXIV. 5. 313–316.

BAUMANN, Max Peter

1977 Funktion und Symbol, zum Paradigma »Alphorn«. *Studia instrumentorum musicae popularis* V. 27–32. Ed. Erich Stockmann. Musikhistoriska museet skrifter 7. Ed. Ernst Emsheimer. Stockholm: Musikhistoriska museet.

- 1981 *Bibliographie zur ethnomusikologischen Literatur der Schweiz. Mit einem Beitrag zur Geschichte, Gegenstand und Problemen der Volksliedforschung.* Winterthur: Amadeus Verlag.
- BERLÁSZ Melinda
- 1984 *Lajtha László. A múlt magyar tudósai.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1992 *Lajtha László Összegyűjtött Írásai I.* Sajtó alá rendezte és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta Berlász Melinda. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BERLÁSZ Melinda – BÍRÓ Viola (Szerk.)
- 2021 *Lajtha László írásai I-II.* Közreadja Berlász Melinda. A közreadó munkatársai Bíró Viola, Ozsvárt Viktória. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézete – Eötvös Loránd Kutatási Hálózat.
- BERLIN Gabriele – SIMON, Artur (Eds.)
- 2002 *Music Archiving in the World. Papers presented at the Conference on the Occasion of the 100th Anniversary of Berlin Phonogramm-Archiv.* Berlin: Verlag für Wissenschaft und Bildung.
- BODROGI Tibor
- 1949 Yabim Drums in the Biró Collection. *Folia Ethnographica* 4. 1-2. 205–222.
- 1951 Bíró Lajos. *Ethnographia* LXII. 1-2. 217–221.
- BORGÓ András
- 2003 Volksmusikinstrumente der jüdischen Landbevölkerung in Ostmitteleuropa. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungariae* 44. 1-2. 181–196.
- BORSAI Ilona
- 1964 Arcképek a konferenciáról. *Muzsika* VII. 11. 7–11.
- BOSTON, David M.
- 1977 *Musical Instruments.* London: Horniman Museum.
- BRANDL, Rudolf
- 1977 Musiksoziologische Aspekte der Volksmusikinstrumente auf Karpatos. *Studia instrumentorum musicae popularis* V. 131–138. Ed. Erich Stockmann. Musikhistoriska museet skrifter 7. Ed. Ernst Emsheimer. Stockholm: Musikhistoriska museet.
- BRANDEIS, Hans
- 2000 „Oggayam” sung by Perfecto Balangi, a southern Kalinga man, recorded by Jenő von Takács in the town of Balatoc, Pasil, Kalinga-Apayao, Phillipines, on June 28., 1934. Artur Simon, Ulrich Wegner (Eds.) *Music The Berliner Phonogramm-Archiv 1900-2000.* Museum Collection Berlin. (2 CD). Berlin: Wergo SMPK, SM 1701-2. Kísérőfüzet: CD 1 2., 17–19.
- CVETKO, Igor
- 1985 The Instrumental Musical Creativity of Children in Slovenia. *Studia instrumentorum musicae popularis* VIII. 38–42. Ed. Erich Stockmann. Musikhistoriska museet skrifter 8. Ed. Ernst Emsheimer. Stockholm: Musikhistoriska museet.
- DEVIĆ, Dragoslav
- 1977 Hirtentrompeten in Serbien. *Studia instrumentorum musicae popularis* V. 76–80. Ed. Erich Stockmann. Musikhistoriska museet skrifter 7. Ed. Ernst Emsheimer. Stockholm: Musikhistoriska museet.

DIÓSZEGI Vilmos

- 1979 Jankó János (szócikk). *Magyar Néprajzi Lexikon II.* (Főszerk. Ortutay Gyula) Budapest: Akadémiai Kiadó. 659.

ELSCHEK, Oskar

- 1983 *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei. Teil II. Die Slowakischen Volksmusikinstrumente.* Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente (Hrsg. E. Stockmann, E. Emsheimer). Serie I. Bd. 3. Leipzig: VEB.

FARA, Giulio

- 1998 *Sulla musica popolare in Sardegna.* A cura di Gian Nicola Spanu. Bibliotheca sarda Nr. 17. Sassari: Ilisso.

FAVARA, Alberto

- 1957 *Corpus di Musiche Popolari Siciliane.* A cura di Ottavio Tiby, Vol. I-II. Palermo: Accademia di Scienze Lettere e Arti di Palermo.

FÉTIS, François, Joseph

- 1869 *Histoire générale de la musique.* Depuis les temps les plus anciens jusqu' a nos jours. Paris.

FÖLDESSY Edina

- 2000 Afrika-gyűjtemény. 479-507. *A Néprajzi Múzeum Gyűjteményei.* Főszerk. Fejős Zoltán. Budapest: Néprajzi Múzeum.

FRITSCH, Ingrid

- 1992 „The Social Organization of Goze in Japan: Blind Female Musicians on the Road.” In *CHIME Journal*. 5. (1992), 58–64.

FRITSCH, Ingrid

- 2019 Shaku-hachi, Zen und die Globalisierung der japanischen Bambusflöte. *Ostasiatische Musik und Musikinstrumente in Sammlungen von Museen.* Yu Filipiak, Dorothee Schaab-Hanke (Hrsg.). Gossenberg: Ostasien Verlag, 75-100.
- 2000 „Kuzu no ha no ko wakare.” The „goze” singer Sugimoto. Artur Simon, Ulrich Wegner (Eds.) *Music The Berliner Phonogramm-Archiv 1900-2000.* Museum Collection Berlin. (2 CD). Berlin: Wergo SMPK, SM 1701-2. Kísérőfüzet: CD 2 7., 141–143.

FÜRNIS, Susanne

- 2015 Hornbostel and me. Expectations towards Historical Recordings of the Ewondo Drum Language (South Cameroon). *International Forum on Audio-Visual Research* 6. 74-99.

GALPIN, Francis W.

- 1911² *Old English Instruments of Music. Their History and Character.* London: Methuen & Co. Ltd.

GÁTI István

- 1802 *A' kótából való klavirozás mestersége, melyet készített az abban gyönyörködők kedvéért* (1802). Budapest: Állami Könyvterjesztő Vállalat (Reprint 1987).

GEORGESCU, Corneliu Dan

- 1987 *Repertoriul pastoral. Semnale de buciun. Tipologie muzicala si corpus de melodii.* Bukarest.

GÖNCZI Ferenc

- 1890 A muraközi nép lakodalmi szokásai. *Ethnographia* I. 7. 313–331.

GUIZZI, Febo – LEYDI, Roberto

1985 *Le zampogne in Italia*. Strumenti musicali popolari Nr. 1. vol. 1. (Milano: Ricordi).

GYARMATI János

Bevezető – Xántus János és gyűjteményei. Xántus János a gyűjtő. Néprajzi Múzeum online gyűjteményei. <http://xantus.neprajz.hu/>, <http://xantus.neprajz.hu/home>

HADAWAY, Robert

1973 *The Cittern. Early Music I.* 77–81 London.

HANKÓCZI Gyula

2005 *Foszlányok az alföldi duda emlékeiből.* Tiszafüred-Örvény.

HÁLA József – ifj. KODOLÁNYI János (Közreadók)

2001 *Úton a szibériai atyafiakhoz. Jankó János oroszországi levelei.* Documentatio Ethnographica 16. Budapest: L'Harmattan, MTA Néprajzi Kutatóintézet.

HODOSSY Béla

1912 Dunántúli kanászkürtölés. *Ethnographia* XXIII. (Új. VIII.) 114–115.

HORGER Antal

1899 A hétfalusi csángók boricatánca. *Ethnographia* X. 2. 106–114.

HORBOSTEL, Erich M. von – SACHS, Curt

1914 Systematik der Musikinstrumente. Ein Versuch. *Zeitschrift für Ethnologie* 46. 4-5. 553–614.

HOERBURGER, Felix

1966 *Musica vulgaris. Lebensgesetze der instrumentalen Volksmusik.* Erlanger Forschungen Bd. 19., Erlangen.

1986 *Volksmusikforschung. Aufsätze und Vorträge 1953-1984 über Volkstanz und instrumentale Volksmusik.* (Hans Eichner und Thomas Emmerig, Hrgs.). Laaber: Laaber-Verlag.

IVKOV, Vesna

2008 *Harmonika – Život moj. 45 godina umetničkog rada Sboslava – Srbe Ivkova.* Beograd: Beogradska knjiga.

JANKÓ János

1900 Adatok a samán vallás megismeréséhez. *Ethnographia* XI. 5. 211–220., 7. (A samán dob. Első közlemény) 326–333., 8. (A samán dob. Második közlemény) 345–352.

KÁRPÁTI János

1982 Szép tárgyak zenéje. A Régi japán hangszerek című kiállítás a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Múzeumban. *Élet és Irodalom*. 35. 13.

1998 *Tánc a mennyei barlang előtt. Zene és mítosz a japán rituális hagyományban.* Budapest: Kávé Kiadó.

KISS Lajos

1958 A bukovinai székelyek tánczenéje. *Táncstudományi Tanulmányok*. Budapest, 67–88.

KLIER, Karl Magnus

1956 *Volkstümliche Musikinstrumente in den Alpen.* Kassel, Basel: Bärenreiter.

KODÁLY Zoltán

1907 Balladák – Harmadik közlemény. *Ethnographia* XVIII. 3. 153–156.

1924 *Nagyszalontai gyűjtés.* Magyar Népköltési Gyűjtemény – Új folyam XIV. Kodály Zoltán közreműködésével szerk. Szendrey Zsigmond. Budapest: Atheneum.

- 1937 – 1960³ *A magyar népzene*. A példatárat szerkesztette Vargyas Lajos, 1952. Budapest: Zeneműkiadó.
- Dr. KÓS Károly
- 1976 *Tájak, falvak, hagyományok*. (A szerző rajzaival, fényképeivel). Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- KUNZ, Ludvík
- 1974 *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei. Teil I. Die Tschechischen und Morawischen Volksmusikinstrumente*. Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente (Hrsgs. E. Stockmann, E. Emsheimer). Serie I. Bd. 2. Leipzig: VEB.
- KUMER, Zmaga
- 1986 *Volksmusikinstrumente in Slovenien*. In Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente (Hrsgs. E. Stockmann, E. Emsheimer). Serie I. Bd. 5. Ljubjana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- KURKELA, Vesa – TIKKA, Marko
- 2014 *Harmonikka 1800-luvun Suomessa*. [Accordion in 19th Century Finland]. In *Suomalaisen harmonikan historia*, toim. 2014, 39–49.
- LAJOS Árpád
- 1937 [Könyvismertetés] A Magyarság Néprajza III. és IV. kötete. Írták: III. k. Berze-Nagy János, György Lajos, Horger Antal, Solymossy Sándor, Szendrey Zsigmond, Tolnai Vilmos, Visky Károly, Zilinszky Aladár. – IV. k. Kodály Zoltán, Lajtha László, Gönyey Sándor, Szendrey Zsigmond, Szendrey Ákos, Solymossy Sándor, Schwartz Elemér, Bertha László. *Ethnographia* XLVIII. 4. 488–491.
- LANDGRAF Ildikó
- 2016 A 24. óra szorításában. A folklórgyűjtés alapelvei Katona Lajos munkásságában és a korabeli magyar folklorisztikában. *Ethnographia* CXXVII. 4. 503–519.
- LEYDI, Roberto
- 1979 *La zampogna in Europa*. Como: Cesare Nani.
- LEYDI, Roberto – MANTOVANI, Sandra
- 1970 *Dizionario musica popolare Europea*. Milano: Bompiani Editore.
- LEYDI, Roberto – GUIZZI Febo – CARPITELLA, Diego (Eds.)
- 1984 *Strumenti musicali popolari italiani. Antologia della musica strumentale popolare in Italia*. Bologna: ICTM Comitato Nazionale Italiano.
- LEYDI, Roberto – GUIZZI, Febo
- 1983–84 *Gli strumenti della musica popolare in Italia*. Milano: Comune di Milano, Venezia, Bologna.
- 1996 *Gli strumenti musicali e l'ethnographia italiana (1881–1911)*. Lucca: LIM.
- MAČAK, Ivan
- 1972 Streichinstrumentenensembles in der Slowakei. *Studia instrumentorum musicae popularis* II. 137–145. Ed. Erich Stockmann. Musikhistoriska museets skrifter 4. Ed. Ernst Emsheimer. Stockholm: Musikhistoriska museet.
- 1995 *The Heritage of Musical Instruments*. Bratislava: Slovak National Museum Musical Museum.
- MAHILLON, Viktor Charles
- 1874 *Éléments d'acoustique musicale et instrumentale*. Bruxelles.

MARKL, Jaroslav

- 1972 Instrumentenensembles in Böhmen. *Studia instrumentorum musicae popularis II.* 146–151. Ed. Erich Stockmann. Musikhistoriska museets skrifter 4. Ed. Ernst Emsheimer. Stockholm: Musikhistoriska museet.

MARKOVICS, Zagorka

- 1987 *Narodni muzicki insztrumenti*. Beograd: Etnografski Muzej.

MARKÓ Miklós

- 1896 *Cigányzenészek albuma*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa.

MARTIN György

- 1964 A nemzetközi népzenei konferencia táncseményeiről. *Muzsika* VII. 11., 13–14.

MICHEL, Andreas

- 1992 Instrumentarium der Volksmusik. Doris Stockmann: *Volks-und popular Musik in Europa*. 279–348. Neues Handbuch der Musikwissenschaft 12. Kapitel IV. Laaber: Laaber Verlag.

MIHOLIĆ, Irena

- 2007 Folk Music Ensembles of Hrvatsko zagorje. *Narodna umjetnost* 44. 1. 27–46.

MÜLLER, Mette

- 1991 *Mandolin i Danmark. En udstilling om instrumentets bygge, brug og betydning*. København: Musikhistorisk Museum og Carl Claudius' Samling.

NÉMETH István

- 1998 A Zenetudományi Intézet Népzenei Hangarchívuma. *Zenetudományi Dolgozatok 1997–1998*. 231–233. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete.

NORBORG, Åke

- 1982 *Musical Instruments from Afrika South of the Sahara*. Copenhagen: Musikhistorisk Museum og Carl Claudius Samling.

ORTUTAY Gyula

- 1935 Curt Sachs: Eine Weltgeschichte des Tanzes : Rimer-Vohsen, Berlin. *A színpad, színháztudományi szemle, a Magyar Színháztudományi és Színpadművészeti Társaság hivatalos lapja*. 1. 102–104.

PALOTAY Gertrud

- 1937 [Könyvismertetés] Viski, Károly: Hungarian Dances. London–Budapest. 1937. *Ethnographia* XLVIII. 4. 497.

PÁLÓCZY Krisztina

- 2012 „Exotikus” hangszerek és zene Magyarországon. Magyar kutatók a Kárpát-medencén túl. „Exotic” Instruments and Music in Hungary. Hungarian Researchers beyond the Carpatian Basin. (PhD disszertáció) Jyväskylä. <https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/37543/978-951-39-4670-8.pdf?sequence=1>

PÁVAI István

- 2012 *Az erdélyi magyar népi tánczene*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

RABINOVSKY Máriausz

- 1934 „A tánc őstörténete. Kurt [sic] Sachs könyve.” *Nyugat*. 8. <http://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>. (Letöltés 2018. 09. 28.)

RADICS Éva

- 2002 *Cinfalvától Cinfalváig. Takács Jenő zeneszerző élete és munkássága*. Budapest: Masszi Kiadó.

- 2015 Takács Jenő és a világörökség. A Fülöp-szigeteki kutatás. *Parlando*: https://www.parlando.hu/2015/2015-6/RadicsEva_Takacs_Jeno.pdf
- RAJECZKY Benjamin
- 1968 [Könyvismertetés] Sárosi Bálint: Die Volksmusikinstrumente Ungarns. Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente herausgegeben vom Institut für deutschen Volkskunde, Berlin in Zusammenarbeit mit dem Musikhistorischen Museum, durch Ernst Emsheimer und Erich Stockmann, Serie I. Band 1. Leipzig: VEB Deutscher Verlag für Musik, 1967. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae* X. 3-4. 365–366.
- 1972 A magyar népzenei hanglemezek. *Ethnographia* LXXXIII. 2-3, 370–373.
- 1981 nézenekutatás (szócikk) *Magyar Néprajzi Lexikon IV.* (Főszerk. Ortutay Gyula). Budapest: Akadémiai Kiadó. 34–36.
- 1982 *Magyar Népzene III.* Budapest: Hungaroton. LPX 18050-53.
- 1986 *A nézenekutatás története.* Népzenei Füzetek. Budapest: OKK Módszertani Intézet.
- SACHS, Curt
- 1913 *Reallexikon der Musikinstrumente.* Hildesheim, New York: Georg Olms Verlag, (Reprint 1972).
- ROUSSEAU, Jean-Jacques
- 1768 *Dictionnaire de musique.* Paris
- SALMEN, Walter
- 1962 Volksinstrumente in Westfalen. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungariae* III. 1-4. 271–279.
- SAMANA, Leo
- 2016 *The Meaning of Music.* Amsterdam: University Press.
- SÁNDOR István
- 1954 Új népi hangszerek Dévaványán. *Néprajzi Értesítő* 36. 105–112.
- 1982 Xantus János (szócikk). *Magyar Néprajzi Lexikon V.* 607. (Főszerk. Ortutay Gyula). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SÁROSI Bálint
- 1962 A magyar népi furulya *Ethnographia* LXXXIII. 4. 590–611.
- 1964 Négy világrész nézenekutatói Budapesten. *Muzsika* VII. 11. 1-6.
- 1967 *Die Volksmusikinstrumente Ungarns.* Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente Serie I. Bd. I. (Hrgs. E. Stockmann, E. Emsheimer). Leipzig: VEB.
- 1971 *Cigányzene.* Budapest: Gondolat.
- 1973 Citeraegyüttes. *Zenei anyanyelvünk.* 267–268. Budapest: Gondolat Kiadó.
- 1996 Die Anfänge der ungarischen Zigeunerkapellen. *Die Musik der Sinti und Roma Band 1. Die ungarische „Zigeunermusik“.* (Hrg. Anita Awosusi). 25–36. Heidelberg: Schriftenreihe des Dokumentations- und Kulturzentrums Deutscher Sinti und Roma.
- 1998 *Hangszerek a magyar néphagyományban.* Jelenlévő múlt. Budapest: Planétás.
- 2004 *A cigányzenekar múltja 1776-1903 az egykorú sajtó tükrében.* Budapest: Nap Kiadó.
- 2012 *A cigányzenekar múltja II. 1904-1944 az egykorú sajtó tükrében.* Budapest: Nap Kiadó.
- SCHAEFFNER, André
- 1936 *Origine des instruments de musique. Introduction ethnologique à l'histoire de la musique instrumentale.* Paris: Payot.

SEBESTYÉN Gyula

- 1900 A magyar varázsdobról. *Ethnographia* XI. 10. 433–446.
 1901 A párizsi folklorista kongresszus. *Ethnographia* XII. 6. 249–258.
 1902 *A regös énekek gyűjteménye. II. A regösök.* Vargha Gyula (szerk.) Magyar Népköltési Gyűjtemény IV-V. Budapest: Atheneum.

SEBŐ Ferenc

- 2006 *Vikár Béla népzenei gyűjteménye.* Budapest: Hagyományok Háza, Néprajzi Múzeum.

SEMAYER Vilibáld

- 1897 Kérelem magyar gyermek-játékszerek gyűjtésére. *Ethnographia* VIII. 5. 416.

SEPRŐDI János

- 1974 *Sepródi János válogatott írásai és népzenei gyűjtése.* A bevezető tanulmányt írta Almási István, Benkő András, Lakatos István. A zenei írásokat Benkő András, a népzenei gyűjtést Almási István rendezte sajtó alá. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

SZÍJJÁRTÓ Csaba

- 2002 *A cigány útra ment ... Magyar cigányzenészek külföldjárása a kiegyezés előtt.* Budapest: Masszi Kiadó.

SILVET, Heikki

- 1991 *Ob Ugri Instrumental Music I. (Hanti Melodies played on the Lyre).* Ars Musicae Popularis 10. Tallin: Academy of Sciences of Estonia Institute of Language and Literature.

SIMON, Artur (Hg./Ed)

- 2000 *Das Berliner Phonogramm-Archiv. Sammlungen der traditionellen Musik der Welt. – The Berlin Phonogramm-Archiv. Collections of Traditional Music of the World.* 1900–2000. Berlin: VWB.

SIMON, Artur – ZIEGLER, Susanne (Hrgs.)

- 2003 *Walzaufnahmen japanischer Musik 1901–1913.* Berliner Phonogramm-Archiv Historische Klangdokumente 1. (CD) BPhA-WA 1. Berlin: Staatliche Museen zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz.

SOLYMOSSY Sándor

- 1906 A líra és epika eredetéről (Negyedik közlemény). *Ethnographia* XVII. 6. 329–343.

STAREC, Roberto

- 1985 „Pive, Símbolo e fiavóle: tre strumenti musicali del folklore istriano.” In „*Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria.* LXXXV. Trieste, 169–215.
 2004 *I canti della tradizione italiana in Istria.* (Trieste: Istituto Regionale per la Cultura Istriano – fiumano – dalmata). (2 CD-vel)

STOCKMANN, Erich

- 1965 Towards a History of European Folk Music Instruments. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungariae* 7. 155–164.

STOCKMANN, Doris

- 1992 Kapitel II. Volksmusik in Arbeits- und Lebenszusammenhängen. 49–144. *Volks- und Populärmusik in Europa.* Hg. Doris Stockmann. Neues Handbuch der Musikwissenschaft Bd. 12. Hg. Carl Dahlhaus. Laaber: Laaber-Verlag.

STOJISAVLJEVIĆ, Miroslav

- 2009 Gusle – the sound of Serbian epic poetry – perspective of the tradition in modern Serbian society. *Studia Instrumentorum musicae popularis I.* (New Series) 243–249. (Edited by Gisa Jähnichen). Münster: MV-Verlag, Verlagshaus Monsenstein und Vannerdat OHG.

G. SZABÓ Zoltán

- 2004 *A duda. The Bagpipe.* in A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai/Catalogi Musei Ethnographiae 9. Budapest: Néprajzi Múzeum.

SZALAY Olga – RUDASNÉ BAJCSAY Márta (szerk.)

- 2001 *Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése.* Magyar Népköltési Gyűjtemény XV. (Szerk. Voigt Vilmos). Budapest: Balassi Kiadó – Magyar Néprajzi Társaság.

SZENTE Arnold

- 1898 A Lendva-vidék néprajza. III. Lakodalmi szokások. *Ethnographia* IX. 2. 118–128.

SZOMJAS-SCHIFFERT György

- 1972 *Hajnal vagyon szép piros.... Énekes várvirrasztók és órákiáltók.* Budapest: Magvető Kiadó.

TAKÁCS Jenő

- 1975 A Dictionary of Philippine Musical Instruments. In *Archiv für Völkerkunde* 29. Sonderdruck. Wien: Verien „Freunde der Völkerkunde”, Museum für Völkerkunde. 121–217.

TARI Lujza

- 1977 Takács Jenő köszöntése. *Magyar Zene* XVIII. 4. 387–401.
- 1978a Szigálhangszereink és dallamaik. *Zenatudományi Dolgozatok.* 125–148. Budapest: MTA ZTI.
- 1978b Kodály hangszeres gyűjtése. *Magyar Zene* XIX. 2. 184–196.
- 1982 Hangszeres népzene kutatásunk első szakasza. *Ethnographia* XCIII. 4. 573–585.
- 1983a A bécsi klasszikus zene és a verbunkos stílárís kötődése egy témátípusban. *Zenatudományi Dolgozatok.* 33–49. Budapest: MTA ZTI.
- 1983b Egyéniség és közösség Kodály Zoltán két kászoni-székely előadójánál. *Magyar Zene.* XXIV. 2. 145–187.
- 1983c *Magyar Népzene Kodály Zoltán fonográffelvételeiből.* Hungaroton LPX 18075-76
Bővített CD változata:
- 2002 *Hungarian Folk Music collected by Zoltán Kodály Phonograph Cylinders. Magyar népzene Kodály Zoltán fonográffelvételeiből.* (2 CD) Hungaroton Classic HCD 18254-55.
- 1990 *Causes and consequences of the Change of Instruments-Store.* In (Bente Gullveig Alver, Torunn Selberg eds.) *Folk Tradition, SIEF 4th Congress Bergen. Papers II.* 223–239. Bergen: Universitetet i Bergen.
- 1992 Lajtha László hangszeres népzene gyűjtései: 1911–1963. *Magyar Zene* XXXIII. 2. 141–190.
- 1999 A nők és a hangszerjáték. *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban.* Válogatta, a szöveget gondozta és szerkesztette Küllös Imola. 209–224. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselési Titkársága.
- 2001 *Kodály Zoltán, a hangszeres népzene kutatója.* Budapest: Balassi Kiadó

- 2002 Signalmelodien als gemeinsame Zeichen der Gesellschaft. *Signs, Music, Society III. ISSS – European Journal for Semiotic Studies*. (Ed. Jeff Bernard). Vol. 14. 1-2. Wien, Budapest, Madrid, Perpignan. 289-314.
- 2005 Antal Molnár, a Hungarian Musician as Ethnomusicologist. *Jahrbuch des Österreichischen Volksliedwerkes*. 2004/2005. Bd. 53/54. (Redigiert von Hois, Eva Maria unter Mitarbeit von Brodl, Michaela und Gmasz, Sepp). Wien: Mille Tre Verlag. 83–95.
- 2006 Bartók's Collection of Hungarian Instrumental Folk Music and its System. *Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. XLVII. 47/2. 141–166.
- 2007 Bartók Béla magyar hangszeres népzenei gyűjtése és rendje. Bartók Béla születésének 125. évfordulójára. In *Néprajzi Látóhatár* 2007. 3-4. sz. 5–37. CD melléklettel (CD 1-10. sz.)
- 2010a Szomjas-Schiffert György (1910-2004) népzene kutatói életútja. *Zenatudományi Dolgozatok* 2010. Budapest: MTA ZTI 325–354.
- 2010b Schweizerlied. *Magyar Zene* XLVIII. 2. 225–236.
- 2011 *Bartók Béla hangszeres magyar népzene gyűjtése*. Gyurcsó István Alapítvány könyvek 52. Dunaszerdahely: Csemadok Művelődési Intézete.
- 2015 „Széles az Isonzó vize...” Az első világháború és a népzene kutatás.” *Magyar Zene* LIII. 1. 95–114.
- 2016 Mátray Gábor, a népzene kutató. *Zenatudományi Dolgozatok* 2013-2014 Jubileumi kötet a Zenatudományi Intézet 40 éves fennállása alkalmából. 385–437. Budapest: MTA BTK ZTI
- 2017 Magyar Zene Carl Maria von Weber műveiben. Podmaniczky Károly, mint közvetítő? *A báró Podmaniczky család szerepe a 18-19. századi magyar kultúrában*. (Gurka Dezső szerk.) 133–154. Budapest: Gondolat Kiadó.
- TODOROV, Manol
- 1972 Instrumentenensembles in Bulgarien. *Studia instrumentorum musicae popularis II*. 152–157. Ed. Erich Stockmann. Musikhistoriska museets skrifter 4. Ed. Ernst Emsheimer. Stockholm: Musikhistoriska museet.
- UJFALUSSY József
- 1959 *Debussy*. Kis zenei könyvtár 7. Budapest: Gondolat Kiadó.
- VARGYAS Gábor
- 2004 Bíró Lajos (1856-1931) emlékezete. *Ethnographia* 115. 4. 441–455.
- VÄISÄNEN, Armas Otto
- 1928 *Suomen Kansan Sävelmiä*. Helsinki.
- VEREBÉLYI Kincső
- 1977 Róheim Géza. *Ethnographia*. LXXXVIII. 4. 580–595.
- VOGELS, Raimund – KOCH, Lars-Christian
- 1996 Die Systematik der Musikinstrumente. „Mit Haut und Haar.” *Die Welt der Lauteninstrumente*. 8-18. Stuttgart: Linden Museum Stuttgart – Staatliches Museum für Völkerkunde.
- WILHELM Gábor
- 2000 Ázsia- gyűjtemény és Indonézia-gyűjtemény. *A Néprajzi Múzeum Gyűjteményei*. 511–547. (Főszerk. Fejős Zoltán). Budapest: Néprajzi Múzeum.
- ZATHURECZKY János
- 1899 Vázlatok a líptói tótság néprajzából. *Ethnographia* X. 2. 114–124.

ZIEGLER, Susanne

- 1998 Erich M. von Hornbostel und das Berliner Phonogramm-Archiv. In S. Klotz (ed.) „*Vom tönenden Wirbel menschlichen Tuns.*” *Erich M. von Hornbostel als Gestaltpsychologe, Archivar und Musikwissenschaftler.* 146–168 Berlin: Schibri
- 2010 Historical Sources in the History of Ethnomusicology – A Critical Review. (Susanne Ziegler ed.) *Historical Sources and Source Criticism. ICTM Study Group on Historical Sources: Proceedings from the 17th International Conference in Stockholm, Sweden May 21-25, 2008.* 15–30. Stockholm: Svenskt visarkiv.

Tari Lujza

Népzenekutató, a Zenetudományi Intézet nyugalmazott tudományos főmunkatársa
e-mail: lujzatari@gmail.com

Lujza Tari

Data to the history of research on folk musical instruments and instrumental folk music

The paper provides data to the beginning of the professional study of folk music, focusing on Hungarian research. From the end of the 18th century and especially in the last decades of the 19th century a general interest in Europe on musical instruments could be observed, then, under the influence of Mahillon, Hornbostel Sachs, Fétis, Galpin, Schaeffner the refinement of research methods resulted in by the middle of the 20th century in the establishment of the Study Group of Instruments and Instrumental Music of International Folk Music Council (today: International Council for Traditional Music and Dance). The international group studying musical instruments with methods formed together chose the presentation of Hungarian folk musical instruments as the first piece of their books series on European musical instruments, in this way expressing recognition towards Hungarian folk music research and Zoltán Kodály, the president of the organisation.

The author of the paper in 1982 published a concise overview of the beginning of the Hungarian research on musical instruments. here she in detail discusses Hungarian recording of folk music at the turn of the 19th-20th century carried out with phonograph by Béla Vikár, Béla Bartók, Zoltán Kodály until the first world war, not only from peasant amateur musicians but also with professional musicians. (A considerable part of these were published by the author.)

The author presents some of the musical instruments that were documented and/or collected by Hungarian researchers in Asia (among Fenno-Ugric peoples) and Africa from the second half of the 19th century, and that their activity was in accordance with international trends. The author, on the basis of Hungarian and international examples, discusses researches of musical instruments between 1950s and 1980s in Hungary and elsewhere. In this period due to the improvement of technical conditions the collection of instrumental music got reinforced everywhere. Scholarly descriptions of the collected material testify that in course of the 20th century fundamental changes took place in vocal and instrumental music. In Hungary and in the neighbouring countries this change commenced especially from the 1970s onwards. From the second half of the 20th century, singing was retreating everywhere and instrumental music, especially ensemble music, has come to the fore. The role of women in instrumental music also increased.

„Román egyház” – „magyar vallás” – katolikus közösség Nyelv- és kultúraváltás a moldvai katolikus magyaroknál*

A moldvai katolikusokról szóló latin, román és magyar nyelvű történeti forrásokban egyaránt találkozunk azzal a jelenséggel, hogy az iratok szerzői a római katolikus vallást „magyar vallásnak”, a katolikus templomot „magyar templomnak”, a katolikus papot pedig „magyar papnak” nevezik.¹ Ezt a jelenséget a román történetírás a katolikusok földrajzi származására utaló adatként értelmezi, hogy ti. erdélyi jövevények (din Țara Ungurească). A magyar történetírás szerint azonban a megnevezés a katolikusok magyar etnikai eredetét jelzi.² Ez utóbbi vélekedést egyébként több román szakértő is elfogadja.³ De vajon milyen szerep jut az egyháznak ott, ahol a befogadó állam nyelve és a hívek nyelve nem egyezik, sőt az egyház maga egy harmadik nyelvet alkalmaz? Mi történik a nyelv- és kultúracserére kényszerített és kényszerülő hívek anyanyelvű vallásosságával? A tanulmányban ezt a kérdést vizsgálom meg közelebbről, a moldvai katolikusok 20. századi története kapcsán, olyan román szerzők munkáira is támaszkodva, amelyek a téma hazai kutatástörténete számára is tanulsággal bírnak. Elsőként azokat a meghatározó intézkedéseket veszem számba, amelyek hatására az 1800-as évek végétől az egyházi adminisztráció és a hivatalos vallásosság fokozatosan elrománosodott, majd azokat az egyházi és állami rendelkezéseket, amelyek megváltoztatták az anyanyelvű hitéletet és az ahhoz szervesen kapcsolódó (magyar) etnikai önazonosságot. A dolgozat utolsó részében a személyes hitélet szintjére visszahúzódó, bizonyos területeken ma is lappangó magyar anyanyelvű vallásosságról ejtek szót. A tanulmány keretein belül a legjelentősebb események ill. fordulópontok kiemelésére szorítkozhatok. Célom az egyes szereplők (állam, egyház, közösség) erőviszonyainak az érzékeltetése, és annak bemutatása, hogy a moldvai magyarság hogyan viszonyult a

* A tanulmány „A Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült” (BO/00256/21/1). Hála-szívvel köszönöm Domokos Máriának és Tanczos Vilmosnak a lektori véleményükben megfogalmazott szakmai útmutatásokat.

¹ Például: „A magyarok »Ungur« néven hivatnak a moldvai oláhoktól, mely nevezet egyszersmind a katolikus[t] foglalja magában” Jerney 1844–45: 23, 28. Vö. Gazda 1994: 276. „Moldvában a 'katolikus' név annyira össze van forrva a magyar nemzetiséggel, hogy bennszülött, midőn 'ungur'-t, azaz magyart emleget, egyszersmind katolikust ért alatta” Veszely – Imets – Kovács 1870: 42. A Román Nemzeti Levéltár Jászvásár Megyei Fiókban fellelhető „Pachetul 1078, Documente Catolice” című fondjegyzékben, a jászvásári római katolikus templom és a római katolikus pap következetesen „ungur” néven szerepel („biserica ungurească”, „preotul ungur”), a katolikus jelző ritkán fordul elő. Lásd még: Tóth I. 2006. 16. Egy másik, nem egyházi példát idézve: Perka Mihály feljegyzi, hogy az 1831-es szabófalvi felkelést – amit a Szabófalva környékén élő katolikus lakosság robbantott ki – a korabeli sajtó „magyar revolúciónak” nevezte. Perka 2006: 25.

² Természetesen a katolikusok egy, éspedig a nagyobbik csoportjáról van szó. A magyarok mellett Moldvában lengyel és szász katolikusok is éltek.

³ Például Marius Diaconescu, aki többhelyütt felhívta a figyelmet arra, hogy Moldvában a katolikusokat a középkortól kezdve (egészen a két világháború közötti időig) unguri-nak nevezték. Diaconescu 2005: 12.

hagyományt és vallást egyaránt érintő nyelvváltásra, illetve hogy ebben a viszonyulásban miként ismerhetjük fel a magyarság (rejtett) magyar identitásának a kinyilvánítását.

FEJEDELEMSÉG ÉS MISSZIÓ – ÁLLAM ÉS EGYHÁZMEGYE

A 19. század végén az Egyesült Fejedelemség⁴ függetleníteni kívánta a területén működő vallási intézményeket a külföldi befolyástól. A nyilvánosságnak szánt álláspontja szerint külső (például: magyar egyházi) segítség nélkül akart gondoskodni a saját híveiről és védelmet nyújtani számukra a különféle szükséghelyzetekben.⁵ 1860-ban, a kultuszminiszter azzal a kéréssel fordult a moldvai katolikus misszió vezetőjéhez, Eugen Zapolschi titkárhoz, hogy: „*Annak érdekében, hogy a kormány által szorgalmazott, a katolikus egyház nemzetiesítési terve⁶ minél előbb megvalósulhasson (...), mielőbb lássanak hozzá egy katolikus szeminárium alapításához Szabófalván*”.⁷ He-lyes tehát Trunki – Bodó szerzőpáros megállapítása, miszerint: „*Az etnikailag homogén nemzetállam megteremtése egyenesen a magyar identitás és a katolikus vallás között fennálló, a korban magától értetődőnek tartott kapcsolat megszakítását kívánta meg*”.⁸ A katolikus-ügyet Vasile Urechia Alexandrescu⁹ képviselte, aki kiemelt figyelmet fordított a „*katolikus kisebbség megszervezésére*”. A román állam közbenjárására a Hittani Kongregációnál kieszközölte, hogy Róma távolítsa el a moldvai plébániákról „*a román nyelvet elutasító, magyarkodó papokat*”.¹⁰ Urechia feladata volt biztosítani azt, hogy a román állampolgársággal rendelkező papok az állam felügyelete alatt és annak támogatásával működjenek.¹¹

⁴ Moldva 1859-ben lépett perszónálunióba Havasalfölddel (Muntenia), ám az Oszmán Birodalomtól független autonóm státusát csak 1877-ben nyerte el. Az egyesült fejedelemség első uralkodója, 1859-től 1866-ig Alexandru Ioan Cuza volt.

⁵ Bișoc é. n.: 125–126, 138.; Despinescu 2015: 65–66.

⁶ „*Naționalizarea Bisericii catolice*.”

⁷ Az iratot Iosif Pal közli. Pal 1967: 121. Lásd még: Moraru 2011: 59. Vö. Trunki – Bodó 2017: 29.

⁸ Trunki – Bodó 2017: 55.

⁹ Vasile Urechia Alexandrescu (1834–1901) történész, író, politikus, egyetemi tanár, a Román Akadémia egyik alapító tagja. Aktív támogatója volt a Moldva és Valachia (Havaselve) egyesülését célzó törekvéseknek. A „*romanizmus*” („*romanismul*”) ideológia kiötlője és híve volt, amely a történelmi régiók román lakosainak kulturális és politikai együttműködését propagálta. A románok egységét szimbolizáló Kulturális Ligát az Osztrák-Magyar Monarchia területén élő románok aktivizálására hívta létre. A moldvai magyarság történelme szempontjából kiemelkedő érdeme, hogy 1895-ben az Akadémia évkönyvében, közreadta Marcus Bandinus 1646-os jelentését.

¹⁰ A püspökség megalapításáról lásd az egyházmegye honlapján elérhető tanulmányt. A cikk szerzője: Iosif Moraru. Forrás: <http://ercis.ro/biblioteca/istorie.asp?nr=3> (Letöltés: 2022. 01. 06.). Urechia önéletrajzában a következőket olvassuk: „*1871. május 31-én a pest-budai László Társulat gyűlésén néhány moldvai megye csángó falvainak a magyarosítását tárgyalták meg. Figyelemmel követtem majd feljelenitettem ezen ellenséges tervet*”. Urechia 2014. (számozás nélkül). Lásd még: Bișoc é. n.: 156.

¹¹ Pal 1967: 61. A kérdésről lásd még: Demény 1982.

A Jászvásári Püspökség megalapítását számos tényező indokolta, ám kétségtávol a legfontosabb szempontok politikai természetűek voltak.¹² Iosif Pal egyháztörténész szerint, miután a „román állam és a Vatikán közötti tárgyalásokat a bécsi nunciatúrán keresztül kellett lebonyolítani, a román állam maga intézkedett arról, hogy Romániában legyen egy katolikus központ, ami »abszolút román«. Ekkor határozták el a két püspökség (Jászvásár és Bukarest) megalapítását, ami majd maga alá vonja az összes latin rítusú egyházat Romániában. »Ez volt a román megoldás«, ami ugyan nem tetszett az osztrákoknak, de a Vatikán engedett a román nyomásnak és megalapította a két püspökséget”.¹³ A missziót irányító püspök, Iosif Camilli tehát kész ajánlattal érkezett 1883. augusztus 10-én Rómába, az ügyben összehívott tárgyalásra. A rövid és titkos államközi megbeszélésen,¹⁴ a moldvai misszió körülményeit javító kezdeményezésből püspöki székhely alapításáról született döntés,¹⁵ amit 1884. június 27-én, XIII. Leó pápa *Quae in christiani nominis incrementum* címmel kiadott bullája szentesített.¹⁶ Az alapítást követő események részletes követése nyomán tisztán látható, hogy a püspökség elsődleges célja a helyi katolicizmus intézményesítése és modernizálása, másfelől – előbbivel szoros összefüggésben – az etnikumok nyelvi és kulturális asszimilálása a többségi társadalomhoz.¹⁷

A tanulmány kereteit túlfeszítene mindazon területek egyenkénti számbavétele, amelyek ennek a célnak a szolgálatában álltak, ezen a helyen csak a legjelentősebbeket sorolom fel: a román nyelvű katolikus sajtó és irodalom megalapítása, a különféle egyházi oktatási és nevelési intézmények és kiadók létesítése,¹⁸ és mindezekkel párhuzamosan a magyar nyelv és szokáshagyomány ellen irányuló tiltó tevékenység. Az egyházmegye első püspökének, Iosif Camillinek a működését a kezdetektől fogva meghatározta és mindvégig kísérte a nyelvpolitika kérdése. Körleveleiben visszatérő követelésként jelenik meg, hogy „Moldva területén a pasztoráció román nyelvű legyen, különösen ott, ahol eltérő nemzetiségű és nyelvű katolikusok élnek. A gyermekek

¹² Lásd: Despinescu 2015: 33. Ugyanez mondható el az 1883. április 27-én létrehozott Bukaresti Római Katolikus Érsekség kapcsán is, aminek az alapítását maga a román kormány kérte a Vatikántól. Lásd az érsekség honlapján olvasható, szerzői név nélkül közölt történeti áttekintés: <https://arcb.ro/web/site/arhodiezeza/arhodiezeza-romano-catolica-de-bucuresti/istoric/> (Letöltés: 2022. 01. 06.). A kérdéstről lásd még: Bișoc é. n.: 131–132.; Perka 2020: 26.; Tánczos 1999: 293.; Vincze 2004: 20, 56.

¹³ Pal 1967: 61.; Demény 1982.

¹⁴ Ti. az Egyesült Román Fejedelemségek és a római egyház. A tárgyalások titkosságát a román egyháztörténetírás nyomatékkal hangsúlyozza. Egyes érvelések szerint erre az ortodox egyház nyomása miatt volt szükség. Lásd például Bișoc é. n.: 138.

¹⁵ Benniszült papság képzése, azaz teológiai szemináriumok alapítása, ferences kolostor létesítése, kulturális egyesületek létrehozása stb.

¹⁶ A 19–20. század fordulóján 244 katolikus települést találunk Moldvában, mintegy 65 ezer hívővel, akik körében 37 misszionárius szolgált. Megjegyzendő, hogy korábban a magyar politikai és egyházi (Szent László Társulat) diplomácia irányából is történtek kísérletezések szeminárium, kántorképző stb. létesítésére, amelyek azonban nem jártak sikerrel. A moldvai katolikus misszió magyar egyházszervezethez való kapcsolása, a magyar papok kiküldetése, a magyarok hazatelepítésének a terve mind-mind megdőlt. A kérdéstről lásd: Seres 2002.

¹⁷ Ezekről a kérdésekről korábban részletesen értekeztem. Iancu 2013.; 2020.

¹⁸ A legjelentősebb a halasfalvi kántorképző. 1913. január 1-én útjára indult a ma is működő *Lumina Creștinului* című egyházmegyei havilap is.

és az ifjúság vallásos nevelése továbbá a templomi imádkozás nyelve csak a román lehet”.¹⁹ Bár a helyi egyház vezetői között volt, aki elismerte a magyar nyelv használatának a szükségszerűségét, a gyakorlatban az egyház álláspontját érvényesítették, abból a megfontolásból, hogy „a magyar nyelvet sokan, a román nyelvet mindenki beszéli”.²⁰ Camilli püspök az államnyelv kizárólagos használata mellett, a román nemzeti identitás és az állam iránti lojalitás kialakítását és megerősítését is elvárta papjaitól. A katolikusoktól megkövetelte, hogy „tartsák tiszteletbe és méltányolják a románok befogadó vendégszeretetét, akkor is, ha idegenek (...). Értékeljék az anyaország szeretetét, kövessék szokásait, amint az kötelességük is; ne kíséreljenek meg saját hagyományokat követni az én templomaimban, és ne engedjenek semmiféle külső befolyásnak” – fogalmazott leveleiben.²¹ Ugyanezek az elvárások nyertek megfogalmazást az állam részéről is. Az 1897-es, a nemzeti nevelésről szóló 72.232/18.425 számú rendeletben azt olvassuk: „Kötelezően elrendelem (...), hogy a gyermekeknek hazafias és nevelő hatású román énekek taníttassanak s ezek között is különösen a királyi himnusz”. Ugyanez a rendelet megköveteli, hogy a román nemzeti öntudatot és a hivatalok iránti feltétlen tiszteletet a tanulóifjúság körében ne csak az iskolákban, de az iskolán kívül is követeljék, a nyilvánosság előtt, vallási és nemzetiségi különbség nélkül, mindenkitől.²² Az egyházi intézmények feladata volt „az egyházhoz és a hazához kötődő értelmiség kialakítása” és természetesen a papi és szerzetesi hivatások utánpótlásáról való gondoskodás.²³ A nyelv- és kultúraváltás tehát állami és egyházi szinten, összehangolt tervek szerint zajlott. A katolikusok számára az egyház mintegy szentesítette és hitelesítette a nemzeti törekvéseket.²⁴ A tanfelügyelői jegyzőkönyveket vizsgáló Trunki – Bodó szerzőpáros arra mutatott rá, hogy az oktatási intézményekkel szemben megfogalmazott „kulturális küldetés kéz a kézben járt a román patriotizmus elsajátításával. A szellem emberei által létrehozott műhelyekben a mesterségtanítás a román hazafivá nevelés kötelékében bontakozott ki. Szabófalván a leányiskola diákjainak oktatásában a kézimunka tanítása kiemelkedő helyet kapott. Ezen belül a hímzésben nagy gondot fordítottak a közösség életében évszázadok óta meglévő magyar nemzeti motívumok

¹⁹ Pr. Iosif Moraru: Scurtă istorie a Episcopiei Romano-Catolice de Iași. Forrás: <http://ercis.ro/biblioteca/istorie.asp?nr=4> (Letöltés: 2022. 01. 06.) Lásd még Bișoc é. n.: 175.

²⁰ Lásd például Iosif Tomassi 1858-as, a Vatikánnak küldött jelentésében foglaltak. Despinescu 2015. 41. Az állítás egyébként kétséges, ugyanis a városközpontoktól félreeső falvakban még az 1900-as évek legvégén is éltek olyanok, akik nem beszélték a román nyelvet.

²¹ Bișoc é. n.: 174–175.; Despinescu 2015: 112.

²² A rendelet 1903 augusztusában, 7104 szám alatt újra kihirdetésre került. A cikkelyt Barna Endre idézi Leonida Colescu (1872–1940) tanulmányából. Barna 1908: 68. Lásd még: Trunki – Bodó 2017: 209.

²³ Idézi Dobos 2004b: 256. Lásd még: Csűry 1934: 243–255.

²⁴ Trunki – Bodó szerzőpáros idéz egy számunkra is tanulságos szabófalvi esetet. A fiúiskola 1918. szeptember 1-én kelt jegyzőkönyvében olvashatók szerint „a pap, Grațian Carpați a község hivatalos szerveinek, a polgármesternek, a jegyzőnek, illetőleg a lakosoknak a jelenlétében a tanévnyitás alkalmából vizet szentelt.” Trunki – Bodó 2017: 37.

román motívumokkal való helyettesítésére”.²⁵ Ezzel párhuzamosan a templomokban elhelyezett magyar motívumokat tartalmazó textiliákat eltávolították.²⁶

A halasfalvi kántorképző működésétől azt várták el: „*hogy kialakítsa a szükséges vallásos és zenei kultúrát egyházunk kántorai számára, és hogy ezáltal elzárják az utat az Erdélyből érkező kántorok előtt*”.²⁷ A halasfalvi nyomdában állították össze a Cationale Catholicum és más magyar énekeskönyvek román fordítását tartalmazó könyveket. Domokos Pál Péter kutatásai szerint „*az énekek legtöbb része magyar ének, ugyanazon szótagszámmal fordítva és ugyanarra a dallamra énekelve*”.²⁸ A nép-énekek mellett a vallásos szokások (pl. betlehemes) magyar szövegeit is lefordították román nyelvre.²⁹

Iosif Moraru egyháztörténész kiemelt jelentőséget tulajdonít az első bennszülött püspök kinevezésének, ami álláspontja szerint a „*román katolikus egyház*” valódi megszületését is jelképezi.³⁰ A szabófalvi Mihai Robu (1888–1944) 1925. július 5-én kapta meg püspöki kinevezését IX. Piusz pápától. Személye szimbolikusan is megtestesítette a román katolikus állampolgárt.³¹ Robu, püspökségének első éveiben engedélyezte a magyar nyelv használatát az idősek gyóntatása során,³² és ezzel, a papok hozzáállásától függően, a hívek éltek is (a 20. század végén is).³³ Az 1930-as évektől azonban radikális fordulat következik be a magyar nyelv és valláskultúra ellen irányuló intézkedések terén. A kántorok számára megtiltották a magyar nyelvű vallásos imák és énekek templomi használatát, begyűjtötték a magyar nyelvű könyveket,³⁴ a magyar nyelv használatát pedig

²⁵ Trunki – Bodó 2017: 43, 51, 111, 113.

²⁶ Perka 2020: 326.

²⁷ Bișoc é. n.: 159. Ezt Despinescu is hangsúlyozza. Despinescu 2015: 121. Adatok sokaságát közli Tánzos Vilmos. Például: Tánzos 1999: 294. Lásd még: Domokos 2001: 193. Megjegyzendő, hogy voltak olyan kántorok is, akik a mesterséget idősebb moldvai kántoroktól tanulták el. Domokos 2001: 117. Lásd még a halasfalvi kántoriskola és ferences gimnázium történetéről szóló összefoglalást: Dobos 2004a.; 2004b.

²⁸ Domokos 2001: 118. Itt jegyzem meg, hogy Domokos Pál Péter könyvének interneten elérhető változatát használtam. Forrás: <https://mek.oszk.hu/08500/08587/> Lásd még: Tánzos 1999: 294.; Vincze 2004: 178, 243. A fordítások jelentős részét Iosif Talmácel ferences végezte el, aki a román katolikus egyház nyelvi és kulturális romanizálásának legszorgalmasabb aktivistája volt. Vö. Domokos 2001: 175.; Perka 2020: 326–327.

²⁹ Domokos 2001: 118. Az egyház viszonyáról a helyi népszokásokhoz és általánosságban a néphagyományhoz itt nincs mód részletesen kitérni. A témát több tanulmányban kifejtettem. Ezen a helyen csak annyit jegyzek meg, hogy a „*keresztény hit tisztaságának védelme*”, az ebből a célból folytatott harc ugyancsak ezekben az évtizedekben (1920–1940) eszkalálódott. Iancu 2013.; 2020.

³⁰ Szerző: Pr. Alois Moraru. Forrás: <http://ercis.ro/biblioteca/istorie.asp?nr=8> (Letöltés: 2022. 01. 06.)

³¹ Ugyanezt hangsúlyozza Meinolf Arens is, külön kiemelve Robu és a papság Vaszgárdával való együttműködését, amely a klerikális fasizmus és annak népi ideológiáját is létrehívta. Arens 2006: 52–53.

³² Lásd a Jávör Béla által, 1932-ben készített interjúban elhangzottak. Közli: Perka 2020: 288–297.

³³ Szolonckai példa: „*[Maga hogy gyónik a papnak?] Mondom magyarul es, s rományul es. A bünjeimet mondom rományul, s utána a Töredelmességet magyarul. [Es ezt ő megérti?] Há ha érti, érti, s ha nem hát... De érti, hogy ne értse? Magyarul tudnak mind a kettő. Elhallgassa*”. Tánzos 1999: 297. A magyarul gyóntató Petrus Matthias Neumannra, Gyergyina páterre (Ioan Gherghina) ma is tisztelettel emlékeznek a moldvai katolikusok. Domokos 2001: 122.

³⁴ Lásd például: Csoma 2004.

büntették.³⁵ A magyarul valamelyest még tudó papokat olyan településekre helyezték, ahol a magyar nyelvet már nem használták és fordítva, a magyar nyelvű falvakba román anyanyelvű papokat neveztek ki.³⁶ A fenti körülményeket jól érzékelteti a bogdánfalvi eset (1930), amit Tánczos Vilmos tanulmányából idézünk fel. „*P. Neumann magyar nyelvű szolgálata szemet szűrt a felső egyházi vezetésnek, és az akkor már öreg papot azon a címen, hogy Bogdánfalva nem a minoriták plébániája, a jászvásári püspökség egy csak románul tudó világi pappal helyettesítette, és végleg eltávolította a plébániáról. Ezt a falu népe nehezen viselte el. Egyes családok lázadozni kezdtek, és a helyébe lépő, magyarul nem tudó papot (...) el akarták kergetni. Ezért büntetésképpen egy ideig, a népi emlékezet szerint mintegy öt évig, Bogdánfalva, (...) egyáltalán nem kapott papot, a klézsei plébános csak havonta egyszer jött el hozzájuk misézni*”.³⁷

A katolikusok korábbi helyzetét érzékeltetve idézzük fel még egy példát. Balázs Péter újságíró beszámol arról, hogy 1932-ben Iosif Tălmăcel ellátogatott Lészpedre, ahol kihirdette az egyházi nyelvhasználat szabályait, aminek értelmében a magyar nyelv használata tilos nem csak a szertartásokon, de az élet minden területén. Tájékoztatta a helyieket arról, hogy a rendelkezéssel szembeszálló „*az ég akaratával ellenkezik*”, továbbá „*ha nem mondanak le a magyar kántorról, az úr rendelkezése szerint csendőrkézzre kerülnek és internálják őket*”. Ugyanezen alkalommal a hatóságok le tartóztatták a helyi kántort, Tamás Ferenc Györgyöt, aki a nép kívánságára, a pap tilalma ellenére is használta a magyar nyelvet a templomban. A prédikációt házkutatás követte, mely során begyűjtötték a magyar nyelvű énekes és imádságos könyveket.³⁸ A magyar nyelvű vallási élet megtagadása miatt a falusiak összefogtak és kiűzték a faluból az új kántort. Tălmăcel levélben fordult a bákói csendőrpáncsnoksághoz, melyben úgy fogalmazott: „*a plébánia kikerülésével a falut ágyútűzzel el kell seperni a föld színéről*”. A géppuskákkal felszerelt katonaság megérkezett ugyan Lészpedre, ám amikor kiderült, hogy az elégedetlenség oka a magyar nyelvhasználat megtagadása volt, visszavonult. Tălmăcel maga is eltávozott és négy hónapra bezáratta a templomot. „*Ez alatt az idő alatt sok születés és halálozás történt. A temetési szertartást maga a nép végezte, pap és kántor nélkül*”.³⁹

Román és Bákó megye plébánosai, 1938-ban feljelentették a hatóságoknál azokat a kántorokat, akik a tilalom ellenére a vallásos szertartásokon magyar népénekeket használtak. A megyei prefektus az érintetteket beidézte, kihallgatta és börtönnel fenyegette meg azokat, akik a szabályt a későbbiekben megsértik.⁴⁰ A konfliktus tíz évvel

³⁵ Domokos Pál Péter közreadja az 1938-ban Ferdinándfaluban, hivatalokban, köztereken és a templomban kihelyezett, a román nyelvhasználat kötelezettségére vonatkozó rendeletet. Domokos 2001: 130–131, 139, 171.; Du Nay 2008: 71.; Tánczos 1999: 179.; 2021: 53.; Vincze 2004: 215, 243. Erre az 1980-as évekből is van példa: Zsíros 2021: 363: 478. A hatóságok a plébániák számára összeállítottak egy, a tiltott könyvek listáját tartalmazó brosrút is. Coşa 2009: 151.; Domokos 2001: 121.; Jerney 1844–1845: 107.; Tánczos 1999: 152–253, 294, 295.; 2021: 59–60.

³⁶ Csűry 1934.; Vincze 2004: 30.

³⁷ Tánczos 2021: 53.

³⁸ A cikk szerzője szerint Vörösmarty és Petőfi köteteket továbbá ábécéskönyveket is találtak a lészpedieknél.

³⁹ Balázs 1949: 15.

⁴⁰ Németh Kálmán leveléből idézi: Vincze 2004: 244.

később is fennállt. A lészpediek 1947-ben Radu Roşuleţ kultuszminiszterhez fordultak hasonló panasszal. Levelükben arról tájékoztatták a politikust, hogy ők maguk román nemzetiségűek („*etnikailag román származásúak vagyunk (...) törekvéseink is mindig románok voltak (...) románok vagyunk, és a családban a magyar nyelvet használjuk*”), mégis azt kéri, hogy a templomban engedélyezzék az 1939-ben betiltott magyar nyelv használatát, lévén, hogy „*az asszonyok nagyon sokat szenvednek*” ennek hiányában. Ezzel egyidőben a lészpediek egy másik csoportja is levelet írt ugyanannak a miniszternek, az előbbiekkal ellentétes kérést fogalmazva meg, azaz, ne engedélyezze a település templomában a magyar nyelv használatát.⁴¹ A somoskai születésű Minuţ Ion 1992-ben közreadott életrajzában beszámol arról, hogy az 1940-es évek elején a ferences rendfőnök értekezletet hívott össze abból a célból, hogy a papsággal megvitassa a miséken használt énekek terén felmerült problémákat. A feljegyzés szerint az egybegyűlt papok közül 391-nek az volt a véleménye, hogy a misén továbbra is magyar énekek hangozzanak el, 42-en pedig azon a véleményen voltak, hogy a liturgia énekei román nyelvűek legyenek.⁴²

ELMÉLETEKKEL A VÉDELEM JEGYÉBEN

A második világháború után Moldova katolikus lakosságát azzal fenyegették, hogy a németek elhurcolását követően a Szovjetunióban deportálják.⁴³ A háborúkkal és diktatúrával terhelt évszázadban az egyháznak újból védelmébe kellett vennie a katolikusokat, és követelni állampolgári jogaik elismerését. Amikor 1923-ban egy kormányrendelet következtében megszűnt a hitoktatás az iskolákban, 13 plébános memorandumot küldött az illetékes minisztériumhoz, melyben egyebek mellett a következőket fogalmazták meg: „*Mi, Moldova katolikusai (...), nem vagyunk idegenek, hanem őshonos polgárok, akik, amint azt legjelesebb történeteink kimutatták: a Fejedelemség megalakulását megelőzően már itt éltünk. Minduntalan azt tapasztaljuk, hogy idegenekként bánnak velünk (...). Megvalljuk, hogy erőszakkal sem tudnak minket elidegeníteni szülőhazánktól (...), amelyért oly sok áldozatot hoztunk (...). Nem talál köztünk árulót, ugyanis mi szeretjük hazánkat, nem holmi parádés hazafisággal, hanem nagy áldozatok és tisztességes munka árán*”.⁴⁴ Ugyanebből a célból írta meg és adta közre 1942-ben Iosif Petru M. Pal: *Originea catolicilor din Moldova şi franciscanii, păstorii lor de veacuri* című művét.⁴⁵ Iosif Petru szerint a sovinszta magyarok⁴⁶ a Moldvában hallott „*magyar zsargon*” alapján az 1900-as évektől arról kezdtek írni, hogy a katolikusok magyarok,⁴⁷ sőt, a katolikusok történetét kellően nem ismerő román szerzők is ezt

⁴¹ A bákói csendőrség jelentéseit közli: Vincze 2004: 292–293.

⁴² Idézi Perka 2020: 54.

⁴³ Erre a papság figyelmeztette a híveket a szószékről. Lásd még: Zsíros 2021: 320, 465.

⁴⁴ Doboş 2003: 106.

⁴⁵ Despinescu 2009: 154.

⁴⁶ Mások mellett Domokos Pál Pétert, Györffy Istvánt, Munkácsi Bernátot, Veress Sándort említi meg.

⁴⁷ Pal 1942: 23–24.

állítják.⁴⁸ Álláspontja szerint a székelyeket és a szászokat a teuton lovagok telepítették Moldvába, 1211 után,⁴⁹ s minthogy „a katolikus hitélet nyelve a magyar volt, lévén, hogy a korabeli civil hatóságok („autoritățile civile”) is ezt a nyelvet használták (...), egy-két generáció alatt a magyar lett a hívek nyelve is”.⁵⁰ Nézete szerint a katolikusok másik csoportját az Erdély területén elrománosított, a 18–19. század folyamán Moldvába emigrált románok alkotják.⁵¹ Úgy véli, a katolikusok kapcsán emlegetett magyar (ungur) jelző nem etnikumot, hanem származást jelöl (ti. magyar térségből való).⁵² Iosif Petru M. Pal végeredményben nem tagadja, hogy a moldvai katolikusok között voltak magyarok,⁵³ ám úgy véli, csakis a román származás lehet a magyarázat arra, hogy Róma, a 17. századtól egyre nagyobb hangsúlyt fektetett a román nyelv egyházi meghonosítására.⁵⁴ Álláspontja szerint a katolikusok megnevezésére az egyetlen helyes elnevezés a román katolikus.⁵⁵ Azt nem tudjuk, hogy Iosif Petru M. Pal műve eljuttott-e, és ha igen, milyen hatást gyakorolt a papság és a hívek világképére, identitására. Ugyan az egyház a katolikus falvakban is népszerűsítette tanait, az nem kétséges, hogy az ún. tudományos, történeti munkák nem a katolikusok, hanem a román politikum és tudomány képviselői számára íródtak.

Egy évvel Iosif Petru M. Pal könyvének a megjelenése után Mihai Robu püspök Ion Antonescutól⁵⁶ kérte a moldvai katolikusok védelmét: „Szolgáljon igazságot ennek a katolikus közösségnek, vessen véget a rágalmazásnak és üldöztetésnek, amely a hivatalnokok helyi képviselőitől indult (...). Híveim mindig is békés polgárok voltak, most is azok, és az ortodoxokhoz hasonlóan teljesítik a haza iránti kötelezettségeiket: megfizetik az adót, mindennemű költséget, elvégzik a katonaságot, felelősségeikkel szemben engedelmesek, az ország valamennyi testvéréhez hasonlóan viselik a terheket, Románián kívül nem ismernek más hazát, a határon túl élő magyarokkal nem szimpatizálnak (akikkel egyébiránt 1916–1918 között harcoltak), és a jövőben is harcolni fognak, ha erre szükség lesz (...). Mindnyájan románnak érzik magukat, románságuk büszkeségük, ezért szívfájdító számukra az, hogy mert katolikusok, idegeneknek vagy magyaroknak tartják őket”. Az egyházfő levele végén hozzáteszi: „Lehetséges, hogy

⁴⁸ Radu Rosettit és Nicolae Iorgat nevesíti.

⁴⁹ Pal 1942: 25.

⁵⁰ Pal 1942: 38.

⁵¹ Pal 1942: 39, 42.

⁵² Érdekes, hogy a későbbiekben, a katolikus lakosság kapcsán egymástól megkülönböztetve említi a négy etnikumot: a vlahokat, szászokat, a székelyeket és a magyarokat. Pal 1942: 83, 85.

⁵³ „Tagadhatatlan, hogy a moldvai katolikus népcsoportba beékelődött a magyar elem”, akárcsak az ortodoxok közé. Pal 1942: 74.

⁵⁴ „Magyarok, elmagyarosított kunok, székelyek és szászok”. Pal 1942: 74.

⁵⁵ Pal 1942: 93. Érdekes adalékot olvasunk Perka Mihály könyvében: „A csángók eredetével kapcsolatos polémia megjelenése előtt (1970 tájáán), tanúja voltam, többedmagammal, egy idős pap vallomásának, aki állítólag megkérdezte barátjától, I. P. M. Pal-tól azt, hogy mi az igazság azzal a problémával kapcsolatosan, amit könyvében tárgyal. A pap a következő választ kapta: »Az igazság pontosan az ellenkezője annak, amit a könyv állít, ám a könyvet az írott[ak] szerint kellett megírni!«” Perka 2020: 19.

⁵⁶ Ion Antonescu (1882–1946) román politikus, marsall, 1933–34 között a román hadsereg vezérkari főnöke majd a hadügyminisztérium vezetője. 1940–1944 között államfő, Adolf Hitler szövetségese.

*a moldvai katolikusok között valaki magyarnak vallja magát – lévén, hogy ez alatt a katolikusságot érti –, annak a régi szokásnak a maradványaként, hogy a magyar katolikusnak, a román vagy moldován ortodoxnak mondatik, ám ennek semmiféle etnikai konatációja nincsen.*⁵⁷

Ugyan más történelmi kontextusban, de lényegét tekintve ugyanehhez a kérdés-körhöz kapcsolódik az egyház és a kommunista államhatalom együttműködéséből napvilágot látott, *A moldvai csángók eredete* című mű (1985). A Dumitru Mărtinaş nevével fémjelzett kötet Iosif Petru M. Pal elméletét eleveníti fel, a katolikusok Erdélyben elmagyarosított majd Moldvába menekült románok álláspontot domborítva ki.⁵⁸ Mărtinaş már a harmincas években foglalkozott a témával, akkor még a legionárius mozgalom, a Vaszgárda tagjaként.⁵⁹ Ion Coja történész szerint a kézirat sürgető publikálását Nicolae Ceauşescu utasítása tette szükségessé. A parancs értelmében „a »magyar elvtársak« kongresszusának időpontjáig közre kellett adni egy olyan művet, amely az esetlegesen felbukkanó »neonáci« magyar tanokat megghiúsítja”.⁶⁰ A témára irányuló kutatásokból kiderül, „hogy a kéziratot a Titkosszolgálat átdolgozta, és ugyancsak a Titkosszolgálat kérésére a fényképek kikerültek a kéziratból (...). A dokumentumokból értesülünk továbbá arról is, hogy Mărtinaş könyve (...) néhány egyházi vezető közreműködésével látott napvilágot”.⁶¹ A fentiekben említett művekben közölt elméleteket a romániai egyháztörténetírás napjainkban is kritikai reflexió nélkül alkalmazza.

A második világháború utáni évtizedek egyháztörténetére, ill. a különféle rendelkezésekre itt részletesen nem térhetek ki, témánk szempontjából talán azt érdemes kiemelni, hogy az anyanyelvhasználat mellett magát a vallásgyakorlást is tilalom alá helyezték, az egyház működését pedig a legalapvetőbb vallási szertartás, a mise bemutatására korlátozták. Mint ismeretes, a Román Állam 1948. június 17-én (egyoldalúan) felmondta a Vatikánnal korábban megkötött konkordátumot, a bukaresti katolikus érsekséget pedig beolvasztotta a jászvásári püspökségbe. A fúzió 1989-ig fennállt. 1951. április 27-én a Kultuszminisztérium elismerte Petru Pleşca (1905–1977) általános helynöki jogkörét a jászvásári egyházmegye élén. Pleşca 1977-ben bekövetkezett halála után egy évig Andrei Gherguţ vezette a hivatalt, őt követően a Gyulafehérváron, Márton Áron püspök által felszentelt Petru Gherghel irányította az egyházmegyét, egészen 2019-ig.⁶² A szocializmus első éveiben az egyház erőteljes politikai nyomás alatt állt, ám a papság és a hatalom között a viszony fokozatosan javult. A Titkosszolgálat

⁵⁷ A levél keltezése: 1943. március 6. Közli: Perka 2020: 337–342. Ugyanekkor és ugyanebből a célból készültek az ún. genetikai vizsgálatok is. Lásd még a Titkosszolgálat iratait vizsgáló kutatók, kiemelten Olti Ágoston és Varga Andrea történészek által jegyzett tanulmányok. Összegző jelleggel lásd: Perka 2020: 342–353.

⁵⁸ Megjegyzendő, hogy Mărtinaş testvérét, Ioan-t is foglalkoztatta a román kereszténység és a moldvai katolikusok eredete. A témában írt két műve: *Istoria creştinismului la români şi a catolicismului în Moldova* ill. *Originea ceangăilor din Moldova* 1989 után jelenhetett meg, utóbbit testvérével, Dumitru-val együtt jegyzi. Budulai 2016: 189.

⁵⁹ A Mărtinaş-könyv keletkezésének és recepciójának történetét Vincze Gábor foglalta össze. Vincze 2006.

⁶⁰ Perka 2020: 30. Lásd még: Tanczos 2021: 54.

⁶¹ Perka 2020: 30.

⁶² Az egyházmegye jelenlegi vezetője Iosif Păuleţ.

mind a klérus, mind pedig a polgárok között kiépítette a megfigyelő rendszert, melynek tagjai kezdetben a büntetés alatt állókból kerültek ki, majd az 1960-as évektől, előnyök és javak szerzése reményében, önként vállalkozókkal egészült ki.⁶³

A 20. század eseményei sorában külön fejezetnek kell tekintenünk az 1940-50-es éveket, amikor a Román Kommunista Párt és a Magyar Népi Szövetség hosszas előkészületek után a moldvai falvakban iskolákat létesített, és néhány településen, rövid ideig (1947–1953) magyar oktatást szolgáltatott.⁶⁴ Az állam azt vélte, hogy „a nagyarányú analfabétizmus visszaszorításával, az anyanyelvű művelődés elterjesztésével a csángókat »ki lehet vonni az egyház befolyása alól«, és a köztük folytatott kommunista propaganda, a politikai munka is hatékonyabbá válik”.⁶⁵ Az eseményekről tudósító sajtóhírek közös jellemzője az egyház- és papság ellenesség,⁶⁶ az egyház(iak) magyarellenességének az exponálása, a konfliktusok részrehajló bemutatása stb. Bár az újságcikkek a politikai propaganda szolgálatában készültek, a túlzások ellenére sem tekinthetjük mindenestül valótlán hírközléseknek, hiszen a bennük vázolt körülmények még az 1989 utáni években is fennálltak.

A katolikusok körében uralkodó (nyelvi) viszonyokat végül jól tükrözi az is, hogy az 1948-as népszámlálást lebonyolító számlálóbiztosoknak – sajtóhírek szerint – komoly küzdelmet kellett folytatniuk azért, hogy a magyar önmeghatározásról lebeszéljék a lakosságot.⁶⁷ Ugyanezt látjuk a tanfelügyelők által készített jegyzőkönyvekben is. Az ezekben az években kibontakozó alapiskolai népoktatásban részt vevő tanítók a románul is tudó diák segítségével tudtak tanítani, lévén, hogy a gyermekek nagy része nem tudott románul.⁶⁸

„MŰ AZ MAGYAR NYELVET NEM AKARJUK EL HAGYNI” – A LAPPANGÓ ANYANYELVŰ VALLÁSOSSÁG

A tanulmány első felében az egyház és az állam által kezdeményezett, a katolikusok anyanyelvhasználatát és vallásos életét megváltoztató eseményeket, rendelkezéseket,

⁶³ Perka idézi Varga Andreától. Perka 2020: 27.

⁶⁴ A politikai szervezet helyi tagozatának irányítására általában a közösségekben köztisztvisletnek örvendő vagy valamilyen státust betöltő személyeket kérték fel. Így például Bogdánfalván a neves vallásvezető, „szentember” Andor Jánost. Tanczos 2021: 55.

⁶⁵ Vincze 2004: 44. A magyar nyelvű iskolákról lásd Trunki – Bodó 2017.; Vincze 2004: 42–47, 328–336.

⁶⁶ Egy példa Kovács György cikkéből: „A Lengyelországból ideszármazott Hogyin páternek számtalan népellenes cselekedetéről rántották le a leplet a klézsaí dolgozók. A faluban mindenki emlegeti az 1949. június 10-én megrendezett áldozást, mikor az áldozásra kerülő gyermekek részére a szülőknek gyertyát kellett vásárolniuk a boltból s ezenkívül egy szép tiszta, vadonatúj szervetet (kendőt) kellett ajándékozniuk a papnak. Az összegyűjtött holmikat Hogyin atya jó pénzért értékesítette a bákói kereskedőknél”. Kovács 1950: 49. Ugyanítt kell megemlíteni Balázs Péter 1948 és 1949 között az *Igazságban* és az *Utunkban* közölt cikkeit is. Fontosabbak: Balázs 1948a.; 1948b.; 1949.

⁶⁷ Lásd például Balázs 1948.

⁶⁸ Ezt a kérdéskört kiválóan bemutatja Trunki Péter és Bodó Csanád kötete. Trunki – Bodó 2017. Kiemelten: 39, 79, 83, 85, 89. oldalakon olvasható adatok.

egyszóval: politikai és történelmi körülményeket ismertettem. A folytatásban a kántorok közreműködése révén, ugyan szerény, de mégiscsak fennálló anyanyelvű vallásosságról esjtek szót röviden.⁶⁹

Idézzünk fel mindenekeelőtt három példát, amely megmutatja azt, hogy miként viszonyultak a moldvai magyarok az anyanyelvű vallásosság megvonását elrendelő hatósági intézkedésekhez, és hogyan érhetjük tetten ezekben a viszonyulásokban nemzeti identitásuk megnyilvánulását, anyanyelvű kultúrájukhoz való ragaszkodásukat. Az első idézet a kákovai⁷⁰ és nagypataki magyarok által 1930-ban írt, ezer aláírással ellátott, XI. Piuszhoz címzett levélből származik.⁷¹ *„Mi szegény Kákavai és Nagy Pataki és más falvaki magyarok, a mi nyelvünkön csángó magyarok, újra összegyűltünk (...) nagy keserűségben vagyunk oly formállag, hogy az magyar anyai nyelvet el akarják minden képpen tiltani mert az szent mise előtt valo imádságokat olá hul végezi az kántor; az énekeket hasonló képpen és az ifjak ameddig az olá nyelven nem tudnak imádkozni, hát házasságra nem léphetnek. Különösen más öregeink vagy fiatalok asszonyaink akik olá hul nem értenek, elmenek, hogy az sz. gyónást el végezzék, azok mind el vannak az gyontato széktől üldözve és arra nézve sokan el hagyták az templomba menést vasárnap és ünnepnapokon (...). Mű az magyar nyelvet nem akarjuk el hagyni. (...) Nincs, aki meghalgassa szükségünőt, panaszunkot; nincs, aki az Isten szent igéit hirdesse nálunk a mi édes magyar anyanyelvünkön (...). Csak a mi környékünkön 20,000 lelket számláló magyar tömegnek avetlen (egyetlen) pap sem hirdet anyanyelvén szent hitünk igéit, pedig vallásunk tanítása szerént mindenki anya nyelven halgatja és értheti csak meg Isten és egy házunk szent tanítását”.*⁷² A második idézet egy Domokos Pál Péternek címzett levélből származik, amit 1931-ben fogalmaztak meg: *„Jassii püspökeink mindig csak olasz emberek voltak; és csak olasz papokat rendelték a szegény csángó népségnek, amelyek nagyon gyűlölék és tiltották édes magyar nyelvünk szolását; a csángó fiúnak, ki papságot tanalt Jassiban, nem volt szabad beszélni, írni vagy olvasni semmit magyarul, hogy a fiú sok csúfolás miatt önmaga meggyűlölte az ő édes magyar nyelvének szolását. Úgy törtint a mai Püspökünkvel is, aki gyűlöli az ő maga magyar nyelvit”.*⁷³ Végül, a lujzikalagori Csernik Antal II. János Pál pápához intézett szavait idézzük fel 1992-ből: *„Szentséges Atyám! Kérjük segítsen münket, hogy a csángó falvakban magyar miséket is mondjanak. Nálunk Lujzikalagorban vasárnap öt mise van, s az öt miséből lehet csináljanak egyet magyarul. Románra es szükség van, mert sok román van közöttünk, de lehen magyar mise es, ne maj vesszék el az édes anyanyelvünk. Mink édesanyánkat szeretjük, Szűzanya Máriát szeretjük, Jézus Krisztust szeretjük. S édes anyanyelvünket szeretjük. Magyarország édes országunk, ne maj szakadjunk el tőlle. Kérjük, hogy ezt a jót csinálja meg nekünk. Dícsértessék a Jézus Krisztus!”*⁷⁴

⁶⁹ A kántorok szerteágazó és rendkívül meghatározó szerepét a katolikusok vallási életében a legkövetkezőekben és a legrészletesebben Tanczos Vilmos tárta fel. Tanczos 1995.

⁷⁰ Forrófalva (Fărăoani) egyik neve. Nagypatak (Valea Mare) 1968 óta Forrófalva település része.

⁷¹ Perka 2020: 402–403. Lásd még Vincze 2004: 170–177. A panaszlevél végén a három település lakóinak a névsora olvasható: 420 aláírás Ferdinándfaluból, 760 Kákováról, 147 pedig Nagypatakról.

⁷² Vincze 2004: 170.

⁷³ Domokos 2001: 202.

⁷⁴ Sz. n. 1992: 28.

A magyar olvasó számára nem szükséges ecsetelni a (moldvai) magyarnyelvű vallásos hagyomány gazdagságát,⁷⁵ sem a 20. századra történeti jelentőséggel bíró archaikus népi imahagyomány fontosságát,⁷⁶ amely a paraliturgikus események keretében⁷⁷ élte túl a kritikus évszázadot.⁷⁸ A korábbiakban vázoltak alapján látható az is, hogy a század első évtizedeiben a nyilvános egyházi vallási eseményeken, a kétnyelvű falvakban szinte mindenütt általános volt a vallási életben a két- ill. háromnyelvűség, mely során a pap latinul misézett, románul prédikált, a hívek pedig magyarul énekeltek.⁷⁹ A filiák nagy részén misét ritkán mutattak be, itt a helyben lakó kántor vezette az ünnepi imaalkalmat, több helyütt magyar nyelven.⁸⁰ Domokos Pál Péter az 1930-as években szerzett tapasztalatai szerint „a pap nélkül végzett istentiszteletek állanak a nép lelkéhez a legközelebb”.⁸¹ A kántor „istentisztelete” Csűry Bálint számára is igen emlékezetes maradt, aki az eseményről a következőket jegyezte fel: „Felejthetetlen benyomást tett rám, mikor első alkalommal jelen voltam egy ilyen vasárnap délutáni tanításon és istentiszteleten [amit a kántor tartott]. (...) Templomi tanítás és ima csángó nyelvjárásban! (...) A deák vezeti az egész délutáni istentiszteletet, a litánia egyes mondatait éneklő hangon s a jellemző sz-ező csángó nyelvjárásban adja elő: »Ó, Jézusz, ó Jézusz, ó Jézusz! Légy irgalmasz, légy kegyelmesz!« A nép minden mondatot hangosan utána mond, valósággal utána kiált a deáknak (...). A csángó a templomban valóban kiált az Istenhez. Az istentisztelet végén befejező ének következik (...). Mélyen megkap az ének fájdalmasan szomorú dallama. Pedig nem éneklük zeneileg szépen, csakhogy egész lelkükből éneklük. Már a vége felé nincs benne harmónia, felbomlik az ütem. A befejező felkiáltásokat már egyik csoport elébb énekli, mint a másik. S mégis ez az erőteljesen énekelt, glissandóival jajveszékelésszerű, zűravaros kiáltozás Szűz Máriához, különös erővel ragad meg ebben a távoli templomban”.⁸²

Az egyház úgy tekintett a kántorokra, mint a „magyarkodás” legerőteljesebb képviselőire a katolikusok körében. A már idézett Iosif Petru M. Pal feljegyzi, hogy a kántorok „a magyar Cantional”-hoz jobban ragaszkodtak, mint a Misale-hoz”.⁸³ „Ennek

⁷⁵ Gondoljunk Domokos Pál Péter és mások népénekgyűjtéseire, vagy a témában legfrissebb, Tánczos Vilmos által jegyzett tanulmány adataira, a bogdánfalvi kántorok, énekvezetők több mint 100 darab-ból álló népének-repertoárjára. Tánczos 2021. 65–82. Rendkívül értékes a Zsíros Tibor által közreadott 147 oldalas számláló, 1909-ben készült „Forrófalvi kéziratok énekeskönyv” is. Zsíros 2021.

⁷⁶ Az archaikus népi imák repertóriumát Tánczos Vilmos 1999-os kötetében állított össze ill. adta közre. Tánczos 1999: 323–353.

⁷⁷ Rózsafüzér társulatok, Szent Kereszt Hadserege Egyesület csoportjai, búcsús zarándokcsoportok, virrasztók. Tánczos 1999: 122, 134.

⁷⁸ Tánczos 1999: 7, 15–16. Az archaikus imák fennmaradásának egyik oka éppen az, hogy feltehetően eredendően sem tartoztak a hivatalos imahagyományba. Tánczos 1999: 297–299.

⁷⁹ Erre vonatkozó adataink vannak Szabófalva, Kelgyest, Trunk, Ketris, Onyest (Tánczos 1999: 16, 20, 28, 43, 100, 234.), továbbá Bogdánfalva, Ferdinándfalva, Máriafalva (Domokos 2001: 122, 129, 135.) településekről. Lásd még: Rubinyi 1900: 690–692.

⁸⁰ Sok helyütt, például Magyarfaluban (Arini) még az 1960-as években is.

⁸¹ Domokos 2001: 118. Ez a korábbi évszázadokban is jellemző volt: Tánczos 1995: 84.

⁸² Feljegyzi azt is, hogy ugyanebben az időszakban, másutt, például Forrófalván már nem engedélyezték a magyar nyelv használatát a templomban. Csűry 1934: 241–244.

⁸³ A Cantionale-hoz és általában a magyar nyelvű népénekekhez való kötődésről lásd például: Tánczos 2021: 52.; Domokos 2001: 136.; Harangozó–Kövári 2005.; Kövári 2006.

következtében – írja, a román katolikus gyerekek a kántorok által számukra megtanított imák, énekek és katekizmus által elmagyarosodtak”.⁸⁴ A szerzetes szerint a székely kántorok elmagyarosították híveik nevét, és magyar nyelvű sírfeliratokat készítettek.⁸⁵ A jászvásári egyházmegye tisztában volt azzal, hogy a kántorok működésének kiemelt szerepe volt abban, hogy Moldvában a katolikus vallás fennmaradt,⁸⁶ és azt is tudták, hogy a katolikus hívek egyházhoz való hűsége nem független attól a körülménytől, hogy számukra a katolicizmus egyszersmind az anyaországot, a nemzetet, az anyanyelvet jelenítette meg. A katolikusok azért maradtak meg katolikusoknak, mert az volt a „magyar” (a saját) vallás. Napjainkban már világosan látjuk a jeleit annak, hogy a nemzeti jelleg eliminálása a vallásos identitásból, a vallás/a katolicizmus jelentőségének a csökkenését hozta magával.

Ismereteink szerint az 1990-es évek végén a magyar imákat (még) ismerők egy része a román és a magyar imákat egyaránt imádkozta,⁸⁷ a magyar nyelvű közösségekben pedig a – tágan értelmezett – fohászok nyelve ma is magyar. Összességében azonban vitathatatlan Tánczos Vilmos 1999-ben megfogalmazott megállapítása, miszerint „ma már magyar nyelvű közösségi vallásgyakorlás nincsen Moldvában. Legtovább a halottvirrasztókban és a távolabbi kegyhelyekre – Csíksomlyóra, Máriaradnára, Cacicára sőt olykor moldvai templombúcsúkra zarándokló búcsús csoportok körében maradt fenn a magyar vallásos népének és ima”.⁸⁸ Ugyanakkor néhány településen (Pusztina, Magyarfalu) léteznek magyarnyelvű imacsoportok is, amelyek otthonokban, ill. különféle közösségi eseményeken tartják meg magyar nyelvű imaalkalmaikat.

Ismeretes, hogy a népi kultúra egészen az 1990-es évekig rendkívül meghatározó volt a moldvai katolikus falvakban. A társadalmi kapcsolatok és az erkölcsi kérdések terén az egyház hatalma és befolyása korlátlan volt, püspöki rendeletek és utasítások sokasága tanúskodik erről.⁸⁹ A vallás nyelvéhez szorosan kapcsolódó kérdések mellett az egyház a népszokások terén is változásokat követelt. A magyar nyelvű szokásköltészet legko-

⁸⁴ Pal 1942: 76.

⁸⁵ Pal 1942: 77. György Endre ennek az ellenkezőjéről ír 1911-ben jegyzett cikkében. Az egyházi hatóságok nem engedélyezték, hogy páter Ferenczy sírkövén magyar felirat is legyen. György 1911: 4–5.

⁸⁶ Ezt mások mellett Tóth István György is hangsúlyozta. Tóth I. 1988: 145.

⁸⁷ Ennek oka a személyes kötődés vagy az, hogy az imákat „nagy erejűnek” tartották. Tánczos 1999: 49, 83, 86, 99, 104, 160, 175, 195, 220, 229, 239.

⁸⁸ A hetvenes-nyolcvanas évekig. Tánczos 1999: 122, 134.

⁸⁹ A sok példa közül itt az első, bennszülött püspök rendeletét említjük meg. 1926-ban kiadott közleményében Mihai Robu szabályozza a tánc egyházilag és morálisan elfogadható formáját. Eszerint a mulatságokat a plébánia udvarán és az esti mise időpontjáig tarthatják meg; a pap felügyeli az eseményeket; a normaszegőknek kézben tartott gyertyával kell részt venniük a nagymisén; nem lehetnek keresztszülők stb. Ugyanilyen elvek mentén szabályozták a lakodalmakat, az ún. guzsalyosságokat, a halottak emlékére megtartott szokásokat stb. Doboş 2003: 110–113.

rábban az északi falvakban tűnt el, avagy vált román nyelvűvé.⁹⁰ A déli falvakban a 20. század második felében bár erősen szórványosan, de még eleven volt. Az ismert népköltészeti gyűjtemények mellett külön figyelmet érdemelnek azok, amelyeket a gyűjtők az 1970–1990 közötti időszakban rögzítettek és később közreadtak. A több tudományterületen hasznosítható, rendkívüli értékkel bíró kiadványok szerzői közül Csoma Gergelyt, Harangozó Imrét, Jáki Sándor Teodózt, Kővári Rékát és Zsíros Tibort kell kiemelni.⁹¹

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányomban a jászvásári egyházmegye megalakulását (1884) követően állami, hivatalos szintre lépő, a moldvai magyarok nyelv- és kultúraváltására irányuló legfőbb intézkedéseket tekintetem át. A dolgozatban idézett, a magyar olvasó számára talán kevésbé hozzáférhető román nyelvű szakirodalom által megerősítve látjuk azt, amit a magyar kutatók közel két évszázada hangsúlyoznak, hogy a román nemzetállam megszilárdulásának folyamatában, a katolikusok esetében, szükség mutatkozott a magyar identitás és a katolikus vallás között fennálló kapcsolat elszakítására.⁹² A jászvásári egyházmegye 20. századi története kis túlzással, ám a magyarság szempontjából túlzás nélkül: ennek a tervnek a jegyében, árnyékában zajlott. A központilag irányított hivatalos vallásosság erősödésével párhuzamosan zajlott a kántorok működéséhez szorosan kapcsolódó anyanyelvű népi vallásosság háttérbe szorítása.⁹³ A háborúk és etnikai konfliktusok közepette az egyház több ízben került abba a helyzetbe, hogy az állami hatóságok által idegennek (magyarnak) és ebből adódóan, a nemzeti egységre, az állam szuverenitására nézve veszélyesnek nevezett katolikus lakosságot „megvédje”. Ebből a célból különféle folyamodványokat intéztek az állami vezetőkhez, a tudóstársaságok és a közélet számára pedig erősen vitatható eredetelméleteket ötlöttek ki. Az etnikum „védelme” jegyében tiltották a magyar nyelv, a magyarnyelvű ima- és énekhagyomány, a magyar népköltészet használatát és támogatták a magyar közösségek nyelvi és kulturális asszimilációját. A moldvai magyarok szerény eszközökkel rendelkeztek a fenti folyamatok befolyásolásához, és bár éltek ezekkel a nem kis kockázattal járó lehetőségekkel, jelentős eredményt nem értek el.

⁹⁰ Lásd például Hermann Júlia 1906–7-es gyűjtését. Idézi Perka 2020: 250–251. A nagypataki származású Kósa Antal (Anton Coşa), Chişinău püspöke visszaemlékezésében maga is felidézi, hogy: „voltak családok, amelyekben a nagyszülők vagy a szülők még tudtak egy-egy imádságot vagy éneket magyarul (...). Én is emlékszem még nagyanyámra, sőt édesanyámra is, aki tudott magyarul egy vasárnap reggeli imát és egy nagybőjti éneket. Ez mai napig öröm számunkra, és néha-néha megkérjük édesanyánkat, hogy mondja el nekünk a vasárnap reggeli imát. Most ismét megkértem őt, és sikerült leírnom, hogy Önök is megismerjék: Felkelék én vasárnap jó reggel, kimenék én az ajtóm eleibe”. Idézi: Perka 2020: 438–439.

⁹¹ A gyűjtemények népdalokat, balladákat, népdalokat, imákat és archaikus népi imádságokat, urálásokat, lakodalmi csujjogásokat, ihogatásokat, menyasszonybúcsúztatásokat, táncdallamokat, beszélgetéseket stb. tartalmaznak. Csoma 2016., 2004.; Harangozó 2001.; Harangozó–Kővári 2005.; Jáki 2002.; Kővári 2006.; Zsíros 2021.

⁹² Trunki – Bodó 2017: 55.

⁹³ Tanczos 1995: 85.

A nyelvcseré magával hozta a kultúraváltást is.⁹⁴ A többségi társadalomban való „feloldódás” folyamán az önazonosság attribútuma továbbra is a katolikus vallás, ám a vallás, mint olyan veszített életmódmeghatározó szerepéből. Az utóbbi években végzett terepmunkák tapasztalatai azt mutatják, hogy a katolikusok körében a hagyomány (=vallás) és az istenhít viszonyában a hangsúly a személyes istenkapcsolatra tevődik át. A vallás közösségmegtartó szerepe már nem kizárólagos, az emberi kapcsolatok és kötődések újrendeződnek, a társadalom egésze atomizálódik. A 20. század folyamán, az egyház által mesterségesen megalkotott katolikus közösség („*comunitate catolică*”) rendkívül törekény és labilis konstrukciónak bizonyul.

Irodalom

ARENS, Meinolf

- 2006 Néhány megjegyzés a moldvai csángók múltjáról és jelenlegi helyzetéről. In: Diószegi László (szerk.): *A moldvai csángók*. 47–70. Budapest: Teleki László Alapítvány.

BALÁZS Péter

- 1948a Papi kingyóntatás – csendőri segédlettel. Nem rossz üzlet háromnegyed millióért Klézsában papnak lenni. *Igazság*, febr. 6.
- 1948b Egyházi átok, középkori töviskoszorú, vesszőfuttatás Ferdinándon. *Igazság* 1948. február 19.
- 1949 Vatikáni janicsárok rabságában. *Utunk* IV. 5.15.

BARNA Endre [Középajtai Barna Endre]

- 1908 *Románia nemzetiségi politikája és az oláhajkú magyar polgárok*. Kolozsvár: EMKE.
- 1911 Etelközi levelek. *Budapesti Hírlap* XXXI. 15. 6–7. Új kiadás: In: Harangozó Imre (szerk.): „*Ott hul éltek vala a magyarok...*” *Válogatás az észak-moldvai magyarság népi emlékezetének kincsestárából*. 35–44. Újkígyós: Ipolyi Arnold Népfőiskola.

BUDULAI, Ieronim

- 2016 *Iugani. File de istorie*. Iași: Editura Presa Bună.

COȘA, Anton

- 2009 *Monografia comunei Gioseni*. Iași: Sapientia.

CSOMA Gergely

- 2004 *Elveszett szavak. A moldvai magyarság írott nyelvemlékei*. Budapest: Etnofon Kiadó.
- 2016 *Varázslások, ráolvasások, rontások, archaikus imák és népmesék Moldvából*. Budapest: Fekete Sas.

CSÜRY Bálint

- 1934 Úti benyomások a moldvai magyarok (csángók) közt. *Debreceni Szemle* VIII. 6. 241–255.

DEMÉNY Lajos

- 1982 Csángók az egyesülés korában. Bonyodalmak egy képviselő-választás körül I. *A Hét* XIX. 1982. május 7–8. Újabb kiadás: *Moldvai Magyarság* IX. 98–99. 4.

⁹⁴ Vö. Tanczos 1999: 293–314.; 2021. 50.

DESPINESCU, Anton

- 2009 Parohia Romano-Catolică Luizi-Călugăra în cadrul Episcopiei de Iași. In: Antonel-Aurel Ilieș et alii: *Monografia comunei Luizi- Călugăra*. 131–194. Roman: Serafica.
- 2015 *Nicolae Iosif Camilli. Primul episcop de Iași (1884–1894, 1904–1915)*. Iași: Sapientia.

DIACONESCU, Marius

- 2005 A moldvai katolikusok identitáskrizise a politika és a historiográfiai mítoszok között. In: Kinda István – Pozsony Ferenc (szerk.): *Adaptáció és modernizáció a moldvai csángó falvakban*. 9–20. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

DOBOȘ, Dănuț

- 2004a Școala de dascăli din Hălăucești. In: Dănuț Doboș – Silviu Văcaru ed.: *Hălăucești. Sat de veche tradiție culturală-religioasă*. 217–254. Iași: Sapientia.
- 2004b Gimnaziul franciscan. In: Dănuț Doboș – Silviu Văcaru ed.: *Hălăucești. Sat de veche tradiție culturală-religioasă*. 255–262. Iași: Sapientia.

DOBOȘ, Dănuț (ed.)

- 2003 *Sagna. File de monografie istorică*. Iași: Sapientia.

DOMOKOS Pál Péter

- 2001 *A moldvai magyarság*. 6. kiadás. Budapest: Fekete Sas Kiadó.

DUMEA, Emil

- 2005 *Istoria bisericii catolice din Moldova*. Iași: K. n.

DU NAY, Alain

- 2008 *Români și maghiari în vârtejul istorie*. Buffalo – Toronto: Editura Matthias Corvinus.

GAZDA József

- 1994 A nyelv és a magyarságtudat szintjei a moldvai csángóknál. *Néprajzi Látóhatár* III. 1–2. 269–282.

GYÖRGY Endre

- 1911 Az etelközi csángók. Levél a szerkesztőhöz. *Budapesti Hírlap* XXXI. 23. 4–5.

HARANGOZÓ Imre (szerk.)

- 2001 „Ott hul éltek vala a magyarok ...” *Válogatás az észak-moldvai magyarság népi emlékezetének kincsestárából*. Újkígyós: Ipolyi Arnold Népfőiskola.

HARANGOZÓ Imre – KÖVÁRI Réka

- 2005 *Etelközi fohászok*. CD–melléklettel. Újkígyós: Ipolyi Arnold Népfőiskola.

P. JÁKI Sándor Teodóz

- 2002 *Csángókról, igaz tudósítások*. Budapest: Való Világ Alapítvány.

KÖVÁRI Réka

- 2006 A Kájoni Cantionale énekei a moldvai csángók között. In: *A népének mint a hagyományos vallásgyakorlat egyik legfontosabb eleme*. Jáki Sándor Teodóz OSB a Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület hetvenöt esztendő elnöke tiszteletére rendezett tudományos ülés előadásai. Csángó Füzetek 5. 103–113. Budapest: Lakatos Demeter Csángómagyar Kulturális Egyesület.

IANCU Laura

- 2013 A népi és egyházas vallásosság ütközésének egyházpolitikai vonatkozásai a 20. század eleji Moldvában. *Ethnographia* 124. 4. 511–531.
- 2020 A szokások harcezeje a két világháború között. „A Forrófalvi Plébánia Lapja” (Forrásközlés). *Ethno-Lore* 37. 267–304

JERNEY János

1844 *Keleti utazása a 'magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett, 1844 és 1845.* I. Pest: K. n.

KOVÁCS György

1950 *A szabadság útján. Moldvai csángók között.* Kolozsvár: A RNK Írószövetségének Irodalmi és Művészeti Kiadója.

MORARU, Alois

2011 *Iezuiții în Moldova (1588–2010).* Iași: Editura Presa Bună.

PAL, Iosif Petru M.

1942 *Originea catolicilor din Moldova și franciscanii, păstorii lor de veacuri.* Săbăoani – Roman: Serafica.

PERKA Mihály

2006 Szabófalvi események. In: Diószegi László (szerk.): *A moldvai csángók.* 19–25. Budapest: Teleki László Alapítvány.

2020 *Gyökök. A moldvai magyarokról. A csángók.* Budapest: Kairosz Kiadó.

RUBINYI Mózes

1900 A moldvai csángókról. *Vasárnapi Újság* 42. 690–692. Új kiadás: In: Harangozó Imre (szerk.): *„Ott hul éltek vala a magyarok...” Válogatás az észak-moldvai magyarság népi emlékezetének kincsesládájából.* 45–52. Újkígyós: Ipolyi Arnold Népfőiskola.

SZ. N.

1992 Magyarország édes országunk. *Örökség.* A szájhagyomány folyóirata. 1992. 1. 28.

SERES Attila

2002 „Csángómentés” Moldvában a XIX–XX. század fordulóján. *Pro Monoritate* Tél, 17–47.

TÁNCZOS Vilmos

1995 „Deákok” (parasztkántorok) moldvai magyar falvakban. *Erdélyi Múzeum* LVII. 3–4. 82–98.

1997 Hányan vannak a moldvai csángók? *Magyar Kisebbség* III. 1–2. 370–390.

1999 *Csapdosó angyal. Moldvai archaikus imádságok és életterük.* Csíkszereda: Pro-Print.

2021 Kájoni-örökség és 20. századi moldvai történelem. Andor János (1914–2002) bogdánfalvi búcsúvezető példája. In: Iancu Laura (szerk.): *A moldvai magyarság kutatása a 21. században.* Tanulmányok Domokos Pál Péter tiszteletére. 50–82.; 271–273. Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet.

TÓTH István György

1988 Diákok (licenciátusok) a moldvai csángó magyar művelődésben a XVII. században. In: Zombori István (szerk.): *Az értelmiség Magyarországon a XVI–XVII. században.* 139–147. Szeged: Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.

2006 A katolikus egyház szerepe a moldvai csángók etnikai identitásának kialakulásában a 17. században. In: Diószegi László (szerk.): *A moldvai csángók.* 11–17. Budapest: Teleki László Alapítvány.

TRUNKI Péter – BODÓ Csanád

2017 *A tanfelügyelő jelenti. Román állami iskolázás a moldvai magyar falvakban.* Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó.

URECHIA, Vasile Alexandrescu

2014 *Din tainele vieței. Amintiri contimporane (1840–1882).* București: Editura Polirom.

VESZELY Károly – IMETS Fülöp Jákó – KOVÁCS Ferencz

1870 *Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva-Oláhhonban*. Maros-Vásárhely: K. n. Reprint: 2004 Csíkszereda: Státus Kiadó.

VINCZE Gábor (szerk.)

2004 *Asszimiláció vagy kivándorlás? Források a moldvai magyar etnikai csoport, a csángók modern kori történelmének tanulmányozásához (1860–1989)*. Budapest – Kolozsvár: Teleki László Alapítvány, Erdélyi Múzeum Egyesület.

2006 „Román–csángó kontinuitás”? Harminc éve jelent meg D. Mărtinaş hírhedt könyve. *Székelyföld* X. 1. 291–306.

ZSÍROS Tibor

2021 *Képek, emlékek Moldvából és Erdélyből (1974–1990)*. Budapest: Fekete Sas Kiadó.

Levéltári források

BIȘOC, Bernard

É. n. *Ierarhia catolică a Moldovei, I–III*. Archivele Naționale ale Statului, Filiala Bacău. Colecția de Manuscrise.

PAL, Iosif

1967 *Clerul indigen catolic din Moldova*. Archivele Naționale ale Statului, Filiala Bacău. Colecția de Manuscrise.

Iancu Laura

Tudományos főmunkatárs, Phd, ELKH BTK Néprajztudományi Intézet
e-mail: Iancu.Laura@abtk.hu

Laura Iancu

Romanian Church – Hungarian religion – Catholic community: The consequences of the language change in Moldavia

The author presents the reasons for the establishment of the Bishopric of Jászvásár (Iași) in 1884 in terms of national policy, and then reviews the ecclesiastical measures that led to the change of language in the religious life of the native Hungarian population of Moldavia. Following the unification of Moldavia and the Țara Românească in 1859, a change of language took place in a very short time, in accordance with state regulations, in the church administration and in official religious life (the use of Romanian was common and expected instead of Latin and Hungarian). The newly established institutions of the Church (seminaries, monastic orders, publishing houses and printing houses, ecclesiastical press, social and cultural organisations, etc.) were also under the influence of the instructions of the state decrees, the main arena for the cultural and linguistic assimilation of the Catholic ethnic group.

At the same time, it was during these decades that the question of the ethnic origin of Catholics came to the fore, which proved to be a heavy burden for the Church. In order to fend off accusations,

mainly from the Orthodox Church, the clergy had to prove the Romanian origin of the Hungarians with scientific theories, while in reality (in everyday life) they had to ‘mute’ the Hungarian language, the ‘living proof’ of origin. Even in this tense situation, the Hungarian communities expressed their attachment to their mother tongue and their demand for a life of faith in their mother tongue (e.g. through letters of complaint to the popes and the authorities), but this proved insufficient to influence historical processes. The former ‘Catholic identity’ also included the specific historical fact that *Catholic* was used as a ‘synonym’ for *Hungarian* (just as well as in the case of Orthodox, referred to as Vlach/Romanian) for many centuries. The elimination of nationality from religious identity has brought with it a decline in the importance of religion. Although the Catholic religion remained the attribute of self-identity despite/alongside the dissolution in the majority society, religion as such lost its role as a determinant of life. Among Catholics, the emphasis in the relationship between tradition (=religion) and belief in God has shifted to a personal relationship with God. The role of religion in the preservation of the community is no longer exclusive; human relations and attachments are being reorganised, and society as a whole is becoming atomised. Throughout the 20th century, the Catholic community (*comunitate catolică*), artificially created by the Church, is proving to be an extremely fragile and unstable construct.

A földgáz és hatása Tordán és a tordai médiában

A földgázról különböző szakterületeken születtek úttörő és összefoglaló tudományos írások. Köztük vannak honismereti munkák,¹ felfedezésének történetét áttekintő geológiai szakmunkák,² mind pedig sajtóbeli híradások.³ Jelen tanulmány más megközelítést érvényesít. Arra kérdez rá, hogy a földgáz felfedezése és használatba vétele milyen változásokat okozott az életmódban, az élettérben és a társadalomban. Ugyanakkor a kutatás a szerző egy korábbi kérdésfelvetését érvényesíti: a sajtónak a mindennapi életbe való beépülése a mentalitásban, a közbeszédben, az állásfoglalásokban új szemléleteket, tartalmakat és attitűdöket honosított meg.⁴

Az *Aranyosvidék* első száma 1891. február elsején látott napvilágot. Hetente megjelenő „közigazgatási, közművelődési és társadalmi” lap volt, K. Weress Sándor indította. Szerkesztői az évek során többször cserélődtek.⁵ Főként a város polgári rétegét kívánta megszólítani, de nem zárkózott el a vidék más társadalmi kategóriáinak gondjai elől sem. A lap cikkeket közölt budapesti, párizsi, oxfordi, berlini, akárcsak torockói, sepsiszentgyörgyi, brassói, marosvásárhelyi, kolozsvári stb. munkatársak tollából. Gyakran tett kísérletet a szülőföld értékeinek felfedezésére, megismertetésére. 1937. július 12-től címlapján a *Regiunea Arieșului* elnevezést kellett feltüntetni. 1938-tól a lap kéthetenként jelent meg. Utolsó száma 1940. augusztus 24-én jött ki a nyomdából, közel ötvenéves fennállás után.

A GÁZ FELBUKKANÁSA A MEZŐSÉGEN

A földgáznak az Erdélyi Mezőséken való meglétéről, elvezethetőségéről és felhasználhatóságáról a szakembereknek az 1800-as évek elejétől tudomásuk volt. A kálisó keresésére irányuló fúrások következtében az 1909-ben feltört földgáz riadalmat, pánikot váltott ki. Az *Aranyosvidék* érzékletesen ecsetelte az egyik gázkitörés hangulatát:

„Szombatról vasárnapra virradó éjszaka megmozdult a föld Kissármáson. Eget-földet megrázó titáni erővel és zúgással kitört a földgáz a föld méhéből, egy uj, hatalmas méretű gázforrás keletkezett s a nagy területen meghasadt föld kebeléből azóta óriási mennyiségben tör elő a földgáz – még pediglen [...]”

¹ Kővári 1953.

² Aradi 1910, Szádeczky 1911, Ősz 2002, Wanek 2005.

³ Papp 1911.

⁴ A sajtónak a helyi ipart és kereskedelmet megjelenítő hirdetéseiről: Keszeg 2013, az 1906-as tordai ipar- és gazdasági kiállítás mint médiaesemény: Keszeg 2014, a népi kultúrával kapcsolatos média attitűdök: Keszeg 2018.

⁵ Borbély György, Nagy Albert, Lovassy Andor, Vertán Endre, Boross Elek, Gyallay Pap Domokos.

Egyetlen egy család közvetlen szemtanuja volt az irtózatossággal feltöltött gázak romboló munkájának. Szőcs Gligor, a br. Bánffy Ferenc-féle birtok mezőőre. A vasúti töltés közelében, a régi kuttól mintegy 500–600 méternyire volt az ő nádfödeles házikója. Szombat este kukorica szedésen volt Szőcs, s akkor érkezett haza, mikor családja már lefeküdt.

Első dolog amit a házhoz érve [...] talált, az volt, hogy a szokatlanul száraz talajú rét most vízzel van borítva. [...] Már felesége és 22 éves legény fia nyugodtan aludtak. Nagy nehezen tudott elaludni s arra riadt fel, hogy a ház tetejére sűrű egymásutánban kövek potyognak s rémülete fokozódott, mikor [...] utat tört magának, egy kődarab közvetlenül esett a padlóra. Kirohant s ismét vissza a szobába. Kint kellemetlen fojtó volt a levegő s egyszerre mennydörgéshez hasonló hang, de amely az égiháború dörgésének százszorososa volt, töltötte be a levegőt. Az iskolázatlan, nyomorult paraszt úgyszólván azt sem tudta, mi történik vele, elsercentette a gyufát, s a következő percben már láng csapott fel előtte, meggyulladt a gáz. Az ablak nyitva lehetett s így magyarázható meg, hogy a felgyülemlett földgáz egész mennyisége lángot kapott. Szőcs felkeltette családját, s mire kimentek a szabadba, köröskörül lángolt már minden. Lobbot kapott a kis ház födele is, égett az istálló, a töltés mellett levő telefonoszlopok. Ezeknek a pillanatoknak emberfölöttien iszonyatos voltát csak növelte [...] a rettenetes, föld alól jövő dübörgés és a különböző nagyságú kövek aláhullása.

Az eszeveszett emberek azt sem tudták, hova fussanak. Izzó lángtenger volt, amerre csak néztek. Szőcsné kezét tördelve beszaladt az égő házba. Majd ott veszett. Így is csak nehezen remélheti gyógyulását a súlyos égési sebekből.

Fél háromkor szakadt rá az istenítélet a szerencsére teljesen lakatlan mezőre. A kitörés egy, a töltésig futó repedést hagyott maga után és három krátterszerű szakadékot.

A kráterek három-négy méteres átmérőjű felületén dobta ki a földgáz maga előtt a márga, pala és földrétegeket. Körülbelül hetven méter hosszúságú a mélyedés. Szélessége különböző: ott ahol legszélesebb, husz méter.

Utólag állapították meg, hogy a földgáz 300–400 méternyire dobta föl a magasba a pala és kődarabokat. Olyan erős volt a lökés, hogy a levegőből visszahulló kődarabok 30–40 centiméternyire hatoltak be a földbe. A kráterek nemcsak felfelé, hanem jobbra-balra ontották magukból a márgát és palás törmelékeket. 200–300 méter körzetben találtak ilyen felvetődött darabokat. Hogy milyen mélységből törhetett föl a földgáz, az már azért is megállapíthatatlan, mert háromszáz méterig a földben még mindig csak márga van.

Az égő földgáz valami csodálatos látványt nyújtott az első éjszakán, amikor a legtöbb mennyiségű földgáz tört föl a földből. A különböző erő, amelyek a földgázzal keveredve lobbantak a levegőn, gyönyörű [...] kék színt adtak az égő gázoknak, amely mintha valami titánian, elképzelhetetlenül óriási lidércfény lett volna. Az égés fénye nagy területen látszott s a mezőségen éjjel nappali világosságot adott. A repedések és kráterek között nem volt folytonos vonalú ez a nagyszerű tűzijáték. 100–120 méter hosszú cikk-cakkos megszakadó vonalban égett a tűz, szélessége 20–30 méternyi. Egy-egy boszorkányosan hosszú lángnyelv megszakadt, hogy az utána következő annál izzóbb és szélesebb legyen. Aki pedig messziről nézte ezt a nagyszerű látványt, csak egy rengeteg, összefolyó és mozgó lángtömegnek látta a gyönyörű tűzben égő földgázt.

A töltést éles szakadék törte derékban kétféle. A sinek több száz méternyire felszakadtak, összetöredeztek. Egy részük grotesk formákat öltve görbült az ég felé, máshol betűformákba öntötte a szeszélyes véletlen az acélkemény sindarabokat.

A sármási új gázmező még mindig lángokban áll. Utászok dolgoznak kora reggeltől késő éjszakáig a tűz elfojtásán. A vasúti munkásokkal együttesen mintegy [...] ember megfeszített ereje birkózik a föld mélyéből előtört erőkkal. Mintha csak példát akart volna adni nagyszerű tűzijátékával a földgáz arra, hogy lássák kicsinyhitű emberek milyen kitűnő fűtő, világító erőt adott a sors nekünk és végre siessünk az ölünkbe esett kincs után kinyújtani a kezünket.”⁶

Az apokaliptikus vízió azonban nem adódott hozzá az erdélyi Mezőségről kialakult és forgalomba került negatív képhez.⁷ A földgáz feltörésének kezdetétől egy másik, gazdasági szempont is érvényesülni kezdett.⁸ A földgáz olyan erőforrás, amely nem csupán a Mezőség, hanem Erdély gazdasági potenciálját és a lakosság életkörülményeit előnyösen megváltoztathatja. Az eufóriának Herrmann Antal adott hangot:

„Erdély! Csodaország! Tündér Ilona kertje! Mondák világa! Regék hona! Hagyományszentelte föld! Történelmi emlékek dicső ereklyetartója! Szabadság hazája! Magyarság bástyája! Drága szülőföldem!

Fenséges havasok nektárt termő lankákon át kalászt ringató rónákra tekintenek le. Erdőkoszorúta szorosokon és kies völgyeken át aranyfövényű folyók sietnek anyjok, a magyar Tisza ölére. A hegyek méhe szabadságvédő vasat és műszerző aranyat rejt. [...]

A teremő remekbe alkotta Erdélyt. Ami zord fensége és bájos szépsége, hasznos értéke és érdekes kedvessége, bámulatos ritkasága és csodás kincse van a természetnek, mind Erdélynek adta kelengyéül.

De azt nem élvezhette nyugodtan a daliás völegény, a magyar. Arájáért véres századokon át folyton küzdenie kellett mongollal, tatárral, törökkel, némettel, oláhval, muszkával. Az arany nagy részét már előbb elhurcolták innen a kapzsi Róma légiói. Török, tatár, német folyton dulta, prédálta az országot, amazok hordái keletre, emezéi nyugatra hordották Erdély kincseit. A béke idején is idegen jövevények harácsolják el földjét, galíciaiak tarolják le a havasok diszt, s a hegyek jórészt immár kopáron meredeznek, mint vén bűnös tar koponyája. De a hazai természet gazdagsága és kegyessége kimeríthetetlen. Bölcs gondoskodása még tömérdek kincset rejteget. Lassanként tárja fel azokat, éppen amikor legtöbb szükség van rájuk ezen országrész sanyargatott népének.

Erdély arra volna predestinálva, hogy népe itt, mint valami óriás ipartelepen, dolgozza fel a természet gazdag adományait, s ezzel a jólét magas fokára emelkedve, az állam erős oszlopa

⁶ A kissármási földgáz. *Aranyosvidék* XXI. 44. 1911. november 4. 4–5.

⁷ Az Erdélyi Mezőség felfedezésének első korszakában a pusztulás, az elmaradottság negatív narratívája hatalmasodott el. Ennek tartalmi komponensei: a táj eróziója, az erdők és a tavak eltűnése, a növényzet elsztyeppesedése, a lakosság megfogyatkozása, szórványosodása, a román etnikum túlsúlyba kerülése, a jelentős intézmények (egyház, oktatás, egészségügy) városok hiánya miatti leépülése, a folyóvizek hiánya miatti életmódbeli nehézségek. Mikó 1932, Lovas Geréb 1938, Nagy 1938, Makkai L. 1942, Tonk 1994, Makkai G. 2003. A régió elhagyatottságának tudatosodását követően rehabilitációs kezdeményezések indultak, a 19. és a 20. század közepe között (betelepítések, szórványgondozó mozgalom, erdősítés). Az Erdélyi Mezőség felfedezésének történetét és irodalmát összefoglalja: Keszeg 2010.

⁸ A riadalmat keltő, talajmozgással, gyakran tűzzel járó gázkitörések korabeli megjelenítését szükséges részletesen feltárni és értelmezni. Azonban úgy látszik, hogy a mezősségi gázkitörések nem épültek be a 19-20. századi „természeti csapások” sorába. Kósa 2014.

legyen. De a nemzet nem értékeli kellően Erdélyt s a kormányok elhanyagolták. A nemzeti ügy sorvasztó harcot vív a létért. A közlekedési hálózat tökéletlen, az iparfejlesztési eszközök gyarlók. Kiváló fiai is máshol kénytelenek érvényesülni. Pedig a mai korban főleg az ipar fellendülésétől függ az országok állapota, nemzetek sorsa.

Ebben a válságos időben tör elő gondviselésszerűen, a kissármási földgáz. Ezek a gázok, amelyek kiömlenek a Vezuv roppant kráterén és a torjai Bűdösbarlang résein, sejtetik a föld belsejének rettenetes titkait. Erdély szívében, mint valami óriási gazometerben, évezredek óta gyülemlik a földgyomor gőze. Most végre szelentyüt talált. Roppant erővel tör felszínre régi börtönéből. Ha elzárják útját, rostává teszi messze a talajt és bugyborékolni, forni kezd az egész tájék.

Új, dús hozományt adott az anyatermészet az ország mostoha leányának, Erdélynek. A hamu-pipőke hirtelen nagyon kapós lett. Kapzsi kérők raja zsibong körülötte, mint Penelope körül. Hozományt hajszoló kufárok. Elakarják orozni a hozományt és aztán ismét hoppán hagyni a kifosztott leányzót.

A magyar Bábel, a nagy moloch, Budapest már mohón nyújtogatja errefelé százmérföldes polipkarjait. Telhetetlen Bal-gyomra el akarja nyelni a vidéknek ezt az értékét, természetadta kincsét is. Hogy ott a részben idegen érzületű milliomos üzerek még több milliót halmozzanak fel. Erdélynek pedig, a világ egyik leggazdagabb földjének népe nyomorogjon tovább szegénységben.

Nem. Nem engedjük a földbe visszafajtani és százmérföldnyire ellopni az erdélyi föld éltető lehet! Eleget áldoztunk, synylódtünk. Elég mellőzést, kiszípolozást szenvedtünk, mint szerencsétlen országos politika és szerencsés kalandorok áldozatai. Mi, a haza mostoha és mégis leghivebb gyermekei, magának a közhazának javára, mondjuk már egyszer ki a jelszót: Erdély az erdélyieké!”⁹

A FÖLDGÁZ A MEZŐSÉGEN ÉS ERDÉLYBEN

A gázkitörések ismétlődése miatt a pénzügyminisztérium bányászati osztálya 1912-ben kénytelen volt kidolgozni „*a földgáz feltárásának és felhasználásának részletes programját*”. Az esetleges katasztrófák, valamint a metángáz pazarlásának megelőzése végett 22 új gázkút fúrását vette tervbe. Tízet Kissármás környékén, a többbit a Mezőség más részén.¹⁰

1913 januárjában Medgyes közelében tört a felszínre a gáz. Amikor egy szikra lángra lobbantotta, a lángok 20 méter magasra csaptak. A visszafajtásán dolgozó munkások közül nyolcan megsérültek.¹¹ Márciusban Kiskapus határában a talaj beomlott, a hegy megcsúszott. A fúrások újabb gáztartalékot azonosítottak.¹² Májusban Magyarsáron bukkantak új forrásra, amely napi 30–35 ezer m³ kitermelését ígerte.¹³

⁹ Dr. Hermann Antal: Kissármás. *Aranyosvidék* XXI. 19. 1911. május 13. 2-3.

¹⁰ 22 új földgázkút Erdélyben. *Aranyosvidék* XXII. 5. 1912. február 3. 5.

¹¹ Ismét földgázégés. *Aranyosvidék* XXIII. 2. 1913. január 11. 6.

¹² Földgáz és benzín-gáz Kiskapuson. *Aranyosvidék* XXII. 13. 1913. március 29. 6.

¹³ Újabb földgáz forrás Magyarsáron. *Aranyosvidék* XXIII. 20. 1913. május 17. 6.

1914 áprilisában Magyarsároson újabb gázkitörésre került sor. Az újság drámai képekben adta hírül az eseményt. A lángoszlop 200-300 km-re is ellátszott. Az 5 km-re lévő Dicsőszentmártonban a robbanástól megrepedtek az ablakok. A távoli tűz fényénél olvasni lehetett volna. A lángokat Tordáról is látni lehetett. A föld újabb és újabb helyeken repedt meg, és a repedésekből láng csapott fel. A helyszíni munkálatokat Böhm Ferenc főmérnök vezette. A gróf Károlyi birtokon több ház és gazdasági épület esett a tűz áldozatául. Emberéletben azonban nem esett kár.¹⁴

1916 februárjában Nagykapus és Berethalom között tört felszínre a gáz.¹⁵ A kissármási gázkitörést követően Erdélyben 1909–1918 között 42 fúrás mélyítettek le, közülük 37 bizonyult eredményesnek. A kis- és a nagysármási régióban a felmérések elvégzésére dr. Papp Károly geológus kapott megbízatást.¹⁶ A gázutak számának gyarapodása láttán Torda is reménykedni kezdett, hogy a természet nem csupán sóval, hanem földgázzal is megajándékozta. A főispán dr. Szádeczky Gyula kolozsvári egyetemi tanárt kérte fel arra, hogy átkutassa a város határát, kémfúrásokat végezzen.¹⁷

A FÖLDGÁZ ELŐNYEI: FŰT ÉS VILÁGÍT

A földgáz felszínre törése Európa-szerte érdeklődést váltott ki. A zürichi egyetem ifj. Lóczy Lajos geológust hívta meg, hogy beszámoljon a kissármási felfedezésről. A beszámolóik szerint a felolvasást „mind áhitattal hallgatták, hogy íme a nagy természet minő hatalmas kincssel ajándékozta meg” Erdélyt.¹⁸ Az Aranyosvidék rendszeresen átvette egy, a magyar kormány által meghívott, a vidéket bejáró amerikai csoport véleményét. Szerintük „pénzzel meg sem mérhető kincs” bukkant elő a föld gyomrából,¹⁹ amelyet a tisztasága világ szinten élvonalba emeli.²⁰ 1913-ban a tordai újság Halász Sándor újságíró vezércikkét közölte. Az összegyűjtött adatok alapján hangsúlyozta az erdélyi földgáztartalék mennyiségi és minőségi, a szénnel szembeni előnyeit. Ezért tartotta indokoltnak a kitermelés indítását: „még a legköltségesebb befektetések is bőségesen amortizálódhatnak”.²¹

A földgáz felbukkanását követően folyamatos volt a lakosság felvilágosítása használatának előnyeiről. Rendre körvonalmazódott az iparban,²² a közintézményekben és a magánlakásokban való felhasználhatósága. Az érvek között szerepelt az, hogy a korábbi fűtőanyagokkal szemben biztosítja a lakás és az edények tisztaságát, a hőfok

¹⁴ Kitört a földgáz. *Aranyosvidék* XXIV. 16. 1914. április 18. 3–4.

¹⁵ *Aranyosvidék* XXVI. 7. 1916. február 12. 3.

¹⁶ Ősz 2002.

¹⁷ *Aranyosvidék* XXI. 12. 1911. március 25. 5., 16. 1911. április 22. 4.

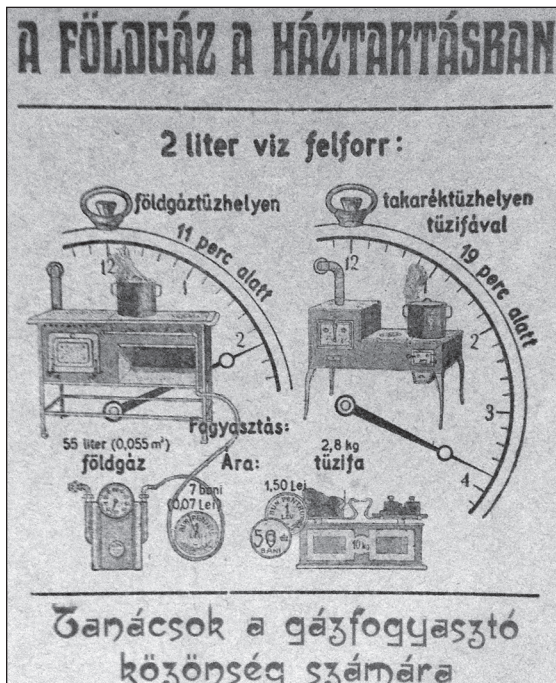
¹⁸ *Aranyosvidék* XXI. 14. 1911. április 8. 4.

¹⁹ Az erdélyrészi földgázforrások veszedelme. *Aranyosvidék* XXIII. 35. 1913. augusztus 30. 4.

²⁰ *Aranyosvidék* XXIII. 47. 1913. november 22. 4.

²¹ Halász Sándor: Az erdélyi földgáz. Hőértéke négyszerannyi, mint az ország szénfogyasztása. *Aranyosvidék* XXIII. 26. 1913. június 28. 1–2.

²² A földgáz jelentősége az iparban. *Aranyosvidék* XXI. 12. 1911. március 25. 2–4.

1. kép. A gáz előnye. A népszerűsítő füzet borítója, 1933

egyszerűen és azonnal elérhető.²³ 1911 márciusában Böhm Ferenc mérnök foglalta össze az előnyeit. Ezek a magas fűtőérték, a vegyi tisztaság, az egyszerű kezelhetőség, a könnyű szállíthatóság. A lakásokban mind a gázkályhák, mind a takaréktűzhelyek fűthetők vele, világítás végett pedig gáz-égőket kell felszerelni. 1913. június 15-én, vasárnap a tordai városháza gyűléstermében az Amerikából frissen hazatért Szöcs Jenő gépészmérnök tartott előadást felhasználásának külhoni tapasztalatairól és módozatairól. Beszámolóját kiemelt érdeklődés követte.²⁴ 1918. január 13-án Guman Jenő bányamérnök volt a város vendége. A főgimnáziumban tartott előadást a földgáz eredetéről, kitermeléséről és hasznosításáról. A sajtó szerint ezt a bemutatást is nagy érdeklődés követte.²⁵

A pénzügyminiszter már 1911-ben lehetségesnek vélte a vasúti kocsik világítását.²⁶ 1913 őszén a MÁV a sikeres kísérletet követően a hagyományos égőket lecserélte. A gázt az állomásra üvegedényben vagy vaspalackokban szállították.²⁷ 1913–1914 telének utolsó heteiben a kissármási vasútállomás várótermét földgázzal kezdték fűteni és világítani. A falu ígéretet kapott arra, hogy az utcákra is földgázlámpákat állítsanak, s így számúzik a sötétséget a Holttenger térségéből.²⁸ Nyilvánvalóvá vált, hogy a földgáz értékesíthető, s erre a bevételre a régiónak szüksége volt. „Az egész vidék nyomorát egy csapással meg lehetne szüntetni” – kapott lábra a reménykedés. Később, a gáz bevezetését követően, a Földgáz Részvénytársaság „a hatóságok részvételével és a nagyközönség előtt végzett praktikus főzési kísérleteket”. Ilyen bemutatóra került sor Tordán 1932. augusztus 25-én, Dicsőszentmártonban 1932. augusztus 22-én és szeptember 2-án vezetékbeli származó, Kolozsváron 1933. február 10-én, Nagyszebenben pedig 1933. február 22-én acélpalackból származó gázzal.

²³ Földgáz mint főzésre és fűtésre olcsó anyag segesvári tisztviselők számára. *Aranyosvidék* XXIII. 23. 1913. június 7. 6.

²⁴ Előadás a földgázról. *Aranyosvidék* XXIII. 25. 1913. június 21. 5.

²⁵ *Aranyosvidék* XXVIII. 1918. január 5. 3.

²⁶ *Aranyosvidék* XXI. 33. 1911. augusztus 19. 7.

²⁷ *Aranyosvidék* XXIII. 36. 1913. szeptember 6. 7, 41. 1913. október 11. 5.

²⁸ Kissármáson már fűt és világít a földgáz. *Aranyosvidék* XXIV. 13. 1914. március 28. 7.

A próbafőzéseken előételt, 3 liter levest, sültcsirkét és „tésztát” állítottak elő.²⁹ A felvett jegyzőkönyv szerint ugyanannak a menünek az előállítása Tordán 0,995 m³ földgázt, az ezzel párhuzamos hagyományos művelet pedig 8 kg tűzifát igényelt. Első esetben az egy családra méretezett ebéd gázzal való előállítása 1,22, tűzifával való elkészítése pedig 4,80 lejbe került. A 2 liter víz gázzal való felforralásához 11, tűzifával való forralásához pedig 19 percre volt szükség. A gázsütőben az elkészítés során a hús a súlyának 1/6, fával melegített sütőben pedig 1/2 részét veszítette el.³⁰

A földgáz háztartásban való használatának előnyeit és módjait a Földgáz Részvénytársaság két alkalommal saját kiadványban foglalta össze. Az 1932-es kiadású füzet a földgáz tűzifával szembeni előnyeit emelte ki. Az egyik érv a következő: „A gáztüzelés előnyére szolgál még az a tény is, hogy speciális gázkályhák használatánál megvan az a lehetőségünk, hogy kihasználjuk a gáznak majdnem teljes hőmennyiségét, mivel ezeknél a kályháknál a hőmennyiségnek csak 20 %-a vész el a kéményen keresztül, míg a többi 80 % hasznos meleget szolgáltat. Ezt az eredményt nem tudjuk fával elérni még abban az esetben sem, ha cserépkályhákat használunk, mivel ebben az esetben a fa hőmennyiségéből csak 35–40 %-ot bírunk hasznosan felhasználni”.³¹ 1933-ban *A földgáz a háztartásban*. Tanácsok a gázfogyasztó közönség számára címmel 23 oldalon keresztül érvelt a földgáz előnyei mellett. Ezek a következők: a tüzelőanyag beszerzése, előkészítése, a kemence, a kémény tisztítása, a hamu eltávolítása nem okoz nehézséget; a gázcsap elcsavarásával a kályhát át lehet állítani a sütéshez és a főzéshez.³²

A FÖLDGÁZ KITERMELÉSÉNEK ÉS ÉRTÉKESÍTÉSÉNEK A TÖRVÉNYESÍTÉSE

Az 1911. évi VI. törvény 1911. január 23-án lépett érvénybe, és az altalaji energiaforrások, az ásványolajfélék és a földgáz kitermelését és értékesítését szabályozta. A rendelkezéseket 29 paragrafus foglalta össze. Eszerint az újabb leleteket a bányahatóságnak kellett jelenteni, ezért azonban senki nem részesült ellenszolgáltatásban. A földgáz földalatti elvezetését a földbirtokosok ellenszolgáltatás nélkül kötelesek voltak engedélyezni, mindössze a keletkezett károk megtérítésére tarthattak igényt. „A kutatási és bányaművelési jog az állam részére tartatik fenn,” és ezt a jogot meghatározott időre „másra is átruházhatja”. Az átruházás a pénzügyminiszter által, az országgyűlés tudomásával történhetett.

A rendelkezés szerint a pénzügyminiszter a földgáz felhasználását ipari vállalatok számára segélyként is lehetővé tehetette. Ez esetben a földgázkút 7 km-es körzetében található területek tulajdonosai önköltségi árban fizethették meg az igényelt mennyiséget. Amennyiben egy nagybirtokos, vagy földbirtokos társulatok földgázt igényeltek,

²⁹ A szó a régióban a süteményt jelenti.

³⁰ Az adatok forrása: *A földgáz a háztartásban*, 1933.

³¹ *Fűtés fával vagy gázzal?* 1932.

³² *A földgáz a háztartásban*, 1933.

és az adottságok lehetővé tették, a területükön új gázkút is nyitható volt, és ebből vehették át az igényelt mennyiséget. A gázkútnak az igényelt mennyiségen felüli hozamtöbblete azonban az államot illette.

KÜZDELEM A FÖLDGÁZHOZ VALÓ HOZZÁFÉRÉSÉRT

Teleszki János pénzügyminiszter azt fontolgatta, hogy csupán Erdélyben engedélyezze a forgalmazást, hogy minden előnyét ez a régió élvezhesse.³³ 1913 első napjaiban Hunyad vármegye a szomszédos vármegyéket összefogásra szólította fel, hogy elérjék a földgáz Aradig való elvezetését, Nagyenyed, Gyulafehérvár, Szászváros, Piski, Vajdahunyad, Déva érintésével.³⁴ 1914. február 20-án a magyar városok országos kongresszusra küldték képviselőiket. Szükségesnek tartották közösen fellépni azért, hogy a városok hozzájussanak az új energiaforráshoz.³⁵ A pénzügyminiszter a városok érdeklődését látva újra megszólalt. Budapest érdeklődését indokolttnak tartotta, de sajnálatosul jelentette be, hogy a vezetékek költséges volta miatt a gáz nagy távolságra történő elvezetését az állam nem tudja megoldani. A vezetékeket csupán magántőkéből lehet lefektetni, amit ajánlatos lenne belföldi vállalkozóknak engedélyezni. S amennyiben a vezeték megépül, az állam utólagosan megvásárolhatja. Első lépésben a földgáz a Mezőség körüli városokba juthat el.³⁶

Torda korán megnyugodhatott. 1912 januárjában Zilahi Sebess Andor polgármester, dr. Betegh Miklós főispán, dr. Vertán Endre és dr. Mayer Ödön országgyűlési képviselő Fleischl Sándor dán királyi főkonzullal tárgyalt a város földgáz szükségletéről, a szükséges beruházásokról.³⁷ Az államkincstár márciusban engedélyezte a gázhasználatot. A pénzügyminiszter, mind a vegyipar, mind a civil lakosság számára megfelelő mennyiséget helyezett kilátásba.³⁸

Élénk érdeklődés és népes részvétel követte az 1912. március 12-én, Kolozsváron lezajlott értekezletet, amely minisztériumi kiküldöttek jelenlétében vitatta meg a földgáz szétosztását és elvezetését. A téma nem sokkal korábban Budapesten is terítékre került. Akkor a primátus jogának megszerzésében Kolozsvár Budapesttel szembeni kiállása keltett feszültséget. Most Kolozsvár azt szerette volna elérni, hogy a minisztérium által Tordának engedélyezett gázvezeték Kolozsváron keresztül érkezzék Tordára. Torda-Aranyos vármegye nyolc képviselője között volt dr. Betegh Miklós, Lovassy Andor, Torda város hét képviselője között pedig Zilahi Sebess Andor, dr. Vertán Endre. Torda és a vármegye küldötteinek *„hatásos felszólalásaikkal a közhangulatot Torda javára sikerült megnyerniük annyira, hogy végül is a tordai álláspont győzött, vagyis*

³³ *Aranyosvidék* XXIV. 3. 1914. január 17. 6.

³⁴ Az erdélyi földgázforrások. *Aranyosvidék* XXIII. 3. 1913. január 18. 4.

³⁵ A földgázvezeték kiépítése. Erdélyi városok szövetkezése. *Aranyosvidék* XXIV. 9. 1914. február 28. 3. Részletesen: Tanácskozás a földgáz ügyében. *A Bánya* IX. 9. 1914. március 1. 3–4.

³⁶ Kolozsvár, Marosvásárhely, Medgyes, Torda, Nagyszeben. A pénzügyminiszter a földgázról. *Aranyosvidék* XXIV. 14. 1914. április 4. 4.

³⁷ *Aranyosvidék* XXII. 4. 1912. január 27. 3.

³⁸ *Aranyosvidék* XXII. 12. 1912. március 9. 4.

az első direkt földgázvezeték Tordáé lett s ezzel egy új korszak nyílt meg városunk életében”.³⁹ Vertán Endre azt az álláspontot szolgáltatta meg, hogy a földgázzal elsősorban az ipar fejlesztését kellene támogatni, és kevésbé a lakossági igényeket kielégíteni. A javaslata hamarosan teljesen félresodródott.

Torda küldöttsége megelégedve tért haza. Április 27-re a polgármester a város vezetőit hívta össze, hogy eldöntsék az igénylendő gázmennyiséget, valamint a pénzügyminisztériumnak hamarosan fizetendő biztosítéki összeg forrását.⁴⁰ Végül a lakosság részére napi 2 ezer m³ gázt foglaltak le, és ezt 200 ezer korona előleggel biztosították.⁴¹ Torda-Aranyos vármegye jóval nagyobb mennyiséget igényelt az ipar számára. Ebből a pénzügyminiszter napi 34 ezer m³-t engedélyezett.⁴²

1914 áprilisában a lap *Kik kaptak eddig földgázt?* címmel tudósított az osztozkodásról. Eszerint a napi fogyasztás a következőképpen oszlott meg: Vörös László és Bolz Keresztély nátrium-salétrom gyára 200 ezer m³, az Egyesült Tégl- és Cementgyár Rt 100 ezer m³, a Magyar Solvay Művek tordai szódagyára 80 ezer m³, Faragó Miklós tordai üveggyára 75 ezer m³, a Magyar Solvay Művek marosújvári szódagyára 50 ezer m³, Torda városa 33 ezer m³, a Kisküküllő vármegyei Földgáz Rt 30 ezer m³.⁴³ Egy hónap elteltével a lap a *Honi Ipar* folyóirat egyik cikke alapján további igénylőket nevezett meg. Torda, Dicsőszentmárton és Marosújvár után Medgyes város napi 80 ezer m³ gázt foglalt le a közvilágítás, a háztartási felhasználás, az ipar, valamint egy létesítendő villamostelep számára, Nagysármás 7 ezer m³-t egy tégl- és cserépgyár, valamint egy malom működtetésére, 2 ezer m³-t a világításra és fűtésre, Kissármás 4 ezer m³-t a vonatok világítására, egy mezősámsondi földbirtokos 1500 m³-t mezőgazdasági munkálatokra és háztartási célokra. Ugyanilyen célból egy mezőbándi és egy aranyosgerendi földbirtokos 1000-1000 m³-t, egy magyarfratai földbirtokos 300 m³-t, egy mezőszentjakabi gazda 60 m³-t egy malom működtetésére. Felvinc 400 m³-t világításra, háztartási használatra és az ipar számára, Bázna község pedig 1000 m³-t világításra, a háztartás, az ipar számára, valamint az ág. ev. hitközség gyógyfürdőjének fűtésére. A koncesszió minden esetben 25 évre szólt.⁴⁴

³⁹ Torda és a földgáz. Értekezlet Kolozsvárt. *Aranyosvidék* XXII. 11. 1912. március 16. 2-3.

⁴⁰ Városi közgyűlés a földgáz ügyében. *Aranyosvidék* XXII. 17. 1912. április 27. 2.

⁴¹ Torda és a földgáz. *Aranyosvidék* XXII. 18. 1912. május 4. 3.

⁴² A korabeli számítások szerint 1 m³ ára 2 fillér, ebből 1,5 fillér a csőhálózat díja, 0,5 fillér pedig maga a gáz ára. Összehasonlításként: az *Aranyosvidék* egy száma 10 fillérbe került. Később, a felszerelés beszerzése, a vezetékek előállítása és lefektetése, a rendszer működtetése költségeinek felszámolása alapján egy m³ előre jelzett ára 2,7 fillérre emelkedett. Milyen drága lesz a földgáz? *Aranyosvidék* XXII. 11. 1912. március 16. 5.

⁴³ Kik kaptak eddig földgázt? *Aranyosvidék* XXIV. 16. 1914. április 18. 4.

⁴⁴ A földgáz hasznosítása. *Aranyosvidék* XXIV. 20. 1914. május 16. 2. Medgyes és a földgáz. *Aranyosvidék* XXIV. 17. 1914. április 18. 6.

A FÖLDGÁZ ELVEZETÉSE ÉS ÉRTÉKESÍTÉSE

1912. július 12-én újra összegyűltek a vármegye és a város vezetői. A földgáz megszerzéséért vívott eredményes csata után gondoskodni kellett a gáz elvezetéséről és értékesítéséről. A soron lévő feladatot Sándor János nyuhalmazott államtitkár fogalmazta meg. Léven az ország első városa, amely áttér a földgáz használatára, Tordának kell felállítani azt az intézményt, amely lebonyolítja a gáznak a városig való elvezetését, a gáz szolgáltatását és értékesítését. Az állami intézmények (egyház, oktatás, iparos céhek), valamint a polgári közeleti intézmények (olvasókör, daloskör, kaszinó) mellett ebben az időben Tordán is jelen voltak a profitorientált vállalkozások (bank, takarékpénztár, ipari vállalatok). Sándor János egy újabb részvénytársaság létrehozását javasolta, amely a gázt elsősorban a városnak biztosítsa, a fennmaradó mennyiséget pedig szabadpiacon értékesítse, a város ipari egységei, vállalkozói körében. A részvénytársaságban maga a város is részt vehet, 10%-os hozzájárulással és részesedéssel. A megbeszélésen jelen lévő dr. Mayer Ödön országgyűlési képviselő és Fleischl Sándor főkonzul mind erkölcsi, mind anyagi támogatásáról, mind pedig társulási szándékáról biztosította a várost.⁴⁵ Az összejövetel a Tordai Földgáz Részvénytársaság megalakításának kimondásával zárult.⁴⁶

Erre a mozzanatra 1912. november 23-án került sor: „*hivatása és célja a kissármási gázkutból a Torda város és a többi érdekeltség részére szükséges földgáz mennyiségének Tordára való vezetése, illetve a vezetékek költségeinek finanszírozása és a földgáznak Tordán leendő értékesítése*”. Az alakuló ülésen dr. Betegh Miklós főispán elnökölt. Jelen volt Zilahi Sebess Andor, dr. Vertán Endre, dr. Hegedüs Sándor, a Pesti Kereskedelmi Bank igazgatója, dr. Horváth Miklós vármegyei főügyész, Fekete Ferenc bankigazgató, Lázár Simon gyáros, Halmos Jenő, az Egyesült Gypszgyárak vezérigazgatója, Egerházy Lajos református lelkész. A megalakulást Vertán Endre és dr. Mayer Ödön jelentette be. A Részvénytársaság alaptőkéje 300 ezer korona, székhelye Torda. A város 25 ezer korona részvényt jegyzett, és ennek köszönhetően mind az igazgatóságban, mind a felügyelő bizottságban 1–1 taghoz volt joga. A tiszta jövedelem 10%-a illette meg. A megválasztott igazgatóságba került dr. Betegh Miklós mint elnök, Zilahi Sebess Andor és dr. Horváth Miklós. A felügyelő bizottságba pedig Fekete Ferenc, Lázár Simon és Egerházy Lajos.⁴⁷

⁴⁵ Fleischl Sándor (Alexander Fleischl) „és társai” hamarosan kivonultak a részvénytársaság szervezéséből, emiatt a társaság később, novemberben született meg. Városi közgyűlés. *Aranyosvidék* XXII. 42. 1912. október 19. 1–3.

⁴⁶ Földgáz értekezlet. „*Tordai Földgáz Részvénytársaság*”. *Aranyosvidék* XXII. 29. 1912. július 20. A társaságot Torda városi Részvénytársaság néven is emlegetik.

⁴⁷ Megalakult a Tordai Földgáz Részvénytársaság. *Aranyosvidék* XXII. 48. 1912. november 30. 2.

A részvénytársaság az Első Erdélyi Földgázvezeték Részvénytársaságnak (Erste Siebenbürgische Erdgas Aktiengesellschaft) volt alárendelve,⁴⁸ akárcsak a Küküllő vármegyei Földgáz Részvénytársaság. Elnöke Mayer Ödön volt.⁴⁹ Az intézményi keretek kiépülését követően a gáz elvezetése került napirendre. 1912 decemberében a pénzügyminiszter aláírta a Kissármás–Torda–Marosújvár között építendő vezeték ügyiratát. A vezeték hossza Kissármás és Torda között 52 km, Torda és Marosújvár között 26 km. A vascsöveket állami vasgyárak gyártották, a vezetéket a Tordán épülő vegyiüzem és a marosújvári marószódagyár építtethette, állami felügyelet alatt.⁵⁰ A híradásokból valamivel később vált világossá, hogy a kivitelezés élére az időközben megalakult Első Erdélyi Földgázvezeték Részvénytársaság állt. Mayer Ödön 1913 februárjában a Bernstein, Káldor és Becsey budapesti céggel megkötötte a szerződést a vezeték lefektetése végett. A szerződés szerint a munkálatok március 15. és november 17. között kellett elvégezni.⁵¹ Az acélcsövek előállítására a zólyombrézói állami vasgyár kapott megbízást.⁵² A 260 mm átmérőjű csövek 6–14 m-es darabokban készültek, a 148 mm átmérőjű csövek pedig 6–7 m hosszú darabokban. A cső falá-

⁴⁸ A levéltári források lapozgatásának kezdetén meglepődve tapasztaltam, hogy a gázfoglalással és vezetéssel kapcsolatos első iratok címzettje – 1912-ben – a Dési Magyar Ammónia Sziksgyár Részvénytársaság. A homály akkor oszlott szét, amikor egy későbbi iratban az Első Erdélyi Földgázvezeték Részvénytársaság magát a Dési Magyar Ammónia Sziksgyár Részvénytársaság jogutódjának nevezte, ezt követően pedig hivatkozás történt a pénzügyminiszter 26601/1912-es leiratára, amely a Dési Magyar Ammónia Sziksgyár Részvénytársaságnak engedélyezte szódagyár létesítését Tordán.

Schoeller és Társa 1891-ben nyitott cellulózgyárat Tordán, ezt Neufeld Károly 1898-ban modern gépekkel újította fel, s 1899-ben részvénytársaság formájában kezdte meg a működtetését. Tordán az 1909-ben felépült, majd leégett cellulózgyár helyébe felépítendő szódagyár terveiről 1911. március 18-án tárgyalt a polgármesteri hivatal. Több száz munkást foglalkoztató ipari egységnek képzelték el. A Bruxelles-i központtal rendelkező Solvay Gyár (később a Tordai Vegyi Üzemek) 1912-ben kezdett termelni (szóda, klór, klór alapanyagú termékek). A földgáz ipari felhasználása ezzel a gyárral kapcsolatban vetődött fel. Ezért történhetett meg, hogy a Dési Magyar Ammónia Sziksgyár Részvénytársaság a gázvezetés előkészítését és lebonyolítását átengedte a frissen alakult Első Erdélyi Földgázvezeték Részvénytársaságnak. A helyzet szerencsés érdekessége, hogy habár a Solvay Üzemek első ügyfele volt az Első Erdélyi Földgázvezeték Részvénytársaságnak, a részvénytársaság a többi ügyféllel való levelezése is a Solvay Üzemek iratcsomagjában őrződött meg, a kolozsvári állami levéltárban.

⁴⁹ A sajtóból van tudomásunk arról, hogy 1916-ban Budapesten megalakult a Magyar Földgáz Részvénytársaság (Ungarische Erdgas-Gesellschaft AG), a berlini Deutsche Bank többségi tőkéjével. A Teleszky János pénzügyminiszter által 1915. november 26-án aláírt szerződést a törvényhozás 1916 januárjának végén ismerte el. A 27 millió koronából a kormány 4 millió korona értékű részvényt vett át. *Aranyosvidék* XXVI. 28. 1916. július 8. 1. Papp László igazgató nyilatkozata szerint az új részvénytársaság erdélyi nagyvárosok (Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad) számára teszi hozzáférhetővé a földgázt, és ezáltal az új ipar rohamos fejlődésének teremt keretet. Ugyanakkor reményét fejezte ki, hogy a Deutsche Bank és általában a német tőke előmozdítja a magyar ipar fejlődését. A Magyar Földgáz Rt. *Aranyosvidék* XXVI. 34. 1916. augusztus 19. 1–2. Jelen kutatásnak azonban nem célja sem az erdélyi földgáz kitermelésének történetét megírni, sem a Román Nemzeti Földgázszállító Vállalatba való integrálását tisztázni.

⁵⁰ *Aranyosvidék* XXII. 50. 1912. december 14. 7.

⁵¹ Készül a földgázvezeték. *Aranyosvidék* XXIII. 6. 1913. február 8. 4.

⁵² A tordai földgázvezeték. *Aranyosvidék* XXIII. 20. 1913. május 17. 5.

nak vastagsága 4,5–6,5 mm. A csövet kívül-belül kátrányos jutaburkolattal borították rozsdásodás ellen. A vezeték 2 km-enként egy-egy elzáró, a mélypontokon pedig a szenny eltávolítására szolgáló ún. kifúvató szerkezettel látták el. A csövet legalább 80 cm mélyre engedték a földbe, helyenként pedig folyóvizek fölé függesztették. A lefektetett csövekből előbb a szennyet távolították el vízöblítéssel, majd két napon át a teljes vezeték nyomásbírását és gázvesztését ellenőrizték. A vezeték mindenütt a közutakkal párhuzamosan haladt. Ugyanakkor a csővonalat telefonvonal követte, amely segítségével a vonalőrök kapcsolatba léphettek a tordai központtal, ha netán rendellenességet észleltek volna. A munkát 8 hónap alatt 300 földmunkás, 20 szerelő, és 14 tisztviselő hajtotta végre.⁵³

1914. MÁRCIUS 21. SZOMBAT

A tordai sajtó az eseményt igyekezett kiemelni a hétköznapiak közül, az olvasóit arra ösztönözte, hogy a múlt és a jövő választóvonalaként éljék meg, tartsák számon. Erre buzdítottak a következő mondatok: *„Megjött a földgáz Tordára. Városunk újabb kori történetének fontos jelentőségű, kiemelkedő, mondhatnók új korszakot jelző napja volt január 23-ika, péntek. E napon érkezett el városunkba a technika új korszakát megteremtő hatalmas erő – a földgáz. Örömteljes önérzettel kell leszegeznünk azt, hogy ezidőszereint Magyarországon Torda az első város abban a tekintetben, hogy közgazdasági életerejének fejlesztésére és fellendítésére magáénak mondhatja és immár péntek óta felhasználhatja a kissármási földgázát.”* A Solvay Művekben a próbára sor is került.⁵⁴ Hogy milyen lesz az a jövő, amely ezen a napon nyílt meg? A lap az olvasók képzeletét szolgáltatta meg: *„Csak Jókai fantáziájával lehetne ennek a jövőnek konturjait megrajzolni.”*⁵⁵

Amint tovább olvassuk a város sajtóját, rájövünk, hogy az *Aranyosvidék* idejében nyitotta meg a jövő kapuját, hogy a tordaiak felkészülhessenek a a belépésre. Mert ez valóban csupán két hónappal később, 1914. március 21-én történt meg. Az eseményre dr. Fried Farkas ügyvéd, az *Aranyosvidék* felelős szerkesztője szállt ki.⁵⁶ Azzal a meggyőződéssel ment a helyszínre, hogy az idők folyamán Torda méltatlan bántalmakat szenvedett el, és ezekért vesz most elégtételt. Úgy vélte, hogy ezen a napon Torda Európa, a teljes magyarság, Erdély élére áll, és utat mutat. Mert *„itt lobbant fel elsőnek az a láng, melyet Európa hatalmas nemzetei is szemképrázva csodálnak és irigyelnek tőlünk”*.

⁵³ Adatok az első magyar földgázvezeték építésének történetéhez. *Aranyosvidék* XXIV. 13. 4–5. A kolozsvári állami levéltárban található iratok közé nem kerültek be a Kissármás–Torda közötti munkálatok iratai. A később Torda–Marosújvár között lefektetett vezeték építésére vonatkozó dokumentáció viszont igen. Itt található a pénzügyminiszterrel, a bányahatósággal, a zólyombrézói gyárral, a földbirtokosokkal, a gyárakkal és más fogyasztókkal folytatott levelezés. A jelen tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé eredeti iratok közzétételét.

⁵⁴ *Megjött a földgáz Tordára. Aranyosvidék* XXIV. 5. 1914. január 31.

⁵⁵ Halász Sándor: Az erdélyi földgáz. Hőértéke négyszerannyi, mint az ország szénfogyasztása. *Aranyosvidék* XXIII. 26. 1913. június 28. 1–2. 2.

⁵⁶ Az alábbiakban több bekezdésben keresztül Fried Farkas adatait használjuk.

Az említett napon, szombaton, 12 óra felé megélénkült a forgalom a Solvay Művek udvarán. Az illusztris vendégek kocsikon és automobilokon érkeztek, a főépület előtti parkban gyülekeztek. A pénzügyminisztériumot dr. Hauer Gyula miniszteriumi titkár (Budapest), a bányakapitányi hivatal Czerminger Alfréd bányakapitány és Alliquander Nándor bányabiztos (Zalatna), a kutató bányahivatal Böhöm Ferenc m. kir. főmérnök és Szmolka Nándor m. kir. mérnök (Kolozsvar), az iparfelügyelőséget Kreuter György főfelügyelő (Kolozsvar), az államépítészeti hivatal Retezár Gerő m. kir. főmérnök, hivatalvezető (Torda) képviselte.⁵⁷ Pontban 12 órakor a Magyar Solvay Művek ünnepélyesen használatba vette a földgázt. Ez több látványos mutatvány formájában történt meg. A gyár igazgatója dr. Betegh Miklós főispánt kérte fel a láng fellobbantására. Erre az alkalomra egy csövön a gyár főépülete előtti térre vezették a gázt. Egy gépész megnyitotta a csapot, az előtörő gáz a főispán a kezébe adott fáklyával lángra lobbantotta. A hatást a gépész játéka fokozta. Hol csökkentette, hol növelte a kitóduló gáz mennyiségét, s ezáltal a lángoszlop hol magasabbra szökött, hol pedig eltűnt. A sajtó nyelvén, a gáz „fűlsiketítő sistergéssel, zúgással, majd bömbölő, földet rázó bögéssel tört elő a csőből, s impozáns, a döbbenetes elragadtatással szemlélő ember lelkét teljesen lenyűgöző hatással volt a fenséges látványtól uralt szemlélőkre”. Ezután egy gépész a sapkájával takarta el a cső száját, amit a nagy erővel előtörő gáz 300 méter magasra dobott, „hogyan az a magasban csak légy nagyságának látszott”. A harmadik próba is a gáz erejét szemléltette: egy „kemény csomaggá összefogott, jókora újságpapír-csomót tartottak a gázhoz, mely azt borzasztó erővel elképzelhetően legapróbb darabkákra tépte, ugyszólván megörölte s mint egy foszlányfelhőt magasba repítette”.

⁵⁷ Alsó-Fehér vármegye részéről Szász József főispán, Br. Bánffy Kázmér alispán (Nagyenyed), Binder József főszolgabíró (Marosújvár), Kolozs vármegye részéről dr. Lengyel Boldizsár főszolgabíró (Nagysármás), Sárdy Ákos szolgabíró (Mócs), Torda-Aranyos vármegye részéről dr. Betegh Miklós főispán, dr. Horváth Miklós alispán, Zarándy K. Lipót főjegyző, dr. Lőrinczy Ákos főügyész, Erdélyi Elemér főszolgabíró, gr. Bethlen Sándor főjegyző, Bodor Ákos aljegyző, Mayerffy György gazdasági felügyelő, dr. Felszeghy András főispáni titkár (Torda), Száva Mihály főszolgabíró (Felvinc), Torda város részéről pedig Zilahi Sebess Arnold polgármester, Bornemisza Gyula rendőrfőkapitány, Széll Mihály főmérnök, Knetfel Sándor gépészmérnök, Boross Elek városi főjegyző és lapszerkesztő, Gegesi József városi tanácsos, Osztian Ernő városi tanácsos, Viski Endre városi aljegyző (Torda) érkezett meg. Jelen voltak az Első Erdélyi Földgázvezeték Rt. képviselői, dr. Mayer Ödön országgyűlési képviselő (Gyulafehérvár), Nemes Jenő, az Egyesült Téglá- és Cementgyár Rt. Igazgatója (Budapest), Negrő Károly, a Magyar Solvay Művek Rt. Igazgatója (Torda), dr. Fenó Albert mérnök (Budapest), Selényi Vilmos, a Tordai Cementgyár Rt. Igazgatója (Torda), valamint a Torda városi Földgáz Rt. képviselői, dr. Vertán Endre országgyűlési képviselő, Fekete Ferenc vezérigazgató és Egerházy Lajos református lelkész (Torda). A kivitelező vállalatot Becsey Antal, Káldor Pál mérnökök (Budapest) és Vida Mihály (Torda) képviselték. A házigazda szerepet a Magyar Solvay Művek Rt. képviselői töltötték be, úgymint Leutsch Tivadar vezérigazgató (Bécs), Wiedemann János igazgató, Feiger Sándor (Marosújvár), Sprotz Alfréd mérnök (Lukavac), Güttler Ágoston gondnok, de Beauregard Lajos vegyész, Zöhis Ernő mérnök, Pathy Kálmán és Eichler Max (Torda). Jelen voltak az ipar, a megyei és a városi közelet további neves személyiségei, és jelentős személyiségek, akik el szerettek volna menni, ám nem állt módjukban, indokolták távolmaradásukat.

Az átvétel megtörtént, és jegyzőkönyvbe foglalták. A város két fotósa, Jánossy és Botár fényképeket készített az eseményről. Ezután a Magyar Solvay Művek Rt és az Első Erdélyi Földgázvezeték Rt a gyár vendéglőjébe hívta 100 vendégét. Konzommé, fogas és tartármártás, bélszín haséval, fejessaláta tojással, pulykasült kompóttal, vegyestorta, rokfort, gorgonzola és ementáli sajt, a gyümölcsök közül alma és körte, feketekávé, likőr, müncheni és kőbányai sör, 1907-es szentjakabi rizling, valamint G.H. Mumm pezsgő került a terítékre. A zenét Péter Gyula bandája szolgáltatta.

A pohárköszöntők a pillanat, az esemény jelentőségét hangsúlyozták, a városnak a földgáz megszerzéséért folytatott küzdelmét, a Solvay Művek receptivitását, a minisztérium támogatását, az építők szakértelmét ismerték el és heroizálták. Dr. Mayer Ödön kiemelte, hogy „*a földgázvezeték teljesen magyar anyagból, kizárólag magyar szellemi és testi erők felhasználásával készült el és hogy ilyen hosszban (73,3 kilométer) és ilyen magas feszültségű vezeték ma Tordán lett megnyitva először*”. Meggyőződése szerint a földgáz használatba vétele Torda történetét két korszakra osztja: a földgáz előttire és a földgáz utánira. Czerminger Alfréd zalatnai bányakapitány is az elvégzett munka jelentőségét hangsúlyozta: a vezeték nem csupán a monarchia, hanem Európa legnagyobb vezetéke, ezért ő az építők munkájának szakszerűségét méltatta. Dr. Betegh Miklós a korábban említett gondolatnál időzött el: „*a földgáz századok veszteségeiért fényesen kárpótolja Tordát*”. A beszédekből három név emelkedett ki: Mayer Ödön a földgáz ipari felhasználását szorgalmazta, Balogh János, a Solvay Művek tordai gyárának igazgatója a gáz fogadásáért és felhasználásáért vállalt felelősséget, Böhm Ferenc főmérnök pedig hozzáértéssel gondoskodott a gáz elvezetéséről. Az asztaltársaság táviratban mondott köszönetet Teleszky János pénzügyminiszternek, valamint meghallgatta az eseményre érkezett táviratokat.⁵⁸ Az ünnepélyes gondolatok bejárták a várost, az erdélyi és a monarchiabeli köztudatot. Két hónap múlva a tordai sajtó újra visszatért az eseményhez: „*Mikor dr. Betegh Miklós főispán a megnyitott csőből kiömlő gázt egy kis fáklyával meggyújtotta, nemzetünk boldogulhatásának egy eddig ismeretlen, egész új útja nyílt meg*”.⁵⁹

A „FÖLDGÁZ UTÁNI” KORSZAK TORDÁN

Miért jövendőlték az új korszak eljövételét? És vajon valóban új korszak kezdődött Tordán a földgáz bevezetésével?

A földgáz használatára a Solvay Művek Rt tordai gyára tért át legelőször, 1914. április 4-én. A földgáz felhasználását a következő híradás szemlélteti: „*Egy óriási kazán és két olvasztó üst alatt szolgáltatja lobogó lángja a teremtő, csodálatosan pokoli hőséget s felhasználja azt a gyár lűghevítésre és gőzfejlesztésre*”.⁶⁰ A földgáznak a termelésben való felhasználása olyannyira híressé tette, hogy a gyárat földgáz-gyár-

⁵⁸ *Aranyosvidék* XXIV. 12. 1914. március 21. 6. Dr. Fried Farkas: Torda nagy napja. *Aranyosvidék* XXIV. 13. 1914. március 28. 1–4.

⁵⁹ Borbély György: Torda és a földgáz. *Aranyosvidék* XXIV. 21. 1914. május 28. 1.

⁶⁰ Földgáz-üzem Tordán. *Aranyosvidék* XXIV. 15. 1914. április 11. 5.

nak kezdték nevezni. Az alkalmazottai számára kolóniát épített, ahova jelentős számú munkaerőt toborzott. A lakásuk fűtésére és a háztartás számára kezdetektől elérhetővé vált a földgáz. Ők voltak az elsők, akik a városban munkaidőben és munkaidő után, folyamatosan használták a gázt.

1913-14 között épült Tordán a cementgyár, tulajdonosa a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, valamint egy bécsi és egy koppenhágai befektető. A gyár 1916-ban kezdte meg működését. Elnöke Weis Fülöp, alelnöke Schiffer Miksa volt.⁶¹ A hivatalnokoknak szintén lakásokat biztosított, közvetlenül a gyár közelében.

A kezdeti években az Első Erdélyi Földgázvezeték Rt. a következő fogyasztóknak osztott gázt: a Solvay Műveknek Tordán, 1913-tól; a Solvay Műveknek Marosújíváron, 1914-től; Veszprémi Antalné malma számára Nagysármáson, 1917-től; Gróf Bethlen István malma számára Magyarfrátán, 1914-től; [Gogomán] János malma számára Mezőszentjakabon, 1915-től; a Torda városi Földgáz Rt-nak, 1915-től; a Cementgyár részére Tordán, 1915-től; Gr. Béldi Kálmán gazdasága számára Báldon, 1916-tól; Mandula Samu gazdasága számára Magyarfrátán, 1916-tól; az Állami Vasutak részére Nagysármáson, 1916-ban; a nagysármási főszolgabírói hivatalnak, 1917-től; az aranyosgyéresi hengerműmalom számára, 1916-ban; Moskovits Bernáth malma számára Kercsedén, 1916-ban; a Főbányaigazgatóság számára Marosújíváron, 1916-ban; Lázár Simon gazdasága számára Keresztesen, 1921 előtt; az Agyagipar Rt számára Aranyosgyéresen, 1921 előtt; [...] Izidór gazdasága számára Marosújíváron, 1921 előtt; Fischer Izsák részére Marosújíváron, és Aranyosgyéres község számára.⁶²

A földgáznak az iparban való meghonosítása jelentősen megváltoztatta a gyárak termelékenységét, ugyanakkor pedig a gyári munkakörülményeket (a munkahelyek fűtése, a hőenergia előállítása munkafolyamatok számára). A 20. század első felében a lakosság foglalkozásstruktúrájában jelentős átrendeződés zajlott le.⁶³ A gáz vezetése és a gázfogyasztás felügyelete új szakismeretet és tapasztalatot tett szükségessé, ezért felértékelődött a gázmérnökök, gázszerelők, -hivatalnokok szerepe. De jelentős mértékben módosult a fűtő, a gépfűtő, a lámpagyújtó, a kéményseprő, a szakács, a szeszfőző, a tűzoltó, a fakereskedő munkavégzése. Új szolgáltatás született meg és vált szükségessé. A házaló koldus, a levélkézbesítő mellett a gázpénzszedő és a gázellenőr rendszeresen bekopogott a házakba. A malomipar vidéken is a kezdetektől kihasználta az új energiaforrást.

A ház körüli munkák gépesítésének történetében most tűntek fel a földgáz által működtetett motorok. A bécsi Plewa Emil magyarországi vezérképeselete Tordán is reklámozni kezdte a földgáz-motorokat: sütőgépeket, malomberendezéseket, cséplőgépeket.⁶⁴ A háztartást a földgáz talán nem forradalmasította, de jelentős mértékben megváltoztatta, olcsóbbá tette és egyszerűsítette, megkönnyítette.

⁶¹ *Aranyosvidék* XXIV. 2. 1914. január 10. 4.

⁶² Kolozsvári Állami Levéltár, A Solvay Művek Iratcsomó, fond nr. 694. inv. 28 és 57. A nyilvántartás nem folyamatos, emiatt a folyósítás kezdetének éve több esetben meghatározhatatlan.

⁶³ Ennek áttekintése: Keszeg 2015.

⁶⁴ 10 megjelenés. Az első: *Aranyosvidék* XXIV. 17. 1914. április 25. 7.

Tordán a fakereskedők állandó jelleggel kínáltak tűzifát. Tekintve, hogy a vármege jelentős részét képezték az erdőkkel borított havasok, ez természetes is volt. A fakereskedés a tordai országos, havi és heti vásárokon folyt. A városban fakereskedés is tartottak nyitva faraktárat. Egyik részük a helyi újságban hirdette a készletét. Hirsch Ernő 1914-ben nyitott új faraktárat a Kövecsi utcában.⁶⁵ Később ugyanitt Benedek Jenőné árusított tűzifát.⁶⁶ 1914-ben tűzifa forgalmazásba kezdett az Egyesült Kisegítő és Takarékpénztár Rt.⁶⁷ 1914. szeptember 4-től tűzifát kínált Gidrai György Alsószolcsváról⁶⁸, december 19-én egy alkalommal Munteán András Alsóaklósról,⁶⁹ 1915. november 20-án László Károly Borrévről,⁷⁰ 1916 júliusában Ratin Miklós⁷¹. Pap Fülöp 1916-ban nyitott fatelepet, hirdetését másfél éven keresztül folyamatosan szerepeltette az újságban.⁷² 1917-ben Ábrahám Lajosné,⁷³ Aranyosgyéresen pedig a Salamon Testvérek kezdtek vállalkozásba.⁷⁴ 1918-ban Nagylupsán Bihary körjegyző kínált még lábon álló égerfát.⁷⁵ Ugyanakkor a kereskedők minden fajta és jobbnál jobb minőségű szenet kínáltak a lakosságnak. Kevéssel a háború kitörése után a férfi munkaerő hiánya és az elszegényedés miatt a fakitermelés és kereskedés akadozni kezdett. Az 1915-1916-os tél kezdetén fához csupán nehezen és drágán lehetett hozzájutni. A gond olyan nagy volt, hogy a kormány is latolgatni kezdte, hogy a fát rekvirálni kell, az árát pedig maximálni.⁷⁶ A lakosság gondját enyhítendő, Torda városa a város erdejéből vágatott fát. Fabárcát „*elég olcsó árban*” a városi pénztárban lehetett beszerezni.⁷⁷ A következő télen, 1916–1917 téli hónapjaiban ismét állandó téma volt a „*szegények fája*”, amit a város szerzett be, és kedvezményesen árusított.⁷⁸

A város ekkor döbent rá arra, hogy becsapták. Felvilágosították a földgáz előnyeiről, a gázt elvezették a városba, a gyárakba, a lakosságot viszont gáz nélkül hagyták. A kényes kérdést Fekete Ferenc, a takarékpénztár igazgatója vetette fel. 1912-ben megalakult a Tordai Földgáz Részvénytársaság – alakuló ülésén maga Fekete Ferenc is részt vett –, majd pedig az Első Erdélyi Földgázvezeték Rt. A várossal szemben viszont egyik sem teljesítette ígéretét. Pedig a szódagyár példája meggyőző volt, hiszen nem csupán a gyárban használták fel a gázt, hanem az irodák, az étkezde, valamint a kolónia munkáslakásainak fűtésére is. Fekete Ferenc számításokat végzett, s ezek alapján állapította meg, hogy a lakosságnak félmillió koronát kellene letennie a veze-

⁶⁵ *Aranyosvidék* XXIV. 6. 1914. febr. 7. 7.

⁶⁶ *Aranyosvidék* XXVIII. 18. 1917. május 5. 7.

⁶⁷ *Aranyosvidék* XXIV. 4. 1914. január 24. 1914. szeptember 12-én újabb reklámszöveget adott fel, amelyet 1915. április 17-ig 33 alkalommal tett közzé.

⁶⁸ A reklám 2 alkalommal jelent meg, 1914. szeptember 12-én, és 19-én.

⁶⁹ *Aranyosvidék* XXIV. 51. 1914. december 19. 5.

⁷⁰ *Aranyosvidék* XXV. 47. 1915. november 20. A reklám három egymás utáni számban jelent meg.

⁷¹ *Aranyosvidék* XXVI. 30., 1916. július 22. 7. A reklám két további számban is megjelent.

⁷² *Aranyosvidék* XXVI. 5. 1916. január 29. 7.

⁷³ *Aranyosvidék* XXVII. 50. 1917. december 15. 5.

⁷⁴ *Aranyosvidék*, 1917–1918 telén.

⁷⁵ *Aranyosvidék* XXVIII. 15. 1918. április 6. 6., és további két lapszám.

⁷⁶ *Aranyosvidék* XXV. 48. 1915. november 27. 3.

⁷⁷ *Aranyosvidék* XXVI. 2. 1916. január 8. 4., 4. 1916. január 22. 3.

⁷⁸ *Aranyosvidék* XXVII. 3. 1917. január 20. 3.

téknak a város utcáin való lefektetéséért. Javasolta, hogy kezdődjék el az iratkozás és a pénz összegyűjtése a városi részvények számára.⁷⁹ Egy hét múlva a lap beszámolt Fekete Ferenc cikkének hatásáról,⁸⁰ és örömmel konstata, hogy a lakosság tömege-sen igényli a földgáz bevezetését.⁸¹

Fekete Ferenc egy „földgázfűtési ellenmozgalom” élén találta magát. A földgázra várakozó város bizakodással tekintett rá. Közvetlen köre 30 főből állt. Amikor azonban ez a kör kezdeményezte a városnak engedélyezett gázmennyiség egy megalakítandó Tordai Földgázfogyasztási Szövetkezet általi átvételét az Első Erdélyi Földgázvezeték Rt.-től és a szétvezetését, a pénzügyminiszter hajthatatlan volt: a koncessziót a Tordai Földgáz Részvénytársaság szerezte meg, vele kell kiegyezni, a részvénytársaságot kell rávenni arra, hogy munkába lendüljön. Fekete Ferenc erre csupán úgy volt hajlandó, ha a részvénytársaság elfogadja a város részéről jövő 284 ezer koronáról szóló rész-vény jegyzését, és a részvénytársaságból visszalépteti az idegen „pénzcsoporthat”.⁸²

A témára a *Pesti Napló* is felkapta a fejét, és árulást, korrupciót sejtett a helyzetben. Támadó hangú cikkét egy feltételezett, megnevezetlen tordai panaszos beszámolójára, vélhetően azonban az előbb említett újságcikkekre alapozta. „Benne van e történetben minden, ami a magyar földgázakció eddigi sikertelenségének megértéséhez szükséges” – ezekkel a szavakkal ígérte a helyzet leleplezését. „Benne van annak a magyarázata, hogy éveken keresztül miért maradt ez a »nemzeti kincs« egészen illuzóris érték, miért nem tudtuk használhatóvá tenni és pénzértékre váltani, miért van az, hogy nemcsak a távolabbi erdélyi városoknak, de még a földgázforrások közvetlen szomszédságában élő lakosságnak sem lehetett szolgálatába bocsátani a földgáz világító és fűtőerejét. Az egésznek háttérben pedig ott láthatja az olvasó vidéki közállapotaink nem éppen öröndetes képét”. A cikk az Első Erdélyi Földgázvezeték Részvénytársaságot vet-te célba. Feltételezése szerint az 1912-es megalakulásakor, a földgáz vezetésével és terjesztésével kapcsolatos, a pénzügyminisztériumnak, a helyi iparnak és a lakosság-nak tett vállalását csupán részben teljesítette. Miután az iparba, nevezetesen a Solvay Művekbe és a cementgyárba eljuttatta a földgázt, a város ellátását teljesen átegendte a Tordai Földgáz Részvénytársaságnak, amelyet a vármegye urai – élükön a főispánnal, alispánnal, a polgármesterrel – szerveztek meg, s amelyben magát a várost szorították hátrányos helyzetbe, a mindössze 10%-os nyereségrészesedéssel. Ugyanakkor, a Tordai Földgáz Részvénytársaság megalakult ugyan, de nemhogy nem indította el a vezetéknek a városban való lefektetését, hanem megakadályozta a magánkezdeménye-zések (pl. gyártulajdonosok) kivitelezését is.⁸³

A *Pesti Napló* cikke természetes módon Tordára is eljutott, és a vádaskodó szavak rövid időn belül nagy visszhangra leltek. Az immár mind Tordán, mind a fővárosban elmérgező közbeszéd megfékezéséhez nagyobb erőfeszítésre volt szükség. Megtél-elére újra Fried Farkas vállalkozott, aki terjedelmes helyzetjelentést készített, amit az

⁷⁹ Fekete Ferenc: Fűtés földgázzal. *Aranyosvidék* XXV. 47. 1915. november 20. 1–2.

⁸⁰ A földgáz kérdése. *Aranyosvidék* XXV. 48. 1915. november 27. 1.

⁸¹ *Aranyosvidék* XXV. 49. 1915. december 4. 4.

⁸² A földgázfűtési ellenmozgalom gyűlése. *Aranyosvidék* XXVI. 1. 1916. január 1. 4. A gyűlésre 1915. december 26-án került sor.

⁸³ Szegő Elemér: A földgázakció rejtelméből. *Pesti Napló* 66. 353. 1915. december 19. 9–10.

Aranyosvidék önálló mellékletként adott ki. A cikkíró egyoldalúnak minősítette a korábban Fekete Ferenc, majd a Szegő Elemér által megrajzolt képet, ezért a másik felet szólaltatta meg, a fő- és alispán, a polgármester által képviselt részvénytársaság álláspontját. Eszerint a felmérés és a vezetékesítés terve már 1913-ban elkészült. Azonban a szükséges 500 ezer korona alaptőke hiányos volta miatt a kivitelezés késlekedett. A hiányzó 200 korona megszerzését a háború kitörése megnehezítette. Ebben a kényszerhelyzetben történt meg az idegen érdekeknek (Deutsche Bank, Auer Részvénytársaság) a részvénytársaságba való beszüremlése és ottani eluralkodása.⁸⁴

A bizalmatlanság eloszlátását szolgálta az az értekező, amelyet a Tordai Földgáz Részvénytársaság hívott össze 1916. január 5-én. Az ülést Zilahi Sebess Andor vezette le, felszólalt dr. Vertán Endre. Itt került sor az események sorának áttekintésére, a késlekedés okainak megnevezésére, és ígéret hangzott el a munka elkezdésére vonatkozóan.⁸⁵ A téma napirendre került a Képviselőház január 25-i ülésén, amikor is a pénzügyminiszter foglalta össze a földgáz felhasználásával kapcsolatos igényeket, a forgalmazásával és értékesítésével kapcsolatos kezdeményezéseket. Beszámolója szerint a minisztérium következetesen érvényesítette és pártolta a magyar ipar és a magyar társadalom érdekeit.⁸⁶

Ezt követően a bizalmatlankodás elült, a tordai Földgáz Részvénytársaság pedig munkába lendült. Amikor a részvénytársaságból kivonták az idegen tőkét, részvényeit pedig a város megvásárolhatta, az „ellenmozgalom” feladta ellenzéki pozícióját. 1916. január 30-án közgyűlés zajlott le, amely új mandátumot szavazott meg a vezetőknek, s amely keretében bemutatásra kerültek a tervek, napirenden voltak a gázhoz való hozzájutás feltételei és körülményei.⁸⁷ A Tordai Földgáz Részvénytársaság a kolozsvári Törzs és Ormai vízvezetékszerelő-csatornázási vállalattal kötött szerződést, amely elfogadta a részvénytársaság által optimálisnak tartott október elsejei határidőt. A lakosság jelentkezésére előbb a július 12-i, majd az augusztus 15-i dátumot tűzték ki. A helyi lap igyekezett táplálni a reményt: „Az idén már földgázzal fűthetünk” – adta hírül 1916 júniusában.⁸⁸

A részvénytársaság tekintettel kívánt lenni a háború okozta pénztelenségre, a családok gázigénylését elválasztotta a családok pillanatnyi anyagi lehetőségeitől. A beruházási költségeket a megrendelő család akár készpénzben fizethette, akár 10 év alatt

⁸⁴ Dr. Fried Farkas: A tordai földgázmozgalom. Melléklet az *Aranyosvidék* 1916 évi első számához. Itt jegyezzük meg, hogy a gáz értékesítése körüli fondorlatoskodásokról, érdekharcokról Molter Károly szatirikus regényt írt *Metánia Rt* címmel (1929).

⁸⁵ Földgáz-értekező. *Aranyosvidék* XXVI. 2. 1916. január 8. 2–4. A bizalmatlanság eloszlátása végett a Torda városi Földgáz Részvénytársaság közzétette a 1915. december 31-i mérlegét. *Aranyosvidék* XXVI. 4. 1916. január 22. 8.

⁸⁶ A tordai földgázkérdés a Képviselőházban. A Pénzügyminiszter nyilatkozata. *Aranyosvidék* XXVI. 5. 1916. január 29. 1–2.

⁸⁷ Az igazgatóság tagjai dr. Betegh Miklós, dr. Horváth Miklós, Kanity Jakab, Sebestyén Dávid, dr. Vertán Endre, Zilahi Sebess Andor. Felügyelő bizottság: Bornemisza Gyula, Egerházy Lajos, Lázár Simon, Szenkovits Aurél. A Torda városi Földgáz Rt. közgyűlése. *Aranyosvidék* XXVI. 6. 1916. február 5. 2.

⁸⁸ *Aranyosvidék* XXVI. 6. 1916. február 5. 2., 23. 1916. június 3., 4., 24. 1916. június 10. 3., 27. 1916. július 1. 3.

2. kép. Szerelők, 1970-es évek. Magántulajdon

3. kép. Szerelők, 1970-es évek. Magántulajdon

amortizálhatta, 6%-os kamattal. Az utcai főcsöveket, valamint a gázmérőig a bekötő csövet az építővállalat biztosította. Vállalta a belső házi vezeték elkészítését, a fűtő- és főzőkészülékek beállítását, a már meglévő kályhák és tűzhelyek átalakítását, karbantartását is, de mindezt a fogyasztó pénzén. A Tordai Földgáz Részvénytársaság székhelyén megtekinthetők voltak a földgázra tervezett vagy átalakított kályhák és készülékek. Minthogy a teljes város gázmérővel (gázórával) való felszerelése nem volt lehetséges, a lakosság induláskor évi átalány összeggel fizethette a fogyasztását. A konyha és 1 szoba kifűtésének az ára (a belső berendezés árának törlesztése, valamint az elfogyasztott gáz ára) 204 korona, 2 szoba esetén 306 K, 3 szoba esetén 408 K, 4 szoba esetén 504 K, 5 szoba esetén 600 K, 6 szoba esetén 672 K, 7 szoba esetén pedig 744 K. 7 szobán felül minden szoba fűtésének az ára 30 K, a gázkályhával felszerelt fürdőszoba fűtésének ára évenként 24 K, az előszobáé 24 K, egy irodahelyisége 60 K. A mosó- vagy nyárikonyháért nem számoltak díjat.⁸⁹

1916 júliusában városszerte megkezdődött a vezetékhálózat lefektetése. Egy hónap múlva megelégedett helyzetjelentést olvasunk. A munkálatok több utcában befejeződtek, a szakemberek a megrendelők lakásában dolgoztak már, valamint elkezdték a városháza és a Vigadó vezetékének építését.⁹⁰ Újabb egy hónap múlva, rekordidőnek nevezhető 11 hét után a munka befejezéshez közeledett, a város utcáin eltűntek az árkok.⁹¹ Ezt követően a kérdést figyelmesen és erélyesen követő sajtó elhallgatott. A háború, különösen az erdélyi hadjárat, a nincstelenséggel küszködő város hírei között hosszas keresgélés nyomán sikerült rábukkanni egy meglepő, szűkszavú tudósításra. A szeptember 16-án befejezett hálózat beindításához szükséges, gáznyomást szabályozó alkatrészeket szállító vagonnak nyoma veszett, csupán decemberben ért célba.⁹² A Tordai Földgáz Részvénytársaság az Auer-Fény Magyar Gázizzófény Részvénytársaság szakembereihez fordult, akik csupán a téli ünnepeket követően szálltak ki, és 1917 februárjában–márciusában

⁸⁹ A tordai földgázfűtés. *Aranyosvidék* XXVI. 30. 1916. július 22. 1–2.

⁹⁰ *Aranyosvidék* XXVI. 34. 1916. augusztus 19. 3.

⁹¹ *Aranyosvidék* XXVI. 42. 1916. szeptember 16. 3., 43. 1916. szeptember 23. 1–2.

⁹² A földgáz. *Aranyosvidék* XXVI. 56. 1916. december 9. 2.

4. kép. Gázház. A szerző felvétele, 2022

helyezték üzembe a hiányzó alkatrészeket.⁹³ Ezután került sor a szabályozóházak berendezésére. A *gázháznak* nevezett épületekben regulátorokat helyeztek el, amelyek a gáz nyomását csökkentették.⁹⁴

1917 júniusában a lakásokban az ellenőrző munkálatok folytak.⁹⁵ A gázmelegítés az új tél beköszöntekor kezdődött. November elején a gáz eljutott a hálózatba, s az intézményekben és a lakásokban próbafűtéseket végeztek.⁹⁶

A „földgáz utáni” korszak kezdetének második, az egész város fűtése kezdetének dátumát nem sikerült kiemelni a történetből. A gáz jelenléte jelentősen enyhítette a *fűtég gondokat*. A fakeskedés teljesen nem szűnt meg. Viszont most már ilyen hirdetést is olvashatunk: „*kitűnő minőségű I. oszt. bükk hasáb a gázbevezetés miatt egy vagonnal eladó.*”⁹⁷

Illetve, a sajtó újabb gondokat tett szóvá. Egyik ilyen volt a fogyasztók értesítésének nehézsége. 1918 februárjában az *Aranyosvidék* azt nehezményezte, hogy a gázszüneteltetést az utcákat bejáró dobos adja tudtul. Az újság is szívesen vállalkozott a lakosság informálására.⁹⁸ A felvetés hatásosnak bizonyult. Egy hónap múlva a Tordai Földgáz Részvénytársaság a Solvay Művek dudájával, dobszóval és a lakások felkeresésével egyaránt figyelmeztette fogyasztóit a néhány órás szüneteltetésről.⁹⁹

Torda kerámiaközpont volt. A 20. század első felében a fazekasok kályhacsempét is készítettek, kályhát is raktak.¹⁰⁰ Amit most a gázra kellett átállítani. A gáz közleltének hírére hallva a fazekasok utcájában is remény támadt.¹⁰¹ A két szomszéd, a Fazekas utca 12. szám alatt lakó és dolgozó Diószegi József kályhakészítő, valamint a 16. szám alatt lakó Kerekes Márton kályhakészítő önálló vállalkozásba kezdett. Diószegi József gyári eredetű, „*minden fajta, színű és nagyságú cserép-kályhákat*” tartott raktáron, vállalta felállításukat, javításukat. 1912. március 23. és május 18. között az

⁹³ *Aranyosvidék* XXVII. 8. 1917. február 24. 3.

⁹⁴ A fényképen látható gázházban a főcsövön érkező gáz nyomását lakossági használatra csökkentik. A gyárak számára 1989 után felszámolt gázházban irányították a gázt.

⁹⁵ A földgáz. *Aranyosvidék* XXVII. 25. 1917. június 23.

⁹⁶ Földgáz-fűtés. *Aranyosvidék* XXVII. 44. 1917. november 3.

⁹⁷ *Aranyosvidék* XXVIII. 15. 1918. április 6. 5.

⁹⁸ *Aranyosvidék* XXVIII. 9. 1918. február 23. 3.

⁹⁹ *Aranyosvidék* XXVIII. 14. 1918. március 30. 4.

¹⁰⁰ A tordai kerámia történetének adatait Suba László gyűjtötte össze, és egészítette ki az államosítás előtti korszak adataival. A kályhakészítésről Suba 2005: 15–16. Továbbá: Szöcsné Gazda 2010: 67.

¹⁰¹ A város emlékezetében máig megmaradt a *Fazekasok utcája* név. Ma Crișan utca.

*Aranyosvidék*ben 9 alkalommal kérte a közönség figyelmét. Kerekes a vállalkozótárs szakmai megbízhatatlanságára hivatkozva kilépett Diószegi mellől, Révai agyagot szerzett be, amely szerint „*a versenyt bármely földdel kiállja tűzállóságban*”, és elkezdett oszlop- és ötsarkos kályhákat, valamint kandallókat állítani, sőt régi kályhák átrakását is vállalta. Kitartóan küzdött a közönség figyelméért, 1912. március 23. és 1913. január 18. között az *Aranyosvidék* mindegyik számában közölte a reklámját, összesen 42 alkalommal.

A cserépkályhák mellett ezekben az években nőtt meg az öntöttvas kályhák iránti érdeklődés, illetve a kínálat a kereskedők részéről. Tutsek Ferenc vaskereskedése korábban is állt. A gáz érkeztének hírére a vasalók, vadászfegyverek, pisztolyok mellé főző- és fűtőkályhákat hozatott, gazdagnak nevezhető választékban.¹⁰² A kínálatban szerepeltek mind konyhai főző-, mind szobai fűtőkályhák, mind fekete, mind zománcozott kivitelben. Mivel a termelt hő hirtelen elillant, a tulajdonos a kályha belterét samott téglával bélelhette ki. 1912–1918 között az *Aranyosvidék* minden számában jelen volt. Tavasztól őszi mezőgazdasági gépeket, ősztől tavaszig pedig tűzhelyeket kínált eladásra. Tutsek mellé 1916-tól Eszényi J. zárkózott fel. Mezőgazdasági eszközök mellett fűtő- és főzőkályhákat, vaslemez főzőkályhát kínált, működtetésükhöz pedig egyelőre kölcsön forgalmazott. Akárcsak vetélytársa, Eszényi is éveken keresztül hétről hétre jelen volt a helyi lapban. A legnagyobb kínálattal az Auer cég sietett a vásárlók segítségére. A raktáraiban jelen voltak a földgázberendezések, a szállítást, az elosztást, a fogyasztást szolgáló készülékek, szabályozók, a kazánégők, a kályhaégők, a földgázlámpák, -kályhák, -tűzhelyek, -sütők, -főzők, -vasalók.¹⁰³

A Tordai Földgáz Részvénytársaság a saját műhelyeiben különböző formájú, méretű tűzhelyek készítését vállalta, s ugyanakkor gázzal működtethető új eszközöket hozott forgalomba, szükség esetén részletkifizetéssel, sőt akár bérbeadással. Ezek a következők voltak: kenyérsütésre alkalmas sütő, sütőcső, melegítő, gázfőző (rechaud), radiátor, kávépörkölő, kenyérpíró, vízmelegítő konyha és fürdőszoba számára, melegvíz automata, gázvasaló, hűtőszekrény, mosógép.¹⁰⁴ Az újságban egymás után jelentkeztek a gázszerelők. Kriszt Jakab és Társa „*mindennemű villamos-, gáz-, víz-, fürdőszoba-, csatorna-, stb. ujszerelési, vezetékek- és szerelés javítási munkálatok*” elvégzését vállalta.¹⁰⁵ Kovács és Siklody kolozsvári víz-, földgáz- és villanyberendezések szerelési vállalata Tordán is műhelyt nyitott. Vállalták „*mindennemű vízvezeték, teljes fürdő, földgázfűtés, központi fűtés, villanyvilágítás-berendezések létesítését, valamint minden e szakmába vágó szerelési munkákat, szakszerű vezetés mellett*”.¹⁰⁶

A tűzhelyek jelentős részét a helyi bádigosok állították elő. A kályhába kerülő rózsaét maguk is a kereskedelembe szereztek be. De gyakran alkalmaztak a vezetékekhez menetes kötőcsővel illesztett, ferdén befűrészt csőéget, úgynevezett *furulyaéget*. A rózsaéget főzéshez, a kazán melegítéséhez volt alkalmasabb, minthogy a lángot egy körbe foku-

¹⁰² „*Valódi*” Triumph, Vulcán, Meteor és bécsi Meidinge márkákat.

¹⁰³ A reklám első megjelenése: *Aranyosvidék* XXVIII. 30. 1918. július 13. 6.

¹⁰⁴ A földgáz a háztartásban, 1933. *Aranyosvidék* XXVIII. 8. 1918. február 16. 3.

¹⁰⁵ Első jelentkezés: *Aranyosvidék* XXVII. 35. 1917. szeptember 1. 7.

¹⁰⁶ A többször újraközölt hirdetés első előfordulása: *Aranyosvidék* XXVIII. 14. 1918. március 30. 7.

5. kép. Melegítő, helyi termék. 1940-es évek. Szerző felvétele, 2022

6. kép. Kürtő, helyi termék, 1940-es évek, Szerző felvétele, 2022

szálta. A furulya a lakás fűtésére, víz melegítésére, téglalap alakú, nagyobb főzőplatten, tűzhelylap forrosítására volt alkalmas. A lángot vagy eltakarták, teljesen zárt, vagy kis nyitott ajtóval rendelkező kályhába fogták, vagy pedig szabadon hagyták, mindössze az égett gáz begyűjtésére és elvezetésére szolgáló ereszt képezték ki föléje. Szintén a bádgosok készítették el, állították be a füst elvezetésére szolgáló *kürtőt* (füstcső), a füstcső irányának megváltoztatását lehetővé tévő *könyököt*, *villás francia könyököt*.¹⁰⁷ A gáz megérkezése idején a városban több bádgosműhely működött.¹⁰⁸ Korábban templomot, házakat fedtek bádoggal vagy rézzel, csatornát készítettek, a háztartás számára pedig szűrőszitát, öntözőt, vedret, *tejeskantát*, *viharlámpát*, *mosófazakat*, fürdőkádat. Templomok számára, háztetőkre keresztetket, templomok tetejére díszeket (csillag, gömb, kereszt), útszéli keresztetekre bádogkrisztust. Piaci napokon edényeket foldoztak.¹⁰⁹

A földgáz tehát beépült a családi életterbe. Az őszi, a téli és a tavaszi időszakban a család számára a lakásban a szükséges, könnyen szabályozható hőmérsékletet biztosította. Kiiktatta a lakásból a tűzgyújtás korábbi alapanyagait (fa, szén), a tűzgondozás eszközeit (tűzkotró, fa-, szén-, hamutartó láda), leegyszerűsítette a melegítés techno-

¹⁰⁷ A dőltbetű helyi terminológiát jelöl. A tűzhely alkatrészeinek bemutatása: Sabján 2002: 133–154.

¹⁰⁸ Holunzer Károly, idősebb majd ifjabb Makkai, Bereki, Dege, Auslader, Sánta Béla.

¹⁰⁹ Makkai Miklós (sz. 1908) tordai bádoggal 1999. július 30-án készített interjú.

7. kép. Gázfűtésre átalált kályha. Szerző felvétele, 2022

8. kép. Kályha, helyi termék, 1940-es évek. Szerző felvétele, 2022

lógiját (favágás, tűzgyújtás, a tűz táplálása és eloltása). Száműzte a lakásból a fa és a füst illatát, felszabadította és átrendezte a hőforrás körüli teret. A vendégfogadás az egységesen átmelegített helyiségek teljes terét, illetve a lakás vendégfogadásra alkalmas teljes terét igénybe vette.¹¹⁰

A földgáz feltűnése jelentős változásokat hozott a konyhában, az ételkészítésben és az étkezésben.¹¹¹ Leegyszerűsítette, felgyorsította az ételkészítés folyamatát. Biztosí-

¹¹⁰ A tartaléklánggal égő gáztűzhely körülülése Tordán még az 1980-as években is szokásban volt. A gáz elterjedése lehetővé tette az egyébként fűtetlen helyiség vendégek számára való felmelegítését.

¹¹¹ A magyar táplálkozástörténet a 20. század első felére helyezi azt a modernizációs fordulópontot, amelyet a gázlángos, majd a villanytűzhelyek meghonosodása jelentett. Az újítás jelentős következménye a tűzálló cserépedények kiszorulása, a fém főzőedények elterjedése. Kisbán 1997: 436.

totta a szükséges hőfokot, s ezáltal szabályozhatóvá tette a sütetést és a főzést. Akárcsak a többi helyiségben, a konyhában is felszabadult a kályha körüli tér, és emellett tisztábbak maradtak az edények. A legtöbb gasztronómiai folyamat a földgáz biztosította hőt vette alapul. A tűzifa használata mindössze néhány esetben őrződött meg (rostélyos, a házikenyer sütése, disznóperzselés, szalonnasütés).

Megkockáztatjuk azt a feltételezést, hogy a legnagyobb mértékben a földgáz a fürdőszobát és a tisztálkodást változtatta meg. A vízmelegítő, a kazán segítségével könnyebb lett a meleg víz biztosítása a mosakodáshoz, a fürdéshez, a zuhanyozáshoz. A földgáznak a lakásba való bevezetése hatással volt a vendégfogadásra, az étkezési habitusokra, az otthoni öltözködésre, a vízhasználatra. Mindez hamar nyilvánvalóvá vált a köztudatban. 1917-ben valaki így sorolta fel egy eladásra kínált telek előnyeit: közel van a földgázvezeték, az országút, a villanyvezeték, a vasútállomás és az Aranyos.¹¹²

A „BORZALMAS FÖLDGÁZROBBANÁS” 1917. MÁRCIUS 26-ÁN. A FÖLDGÁZ MINT VESZÉLYFORRÁS

A földgáz két esetben okozhat tragédiát. Az elégett gáz a szén-monoxid felhalmozódását eredményezi. Ilyenkor „*boldogan elalszik az ember*”. A szivárgó kürtő, az elzárt kémény hozzájárulhat az ilyen balesetekhez. A második esetben a megrepedt, rosszul összeillesztett csövek miatt kerül sor a gázszivárgásra, -ömlésre. Ilyenkor a felgyülemlett gáz a fellobbanó gyufa, a kipattanó szikra hatására robban.¹¹³ Kevéssel a földgáz városba való érkezése után sor került az első helyi katasztrófára. Valójában még a vezetékszerelés munkálatai folytak, amikor 1917. március 26-án, hétfőn reggel 9 óra 38 perckor hatalmas robbanás rázta meg a város főterét. A porfelhő elülte után „*csakhamar aztán feltárult a pusztulásnak, a borzalmas katasztrófának szörnyűséges képe. Kimpel Flórián bankigazgatónak a Vallásszabadság tér 24 szám alatti nagyértékű, szép emeletes háza elpusztult, borzasztó romhalmazzá vált. Az iszonyatos látvány rémítő hatással volt az emberekre. Rémült kiabálások, ijedt sikoltások, kétségbeesett jajgatások borzalmas lármája tölté be a levegőt, csakhamar hatalmas tömeg állta körül az elpusztult házat. A mint a porfelhő, mely a ház összeomlásából keletkezett, – szlizadozni kezdett, lehetett látni, hogy az egész főtér tele van üveg-, deszka-, fal törmelékkel felismerhetetlenségig összezúzódt bútorok és bolti áruk roncsaival. A roncsok közt darabokra szakadt vasrollódarabok feküdtek szanaszét, sőt a robbanás hatalmas erejét jelezve elrepültek a szemben lévő házorig, sőt a törvényszék épületéig is.*¹¹⁴ A ház maradványai rémítő pusztulás képét mutatták: a földszinti két nagy üzlet Füssy Józsefnek, lapunk kiadótulajdonosának papír- és könyvkereskedése és Petrikás Emil divatáru üzlete, valamint dr. Fried Farkas ügyvéd, lapunk felelős szerkesztőjének emeleti 6 szobás, dúsan felszerelt lakása és irodája teljesen elpusztult”.

¹¹² *Aranyosvidék* XXVII. 46. 1917. november 17. 6.

¹¹³ Serestélyi József (sz. 1945) gázszerelővel 2022. február 22-én készített interjú. Serestélyi Józsefnek köszönöm a gázszerelőkről készített felvételeket.

¹¹⁴ Kb. 200–250 m. *Szerző megjegyzése.*

9. kép. A robbanás, az utca felőli látvány, 1917. Forrás: Vasárnapi Újság

10. kép. A robbanás, az udvar felőli látvány, 1917. Forrás: Vasárnapi Újság

13 személy esett a robbanás áldozatául, a Füssy-üzlet 23 éves pénztárosa, a bolt egy 20, egy 17, egy 9 éves vásárlónője, a Petrikás-üzlet 30 éves vezetőnője, 20 éves elárúsítónője, 18 éves segédje, egy 45, egy 20, egy 36, egy 40 éves vásárlónője, a Fried-iroda 27 éves iratkézbetűzője, valamint a robbanást kiváltó 30 éves asszony. Őt Fried ügyvéd szakácsnője veteményért küldte a pincébe. Amikor gyertyát akart gyűjtani, a gyufa lángjától a pincében felgyűlt gáz felrobbant. Holtteste pénteken került elő a romok alól. Súlyosan sebesült 6, könnyen sérült további 6 személy.

A helyi lap főhelyen két és fél oldalt szentelt az esetnek, majd további három lap-számban részletesen tért vissza az eseményre. Beszámolt az elhunytak családi állapotáról, a sebesültek egészségi állapotának alakulásáról, a szerencsés módon megmenekültekről, a mentés operativitásáról, az elhunytak temetéséről, a családjuk megsegítéséről. Több város táviratban fejezte ki részvétét. Izabella főhercegasszony részvétnyilvánítása a polgármester címére érkezett: „*Izabella főhercegasszony Ö cs. és kir. Főnsége a sulyos katasztrófáról megdöbbenéssel vett tudomást és legkegyelmesebben megparancsolni méltóztatott, hogy Torda város közönségének és a csapástól sujtott hozzátartozóknak legmélyebb részvétét kifejezzem, Wimpffen Széchenyi Grófnő főudvarmesternő*”.¹¹⁵ A döbbenetes esemény híre bejárta a várost, a régiót és az országot. A visszhangokból egyértelműen kiolvasható a gázhasználatra áttért, úttörő várossal szembeni szimpátia, részvét. A sajtó nem minősítette szakszerűtlen, elhamarkodott döntésnek a földgáz használatba vételét. A robbanásért a vezetékét lefektető és felügyelő társaságot, azaz a szakmai felelősségtudat hiányát vonta felelősségre.¹¹⁶ A város lakóit az eset mindenképpen elővigyázatosságra intette.

A lakosságnak a földgázhasználat szabályaival kapcsolatos felvilágosítása folyamatosan történt. A Tordai Földgáz Részvénytársaság alkalmazottai a társaság székházában, az ügyfelek lakásán, különböző előadások keretében adtak tanácsot. A helyi sajtó szintén jelentős szerepet vállalt a gáz természetének megismertetésében. A gázvezetékbe való becsatlakozáskor a részvénytársaság *Általános tudnivalók* címmel plakátot szerkesztett, amit szétszórt a fogyasztóknak, kifüggesztett az utcákon, és közzétette a helyi lapban is. Ebben összefoglalta a vezeték működésére, a gázömlés felismerésére és kezelésére, valamint a tűz gyújtásának és elzárásának módozataira vonatkozó hasznos tudnivalókat.¹¹⁷

A részvénytársaság két kiadványa ismételtlen összegezte a tudnivalókat. Az 1933-as kiadványban a következő „*elővigyázati szabályok*” szerepelnek. 1. Bármilyen rendellenesség tapasztalásakor a főcsapot azonnal szükséges elzárni. 2. Használat után az

¹¹⁵ Borzalmas földgázrobbanás. *Aranyosvidék* XXVII. 13. 1917. március 31. 1–3., A földgázrobbanás. *Aranyosvidék* XXVII. 14. 1917. április 7. 2., A földgáz-katasztrófa. *Aranyosvidék* XXVII. 15. 1917. április 14. 3., A földgáz. *Aranyosvidék* XXVII. 16. 1917. április 21. 2.

¹¹⁶ „*A földgázrobbanás ügyéből kifolyólag a földgázvezeték szerelését végző Törzs és Ormai cég két szerelője, valamint a cég ellen is megindult az eljárás emberölés és gondatlanságból okozott emberölés vádja alapján.*” *Szamos* 85. 1917. április 7. 3. A vádat a vezeték építését irányító mérnök és a munkát végrehajtó szerelő ellen fogalmazták meg. Az ítélet kihirdetésére 1918. június 12–13-án került sor. Ekkor tisztázódott, hogy a gáz a mérnök tudta nélkül került a befejezetlen hálózatba. A földgázrobbanás ítélete. A tordai törvényszéken. *Aranyosvidék* XXVIII. 26. 1918. június 22. 1–2.

¹¹⁷ *Aranyosvidék* XXVII. 42. 1917. október 20. 8.

égők csapjait teljesen el kell zárni. 3. Ha a gázmérő mutatója lezárás után is mozog, a vezetékekben gáz folyik. 4. A gázégő megnyitásakor először a gyufát kell meggyújtani, és utána megnyitni a gázcsapot. 5. Először kell minden gázégő csapját elzárni, és utána a főcsapot. 6. A szakadozó gumicsöveket azonnal ki kell cserélni. 6. A gázömlés helyét tilos láng segítségével keresni. 7. Csupán olyan gázcsap használata engedélyezett, amelynek állása jelzi, hogy a csap el van zárva. 8. Ha egy gázcsap nyitva maradt, tüzgújtás előtt a helyiséget ki kell szellőztetni. 9. Hosszabb ideig használatlan helyiségbe nem szabad égő gyufával belépni.¹¹⁸ A földgáz utáni korszak történetében a gáz okozta katasztrófákkal, balesetekkel is számolni kellett. És az öngyilkosság új formájának megjelenését is érdemes lesz a későbbiekben megvizsgálni.

A MÉDIA SZEREPE A FÖLDGÁZ TORDÁN VALÓ MEGHONOSÍTÁSÁBAN

11. kép. A gáz bevezetésére emlékeztető tábla a város főterén. A szerző felvétele, 2022

nálhatóságáról, értékéről. Információkat gyűjtött össze a földgáz eredetéről, mezőszégi előfordulásáról. Szakemberek (mérnökök, pénz- és gazdaságügyi szakemberek), közéleti vezetők (miniszter, országgyűlési képviselő, ispán, polgármester) és intézmények egymásnak ellentmondó vagy egymást erősítő véleményét és érvrendszerét telepítette át a köztudatba. A gáz felfedezésének és hozzáférhetővé, felhasználhatóvá tételének folya-

A földgáz felbukkanása, a városban való fogadása lekötötte Torda lakóinak figyelmét. Ebben jelentős szerepe volt a helyi sajtónak, amely akkor már két évtizede része volt a mindennapoknak. A médiát szokás a negyedik hatalomnak, a nyilvánosság terének, kapuórnek, lövedéknek nevezni. Az is nyilvánvaló, hogy amikor témát és nyelvet választ, tényeket tár fel és értelmez, közéleti személyiségeket idéz, bírál vagy eszményít, a sajtó nem kíván sem tudománynak, sem szépirodalomnak, sem törvényszéknek lenni. Magát kívánja láthatóvá és népszerűvé tenni, vásárlókat és olvasókat toborozni lapszámról lapszámra, azaz az újságírói nézőpontot és érdeket képviseli.¹¹⁹

A téma napirenden tartásával az *Aranyosvidék* a lakosságban határozott képet alakított ki az addig ismeretlen energiaforrásról, annak természetéről, felhasznál-

¹¹⁸ *A földgáz a háztartásban*, 1933: 21–23.

¹¹⁹ Champagne 1993.

matát fázisokra bontotta és egyénekhez kapcsolta hozzá. A gázért folytatott küzdelem folyamán láthatóvá tette az álláspontokat, polarizálta a közvéleményt. Egyedi esetekről számolt be, s ezáltal láthatóvá tette a gázzal kapcsolatos anomáliákat és törvényszerűségeket, élményeket termelt ezekkel kapcsolatban. Műveletesítette, előírta a tennivalókat, egybehangolta a város lakosságának teendőit. Kialakította és következetesen működtette a gázzal kapcsolatos nyelvi elemeket (koncesszió, amortizáció, hőérték stb.). Egészében, a földgázt beszédtemává alakította, és folyamatosan kanalizálta a róla való beszélést.

Irodalom

ARADI Viktor

1910 A magyarországi földgázokról. *Bányászati és Kohászati Lapok* XLIII. 5. 306–308.

CHAMPAGNE, Patrick

1993 La vision médiatique. In Pierre Bourdieu (dir.): *La misère du monde*. 95–123. Paris: Édition du Seuil.

KESZEG Vilmos

2010 Az Erdélyi Mezőség néprajzi irodalma. In Keszeg Vilmos – Szabó Zsolt (szerk.): *Mezőség. Történelem, örökség, társadalom*. 7–52. Kolozsvár: Művelődés.

2013 „Nyílttér” a 19. századi tordai hírlapirodalomban. A hírlapok reklámszövegeinek autobiografikus funkciói. In Tökés Gyöngyvér – Sántha Ágnes (szerk.): *Új média, médiakonvergencia, kulturális változások*. 15–44. Kolozsvár: Scientia Kiadó.

2014 A lokális–regionális gazdálkodás rekontextualizálása: az 1906-as tordai ipar- és gazdasági kiállítás. In Keszeg Vilmos – Szász István Szilárd – Zsigmond Júlia (szerk.): *Néprajzi intézmények, kutatások, életpályák*. 185–246. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

2015 A tordai sóvágók. Szociometria elemzés. In Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*. 543–562. Kolozsvár–Budapest–Sepsiszentgyörgy: Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum.

2018 Média és népi kultúra. In Romsics Imre (szerk.): *Hagyomány – szellemi kulturális örökség – népies rendezvény. Pillanatképek a mai népművészetről*. Néprajzi konferencia előadások. Kalocsa, 2017. július 5-7. 61–82. Kalocsa: Viski Károly Múzeum.

KISBÁN Eszter

1997 Táplálkozáskultúra. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz. Anyagi kultúra* 3. 417–584. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KÓSA László

2014 *Természeti katasztrófák és civilizációs következményeik a 19. században Magyarországon*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

KÖVÁRI László

[1853] *Erdély földe ritkaságai*. Kolozsvár.

LOVAS GERÉB András

1938 *Asszimiláció Erdélyben*. Budapest: Bartha Miklós Társaság kiadványa.

MAKKAI Gergely

2003 *Az Erdélyi-Mezőség tájökológiája*. Marosvásárhely: Mentor.

MAKKAI László

- 1942 *Szolnok-Doboka megye pusztulása a XVII. század elején*. Kolozsvár: Minerva. (Erdélyi Tudományos Intézet)

MIKÓ Imre

- 1932 *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Az Erdélyi Fiatalok falu-füzetei 4. Cluj–Kolozsvár

NAGY Ödön

- 1938 Szórvány és beolvadás. *Hitel* 4. 271–275.

ÖSZ Árpád, id.

- 2002 Az első magyarországi gázkitörés. *Kőolaj és Földgáz*. 35. (135.) 1–2. https://www.ombkenet.hu/bkl/koolaj/2002/bklkoolaj2002_0102_02.pdf (Letöltés: 2022.07.24.)

PAPP Károly

- 1911 Hogyan fedeztem fel a kissármási földgázforrást? Válasz Pásztor Árpád urnak „Uj Magyarország” című cikkére. *Független Magyarország* XI. 63. 1911. márc. 15. 96–98.

SABJÁN Tibor

- 2002 *A takaréktűzhely*. Budapest: Terc.

SUBA László

- 2005 *Torda és környéke fazekassága*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

SZÁDECZKY Gyula

- [1911] A kissármási metán kitörése és az Erdélyi-Medenczének régibb iszapvulkánjai, fortyogói. *Természertudományi Közöny* XLIII. 543. 897–911.

SZÖCSNÉ GAZDA Enikő

- 2010 *Erdélyi kályhák és kályhacsempék*. Budapest: Terc.

TONK Sándor

- 1994 Táj és ember az erdélyi Mezőségen a középkorban. *Korunk* V. 9. 23–32.

WANEK Ferenc

- 2005 Az erdélyi földgáz felfedezésének igaz története. *Műszaki Szemle* 30. (Historia scientiarum 2.), 27–40. Újraközlés: *Bányászati és Kohászati Lapok – Kőolaj és Földgáz*, 40 (140). 8., 1–12.

Egyéb kiadványok

A FÖLDGÁZ A HÁZTARTÁSBAN

- 1933 *A földgáz a háztartásban. Tanácsok a gázfogyasztó közönség számára*. (2. sz. közlemény) Nemzeti Földgáz Részvénytársaság (SONAMETAN), Román Földgáz R.T. (Volt magyar Földgáz R.T.) Turda: Tipografia „Arieșul”.

FŰTÉS FÁVAL VAGY GÁZZAL?

- [1932] *Fűtés fával vagy gázzal? Tanácsok a földgázfogyasztó közönségnek*. (1. sz. közlemény) Turda: Tordai Földgáz Részvénytársaság – “Arieșul” Institut de Arte Grafice.

Keszeg Vilmos

Egyetemi tanár, Babeș-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

e-mail: vkeszegv@gmail.com

Vilmos Keszeg

Natural gas and its effects in Torda and in the media

The existence, availability and usability of natural gas in the Câmpia Transilvaniei ('Transylvanian Plain') in Romania had been known to experts since the early 1800s. Drilling for potash salt in 1909 caused alarm and panic when natural gas had been discovered, before it was properly stored and used. Torda/Turda became one of the first cities in Europe to start using natural gas for industrial and domestic purposes in 1914. The author investigates how the discovery and subsequent introduction of natural gas into the grid has led to changes in lifestyles, living spaces and society. At the same time, the research validates an earlier question posed by the author: the role of the press in shaping knowledge and perceptions about natural gas.

Illés Péter

Tájváltozás és szociokulturális környezeti átalakulás. Esettanulmányok a kisparcellás művelésű délnyugat-dunántúli szőlőhegyekről

2. rész

TÁJFORMÁLÓ EMLÉKEZET- ÉS ÉRTÉKKÖZÖSSÉGEK

A kulturális önellátás

Sárvár fürdőváros közelében, a Rába folyó mentén fekvő Sótóny, Nyögér és Bejgyertyános határában összefüggően mintegy 300 hektárnyi egykori szőlőterület húzódik. Sótóny és Nyögér apróparcellás szőlőhegyein a történeti hegyközségi, vagyis szőlőhegyi önigazgató működés egyik jelentős alkalma közösségi hagyományként az 1960-70-es években is tovább élt. Ez volt a helyi emlékezetben 19. századi eredetű „gyepűtiprás”, vagy „gyepűjárás” szokása, amit Nyögérben minden év május 1-én, Sótónyban május első szombatján tartottak meg a hegygazdák. Nyögérben a hagyományos gazdálkodást folytató szőlőtulajdonosok közössége inkább a saját kulturális önellátásukba zárkozva élte ezt meg. Sótónyban viszont meghívott vendégekkel, a megyei pártelit részvételével reprezentatív, „kvázi nyilvános” eseménnyé alakították a közös együttlétnek alkalmat kínáló, régies szokáshagyományt. A 18. századra szerte a Közép- és Délnyugat-Dunántúlon elterjedt jogszokás helyi változata szerint a szőlőhegyi gazdaközösség és választott elöljáróik (hegybíró, hegymester, esküdtek alkotta tanács) ekkor ellenőrizték közösen a szőlőhegyet körül védő gyept, a határjelző „megyeköveket”, a bejáratokra a kapukat is feltették az állatok kártétele ellen. Valamint, a tradicionális hegyközségi élet itteni csúcspontját jelentő alkalommal egymás pincéjét is csoportosan sorra látogatták, ami során egymást borral, pogácsával, sonkával kínálták. Eerre az eseményre már a pincék környezetét rendbe tették, a közösségi elvárás szerint az első kapálással is végezni kellett. A gyepűjárás résztvevői a napot reggeli misével kezdték, ezen a napon „a hegy szolgáltatotta a misét”. Végeztével a hegygazdák közösségéről minden évben fénykép is készült. Az egykori önigazgató hegyközségi szervezet mintájára, informális módon továbbra is volt a közösségnek választott „hegybírója”, aki „hegykönyvet” (1933 óta) vezetett és szervezte a szőlőtulajdonosokat. Tulajdonképpen a mezőgazdaság kollektivizálásából kimaradt területnek a helyi kapcsolatrendszerben elfogadott képviselőjeként, mintegy alkalmazkodva a társadalmi modernizációhoz is. Sótónyban a „gyepűjáráskor”, vagy „gyepűtipráskor” választották a „hegybíró” szőlőhegyi rendfenntartó, ítélkező munkáját segítő, vezetése alá tartozó és az egyes „hegyláncokat” képviselő „hegymestereket” is.

Az 1967-ben megválasztott sótonyi „hegybíró” egészen haláláig, 2004-ig viselte „tiszttségét”. Mialatt, az egykori szőlősgazdák kulturális önellátását szolgáló május

ETHNOGRAPHIA 133/2022. 4. sz.

eleji esemény az 1980-as években aztán a határon átnyúló regionális politikai élet kulturális reprezentációs alkalmává is vált, azáltal, hogy a magyarországi Vas megye tanácsának elnöke és az ausztriai Burgenland tartomány vezetője is részt vett az eseményen. Az ezredfordulót követő években is még 30-40 pincét tartottak nyitva erre az alkalomra, vagyis a szőlőhegyi ünnep jelentős közösségformáló erőként működött, és működik napjainkig. Az eseményt a szocializmus kori tanácsi időszakhoz hasonlóan a már demokratikusan megválasztott megyei önkormányzati vezetők is látogatták. A négy évtizeden keresztül tekintélyes köztisztvisletben álló „hegybírónak” a 2006-ban bekövetkezett halálát követően 2007-ben faragott kopjafát állítottak a Kalmár-hegy kapujánál, azon a helyen, ahol a mise után a „gyepüti-prás” megnyitóbeszédei is elhangzanak, és a résztvevők aláírják a fényképes „hegykönyvet” is. Továbbá itt is osztják ki azokat a pálcákat, amelyeken a pincékbe betérők rovátkolással jelölik az egyénileg elfogyasztott pohár bor mennyiségét. Sikerült új „hegybíró” is választaniuk a szőlőhegyi telektulajdonosok közül, aki régóta önkormányzati képviselő is:

„Lajos bácsi után egy ilyen tisztséget nem egyszerű elvállalni. Emlékszem rá, hogy összetoltuk az asztalokat a faluházba. Tehát ilyen körbe ültük, tehát mindenki látott mindenkit és beszélgettünk és hát ugye a fő téma az volt, hogy hát hagyomány meg a szép dolog érdekébe azért hegybírónak lenni kell a területen. Tehát a Lajos bácsi örökségét, tehát Lajos bácsi után nem lehet ugyanazt a szintet, ugyanazt a formát úgy tovább vinni, ahogy ő csinálta. Mert én emlékszem rá, hogy mi sokat találkoztunk egyébként ott kinn a hegyen, mert a második szomszédom egyébként és mindig elmondta az utóbbi, az életének az utolsó szakában is: „És gyerek ezt a gyepüti-prást megtartsátok ám!”. És mindig el szoktam mondani, hogy hát tényleg az ő szőlője, mint a patyolat olyan volt, tehát abban nem volt egy fűszál, meg semmi. De hát és éppen ezért ugye utód ebből a szempontból nehezen tud a nyomába is lépni, mert hát a hegybírónak a legszebbnek, a legjobbbnak kell lennie ilyen szempontból, hogy példát is mutasson és ő példát mutatott ebből. Tehát nehéz örökséget kapott, aki ezt elvállalta, én azt gondolom. És hát ebből a szempontból is nehéz volt az, hogy ugyan ki legyen, aki meri vállalni ezt a terhet, idézőjelbe véve „terhet”. Aki felelősséggel, mivel hatáskör szinte nincsen, csak társadalmi megbízatás. Na, de ettől függetlenül mégis csak úgy mondják, hogy a hegybíróé, ugye a hegybíróé.” (Sótony)

A még borkészítéssel foglalkozó telektulajdonosok közösségét az elmúlt évtizedekben helyi borversennyel is összefogták, aminek eredményét szintén a „gyepüti-prás” megnyitásakor hirdették ki és adták át a díjakat.

A szőlőhegyi rendezvények az új „hegybíróval” már az Összefogás Sótonyért Egyesület működésének támogatásával, formalizált civil szervezésben történik. Maga a hegykapu környezete pedig a sajátos történetiségű lokális kulturális reprezentációs tért gazdagítva, valóságos emlékezet hellyé alakult át, bővült ki idő közben. Ezzel a gesztussal az egykori hegygazdák utódai, a mai sokféle pincetulajdonosok képessé váltak saját különbözőségük belátására, egyben mindannak képének megragadására és megalkotására, kimondására, ami már nem ők, de a közös helyi identitásuk része.¹ Az elmúlt szőlőhegyi gazdaközösség több komponensű emlékműve az évtizedek óta álló

¹ Augé 2012: 35.

„Kómár hegy” feliratos faragott kapu, az „Isten dicsőségére kalmárhegyiek 1994” és „Légy hű s bizzál jövődben nemzetem Arany” feliratos hegykereszt, a 2007 óta évente megkoszorúzott kopjafa, körülötte két ülőpad és zászlótartó rudak, valamint a falutörténeti információs tábla, illetve a szabadtéren kiállított olyan hagyományos borászati eszközök, mint a nagyméretű hordók és szőlőprések. Nem messze a hegykaputól, a már elhunyt, „örökös hegybíró” pincéjére emléktáblát is helyeztek. Mindezekkel együtt, a hagyományos együttlétnek köszönhetően az aktív szőlőhegyi tulajdonosok emlékezet közösségként működnek továbbra is. Az egymás megvendéglése (házi kifli, pogácsa, gulyás, saját vagy hozott helyi bor), a kölcsönösségen alapuló lokális együtttartozás élménye továbbra is a kulturális önellátásukat szolgálja a mában, semmint valamiféle turisztikai attrakcióvá, fesztivállá válást.

A gazdálkodási hagyományok beszűkülésével párhuzamosan a helyi közösségi emlékezet felértékelődését jelzi az is, hogy Nyőgérben szőlőhegyi Pincegyűjteményt hoztak létre 2006-ban, Sótönyban pedig 2014-ben avattak a faluban Helytörténeti Gyűjteményt. Az önkormányzat fenntartásában lévő új intézmény a falut szinte emblematikusan jellemző szőlőhegyi „gyepűtiprás” emléanyagát is igyekszik bemutatni. A lokális múlt helyi értékeit összegyűjtő kiállítóhelyet a sótonyi önkormányzat pályázati (Hungarikum) úton hozta létre 2011 és 2014 között, egy használaton kívüli, volt műhelyépület felújításával és közösségi gyűjtemény megszervezésével. A kiállítás megrendezésére külső szakértőt nem kértek fel, az egyesületi tagok és helyi lakosok önkéntes részvételével és együttműködésében, helyi szervezésben történt a gyűjtőmunka, majd a felhalmozott emlékek csoportosítását és összerendezését is maguk végezték el. Ennek eredményeként a kiállítás a gyűjteményi anyaggal azonos, ami három nagyobb részből áll, részben a kocsi-színben felhalmozott mezőgazdasági eszközökből, továbbá egy teremben az 1950-60-as évek lakáskultúráját megidéző konyha- és szobaberendezésből, valamint két másik helyiségben sarkokba rendezve hat tematikus csoportba válogatott emlékekből, tárgyakból, fényképekből, újságcikkekből. Ez utóbbiak a „falutörténet”, „egyházközségi bemutató”, „falusi életképek”, „gyepűtiprás”, „iskola sarok”, „tűzoltó egyesületi gyűjtemény”. A tudományos osztályozást, katalógizálást nélkülöző amatőr múzeum² leginkább a faluközösség eltérő generációinak közös helyi emlékezetét, a helyben élők együtt megélt múltjából eredő lokális identitásuk megerősítését szolgálja. Működése sem a folyamatos nyitva tartáson alapul, egyéni vagy csoportos kérésre a falu önkormányzata ad kísért és nyitja ki, mutatja be a gyűjteményt, így is a helyi emlékezet közös, kollektív elbeszélésének – elmondásának és leírásának – lehetőséget kínálva a faluközösségen belül, de kifelé annak határain túl is. A részben nyilvános gyűjteménnyel létrejött az individuális emléknymok, tanúbizonyosságok megőrzése, bizonyos fokú közösségi archiválása, de ez nem lép át az írásos narratívák kidolgozásába, a magyarázatok síkjára és nem is igyekszik nagyobb történelmi „kompozíciókhoz” igazodni, sem azokba integrálódni.³

² Közép-Európa szinte ismert modern kulturális jelenség, ami az 1970-es évekbeli „múzeum-boom” során vált népszerű önálló múzeumtípussá, a tudományos múzeumokhoz képest „vad múzeumként” értelmezhető, nyitott, sokoldalú és flexibilisen alakítható társadalmi tereket létrehozva. Lásd: Jannelli 2012.

³ Vö. Riceour 1999: 57–58.

Az újralapítás és újraélés

Csehimindszenten a szőlőhegyi közösség kialakításához viszont napjainkban kezdtek hozzá, tudatos értékmegőrző és értékteremtő helyi aktivitásokkal, illetve külső vidék-fejlesztési pályázati támogatással. A falu határában jelentős történelmi múlttal bíró három szőlőhegy (Kis-hegy, Nagy-hegy, Bükkföli-hegy) is megtalálható, amelyeken, ha beszűkülve is, de még mind a mai napig a háztáji mintát követő, hobbi szőlőtermelők is jelen vannak, mintegy 60–70 pinceépületet használva. A megváltozott és egyre komplexebb társadalmi változások a belső periferikus termő területeket is elérik, újfajta területhasználati igények mentén, vagy éppen a passzív tulajdonlás, illetőleg a jogszabályi korlátok mentén. A három szőlőhegy közül a Kis-hegy zártkerti nyilvántartása a 2010 körüli években változott meg, amikor is üdülőövezetté nyilvánították, a településnek az országos rendeletek értelmében csak bel- és külterületei lehetnek. Ekkortájt a Kis-hegyen vendégház is épült, ami a szomszédos telkeket igyekszik felvásárolni, majd azokba gyümölcsösöket telepíteni.

Ez a faluközponthoz közelebb eső Kis-hegyi rész valójában évtizedekig lakott terület volt, amely lakott területi zártkerti ingatlan besorolást kapott, ahol mintegy húsz házban éltek családok. Ezekre a helyi önkormányzatnak még az állami költségvetésből származó normatív támogatása is volt. A megtelepült szőlőhegyi lakosok már azzal is szerették volna magukat megkülönböztetni a falubeliektől, hogy saját búcsút próbáltak rendezni. A szőlőhegy alkalmas volt a megtelepedésre, mivel régóta közművesítve volt, a villany után a gázt az 1990-es években vezették be, vizet a lakosok a saját kútjaikból nyerték. A hegybéli lakóházak szoba-konyha-kamra alaprajzi elrendezésű épületek voltak, amelyeket akár korábbi pincékből is átalakítottak. Aki később mégis leköltözött a faluba, annak a szőlőhegyi épülete sajátos pince funkcióban, vagy üresen maradt. Az 1989/90-es politikai rendszerváltozás után, a Vasfüggöny megszűntével és az államhatárok átjárhatóságával osztrákok is vásároltak meg házakat a faluban. Napjainkban öt ilyen osztrák tulajdonosnak van saját lakóingatlan, azonban a hozzájuk tartozó földterületeket nem vehették meg, ezért azok a szőlőhegyen elhanyagolttá váltak. A szomszédos Csipkerek község irányába eső Nagy-hegyen viszont több mint félszáz szőlőhegyi pince van még mindig használatban a kapcsolódó művelt termőterületekkel. Ennek háttere itt is közművesítés, a villamosított szőlőhegyen gázt is vezettek keresztül, a vizet pedig az élelmesebb tulajdonosok a szomszédos faluból is kiveztették, így komfortosan tudtak a pincetulajdonosok berendezkedni.

A Bükkföli-hegyen viszont egészen napjainkig semmilyen közművesítés nem történt,⁴ mindössze huszonkét pince található ma már csak itt, amiből kettő passzív tulajdonos. Mégis ez a szőlőhegy vált kiemelkedő értékű helyi fejlesztési területté. A Bükkföli-hegy ugyanis jelentésében és jelentőségében az elmúlt évtizedben felértékelődött azáltal, hogy a Mindszenty-Pehm-család rokonságának ezen a szőlőhegyen húzódtak a területei, így az „projektesíthetővé” vált. Mindszenty József, eredeti nevén Pehm József esztergomi érsek, Magyarország utolsó hercegprimása, bíborosa Csehimindszen-

⁴ Az elektromos hálózat kialakítása 2022 évelején valósult meg.

ten született 1892-ben.⁵ Mindszenty bíborosnak az 1975-ben Bécsben bekövetkezett halála, illetve végakarata szerint az ausztriai máriacelli (Mariazell) kegytemplomban történt eltemetése után, spontán kultusza alakult ki a hazai és határon túli magyar társadalom különféle csoportjaiban, világi és egyházi értelmiségiek körében.⁶ Az 1989/90-es politikai rendszerváltás során a magyar állami hatóságok a bíboros-érsek teljes rehabilitálását tették meg, majd 1991-ben rendezték meg ünnepélyes egyházi keretekben az újratemetését Esztergomban. 2002-ben Mindszenty Emlékhely létesült az esztergomi Főszékesegyházi Kincstár különtermében. A már államilag is támogatott katolikus keresztény Mindszenty-kultusz elérte a Vas megyei szülőfalut, Csehimindszentet is. Szülőháza 2013-ban emlékmúzeum lett a budapesti Terror Háza Múzeum egy korábbi időszak kiállításának áttelepítésével. Ezt követően a falu határában lévő szőlőhegyen a Pehm-család szőlősparcellái is bekapcsolódtak a település szemiotizálódásán alapuló átalakulásába. A Bükkfői-hegy újfajta jelentéssel való felruházásában, asszociatív jellegű többletjelentésének konstruálásában fontos szerepet játszik mind a mai napig a kistelepülés 1990 óta folyamatosan megválasztott polgármestere, akit rokoni felmenői szálaak fűznek a Pehm-családhoz, azáltal, hogy nagymama Mindszenty József testvére volt. Az egykori Pehm-szőlők területének fele ugyanis az ő saját öröksége, az azzal szomszédos másik telek viszont Szombathelyen élő unokatestvérére szállt. Ez utóbbit a falu önkormányzata pályázati támogatással megvásárolta és ezáltal kialakítva egy összefüggő rendezett szőlőhegyi területet, őshonos, régi magyar gyümölcsfák elültetésével, gondozott szőlővel (pl. a keszthelyi nemesítésű szőlőhibrid Albacab és Messiás), jó karban tartott gyepes területtel.

A csehimindszenti szőlőhegyi Pehm-birtok (4. kép) részévé vált a 2007-től a Mária-kegyhelyéről híres és a magyarok által legkedveltebb két külföldi zarándokhely, Csíksomlyót (Șumuleu Ciuc, Románia) és az osztrák Máriacellt (Mariazell) összekötő, 1400 kilométer hosszúságban kijelölt Mária-zarándokútnak, aminek Máriacelltől Budapestig tartó 500 kilométeres szakaszát Mindszenty Józsefről nevezték el. A szervezett vallásos turizmusba való bekapcsolódáson túl a faluközösség belső vallási életének új eleme lett az elmúlt évtizedben az augusztus első szombatján a falu plébánosa által megtartott hegyi mise a Pehm-birtokon. Az időpont megválasztása praktikus szempontokat követett, ugyanakkor a helyi emlékezet még tud egy ma már részleteiben ismeretlen, régmúlt szőlőhegyi fogadalmi ünnepéről is, ami egykor a Bükkfői-hegyet pusztító nagy jégverést követően vált hagyománnyá. A felújított misét a „*hegybirtokosokért*” és a veszélyek távolmaradásáért rendezik, hogy tartsa meg erőben, egészségben a szőlőhegyen dolgozókat. Először a gazdák nyitott pincéiben mentek mindig máshoz, de megegyeztek, hogy inkább egy helyen lesznek együtt, a Pehm-birtokon. A lokális közösségi eseményre, az azt követő közös étkezéshez és beszélgetésekhez padokat és asztalokat készítenek ki. Az önkormányzat egytálalt készíti, saját boraikból is megkínálják a résztvevőket az együttlélhez.

⁵ Az állami névmagyarosítási politika hatására 1942-ben változtatta meg családnevét. Lásd: Sz.n. 1946.

⁶ Mészáros 2005.

4. kép A megújuló Pehm-birtok tájrészlete. Csehimindszent, Bükkföli-hegy. Szerző felvétele, 2021.

Ezzel párhuzamosan az egykori szőlőhegyi népi vallásosság, a szőlővédő szentkultuszok két túlélő eleme is felértékelődött Csehimindszenten. Ezek közül az egyik a Szent Vince napján (január 22.) megszentelt Vince-vessző szokásának helyi változata, amikor is négy-öt szál szőlővesszőt visznek a „hegygazdák” a templomba, az oltár előtt körbe állva fogják a kezükben, amit az atya megszentel. A már szentelt szőlővesszőket kiviszik a szőlőbe és ledugdossák, és ha kihajt, kiültetik. A másik ilyen tradíció a Szent János napi (december 27.) boráldás, amikor a helyi templomba vitt borokat szenteli meg a plébános. A szertartást követően a templom előtti téren egymás borait is megkóstolják, és megkóstoltatják a jelenlévőkkel. A szentelt borból valamennyit vissza is töltenek a hordóba. Ugyanakkor létezett olyan, már csak néhány szőlőterület tulajdonosára beszűkült népszokás, ami éppen az elmúlt évtizedben fejeződött be. A Húsvétot megelőző negyven napos böjt kezdetén, húshagyókedden a hegygazdák a szőlőjük négy legtávolabbi sarkát megmetszették a jó termés reményében. A helyi emlékezetben a régmúlt hegygazdák fokossal közlekedtek gyalogosan a szőlőhegyen, amivel ilyenkor egy-két gyümölcsfát is odaveregettek a termésért szokás szerint. A szőlőhegyi tartózkodáshoz hagyományosan pintes üveg borral, kenyérrel és szalonnával érkeztek tarisznyájukban, miután pincéjükbe befutottak és étkeztek, majd haza indultak. A bükkföli régi hegygazdák utódai közül már csak hárman-négyen maradtak, akik a húshagyókeddi szőlőmetszés szokását napjainkig maguknak megtartották, a gyerekkorukban az öregek által gyakorolt, tőlük megtanult és megkövetelt módon: „*Fiam menjél ki és aztán metszd meg!*”. Mivel Húsvét mozgóünnep és korai időpontra esik, előfordult, hogy térdig érő hóban kellett a szőlőt megmetszeni, de akkor is tartották a hagyományt: „*Ki kellett jönni, aztán meg kellett csinálni.*”

A hagyományalkotás és hagyományvesztés

A tradíciók bűvópatakszerű mozgására, egy falusi helyi társadalmon belül kialakuló értékközösség időszakosságára, megjelenésére és lehetséges eltűnésére jó példa a magyar-osztrák határ közvetlen közelében fekvő Bozsok szocializmus kori zártkerti szőlőhegyén az 1960-as években keletkező húsvéthétfői Emmausz-járás szokása, amivel mára azonban felhagytak. A hagyományos tájhasználattal kapcsolatos jelenség arra is rávilágít, hogy maguk a hagyományok sem rögzített, statikus vagy objektív jelenségek, hanem az időben változó összetételű közösségek és társadalmi tevékenységek alakváltozatai. Így a kisparcellás szőlőhegyek olyan folyton változó terek, amelyek legalább annyira társadalmi konstrukciókként alakuló tájelemek, mint a hagyományos kistermelés színtereiként vagy természeti környezetként. A 20. század második felében a történeti szőlőhegyi területek családi munkaerőn alapuló gondozása, művelése szerves része volt még a falu életének Bozsokon is. Úgy is, hogy akárcsak szerte a Dél-nyugat-Dunántúlon, a vasárnapi pinceszerek, családi ünnepek, névnapok meghitt társas együttlétének tradicionális helyét is jelentette a szőlőhegyi pincék világa. A Kádári konszolidáció idején, az 1960-as években a faluközösség vezető egyéniségei, köztük a korábbi községbíró és tekintélyes gazda fiából lett tsz elnök, valamint a tűzoltó-parancsnok kezdeményezte a húsvéthétfői pincejárás megszervezését. A többségében katolikus vallású családok lakta Bozsokon Húsvétkor feltámadási körmenetet tartottak a faluban szombat este, húsvétvasárnap a templomi misén a prédikáció mindig az evangéliumi Emmauszról szólt. A bibliai történet szerint feltámadása másnapján Jézus Emmausz felé gyalogolva találkozott két tanítványával, akikhez csatlakozott, ám azok kezdetben nem ismerték fel. Este megvendégelték, és amikor Jézus megáldotta a neki kínált kenyeret csak akkor döbbenek rá arra, hogy ki az idegen, akit befogadtak, azonban addigra eltűnt közülük. A Lukács evangéliumából ismert tudósítás kapcsán merült fel, hogy a bozsokiak is „*menjenek Emmauszba*”. Az 1980-as évekre az egymás megvendégelésének gesztusára épülő húsvéthétfő délutáni közösségi hagyomány a bozsoki pincetulajdonosok jelentős ünnepévé vált.⁷ Rokoni és baráti társaságok, sőt a határ másik oldaláról meghívott ausztriai ismerősök is érkeztek ekkor a szőlőhegyi pincékhez. A periférikus határmenti faluközösség kulturális önellátását szolgáló, azt színesítő szokás azonban a pincetulajdonosok nemzedékváltásával, az 1989/90-es rendszerváltást követően az ezredfordulóra egyre inkább jelentéktelenné vált.

A Vas megyei bozsokihoz hasonló húsvéthétfői Emmausz-járás a dél baranyai Bóly kisváros pincesorán, illetve a környező falvak egyes szőlőhegyein a mai napig kontinuus élő hagyomány, ahol az évszázados gyökerű szokás a katolikus német nemzeti-ségű közösséghez kötődik eredetében. Hasonló elnevezésű alkalom a német eredetű etnikum köreiből Baranyában, Tolnában, Somogyban és Győr-Moson-Sopron megye nyugati területén is elterjedt volt. Húsvéthétfői határjárásként tartották Kecskeméten is Emmausz járást.⁸ A Bólyban megtartott Emmausz a Szellemi Kulturális Örökség Nemzeti Jegyzékére is felvételt nyert 2011-ben, így a már „örökségesített”, avagy

⁷ Lásd: Udvardy 1982.

⁸ Galambos 1953/2004.

nyugat-európai kifejezéssel élve, patrimonizált néphagyomány a helyi társadalomban való kulturális önellátáson túllépve országos szinten vált kiemelkedő jelentőségűvé.⁹

A (BOR)TURIZMUS TÁJHASZNOSÍTÁSA

Az értékmentés térbeli mintázatai

A Somogy megyei Marcali-háton fekvő Hollád és a külterületének számító Bari-hegy (és az egykori Kis-hegy) sajátosan ellentmondásos társadalmi helyzetbe került a 21. századra. Azzal együtt, hogy a falu a Balaton kiemelt üdülőkörzet¹⁰ települései közé tartozik, Magyarország deprivált területeihez hasonló gazdasági adottságokkal rendelkezik – akárcsak a Kis-Balaton és a Nagyberek közötti települések jelentős része –, területfejlesztési szempontok szerint hátrányos helyzetű terület. Miközben a közeli, közvetlen a Balaton partján fekvő Balatonberény és Balatonkeresztúr közös szőlőhegye (Berényi-hegy, Felső-hegy, Alsó-hegy) az 1980-as években egyfajta kertvárosiasodással, kiköltözéssel, üdülő funkcióval és közművesítéssel fejlődött, addig Holládon a hagyományos gazdálkodást (szőlő- és gyümölcsstermesztés, takarmány kaszálás, időszakos állattartás) végző nemzedékek elmúltával a 239 hektáros szőlőhegy jelentős részben felhagyottá vált és vissza erdősült:

„Elpárolgott, vagyis nagyon minimálisra szűkült, úgy számolom, hogy csúcs időben, mondjuk a 19. század végén volt kétszáznyolcban gazda ezen a szőlőhegyen, kétszázhatvan-kétszáznyolcban. Mondjuk egy átlagos egy hektáros birtokméréssel, ahogy az kell a Délnyugat-Dunántúlon. Most vagyunk, akik hobbikertként így-úgy, amúgy, különböző tájhasználatba mondjuk harminc-negyvenen, akik úgy műveljük a területeinket. Ebből mondjuk huszonötven vagyunk olyanok, akik szőlőt is művelünk. Tehát azért bűvópatakként jelen van. Torzóként, emlékként, nem hiszem, hogy ezt jelen pillanatban akárcsak borkultúrának lehet nevezni. Nevezzük úgy, hogy foltokban őrizzük a tájat.” (Hollád)

A szőlőhegyi gazdálkodási hagyományok eltűnésével azok megmaradt táji reliktumai az ezredfordulóra a helyi, kevés szereplős, de mégiscsak közösségi értékmentő aktivitások mentén egyre inkább emlékezet helyekké váltak. Először az eredetileg a Bari-hegyen 1785 óta álló, késő barokk Szent Donát kápolna vált szimbolikus helyévé a szőlőhegynek.¹¹ A búcsújáróhelyként is jelentős szőlőhegyi kápolna szakrális funkcióját a 20. század közepéig tartotta, majd az 1950-es években államosítási kísérlet folyt az ellehetetlenítésére, az 1970-es években pedig a területek felhagyásával elvesztette ki-

⁹ Bővebben lásd. Emmausz Bólyban. Húsvéthétfői népszokás. Internet: http://szellemikulturalis-rokseg.hu/index0.php?name=0_emmausz_bolyban (Letöltés: 2022.02.18.)

¹⁰ Lásd: 2000. évi CXII. törvény a Balaton Kiemelt Üdülőkörzet Területrendezési Tervének elfogadásáról.

¹¹ A kápolna épület használatáról bővebben lásd: Kabai é.n. (kézirat)

5. kép Magányos reliktumként álló 18. századi eredetű felszíni présházpince. Hollád, Bari-hegy. Szerző felvétele, 2021.

terjedt szakrális hitéleti funkcióját a helyi közösségben, és hivatalosan műemlékké vált. A lokális szőlőhegyi közösségi kultúra degradációs folyamatai eredőjeként az 1989/90-es rendszerváltás körüli időszakban a kápolna állapota már erősen leromlott. Megmentése lokálpatrióta igénye azonban a helyi társadalomban összefogást eredményezett és külső intézményes támogatások segítségével sikerült az épület külsejét felújítani. Az ezredfordulót követően az interneten közzétett helyadatok (GPS) valóságos felkeresésén alapuló geoláda túramozgalomba kapcsolódva vált turisztikai célponttá a kápolna, túlmutatóan a helyben élők szabadidős kirándulóhelyeként való térhasználatán.¹²

A „hagyományőrök” (Bari-hegyi Gazdák Baráti Társasága) munkájával a történeti paraszti szőlőhegy megmaradt reliktumai (mélyút, határjelek, hegykapuk, kutak, magántulajdonú présházpincék stb.) mellett az elmúlt két évtizedben újabb, immár turistáknak szánt látnivalókkal bővült a szőlőhegyi terület. Ilyen, a szabadidős természetjáró turistáknak szánt spektakulumok a kápolna köré és egy másik külön szőlőhegyi elkerített területen telepített őshonos gyümölcsfák, a megépített nyitott színbe összehordott megmentett szőlőprésekből, illetve tartozékokból álló gyűjtemény, valamint az önkormányzat saját erejéből megvásárolt 18. századi eredetű présházpince (5.kép). A holládi eset a Balaton körüli turizmus térfoglalásának évszázados folyamatába illeszkedik, a vízparttól távolabb mára gazdaságilag elértéktelenedett szőlőhegy, mint természeti környezet alakul „turisztikai természetté”, vagyis a kortárs civilizációs vívmányok és eszközök segítségével fogyaszthatóvá tett területté.¹³ A lokális szőlő-

¹² Uo.

¹³ Vö. Schleicher 2018: 251.

hegyi múlt a mai napig formálódó relikturnaival és a jelen mesterséges attrakcióival, az azokról konstruált élőbeszédben elhangzó vagy szöveges „hagyományör” narratívákkal, legújabbán pedig egy mobiltelefonos applikáció segítségével válik együttesen értelmezhetővé és élménnyé a kívülálló számára:

„[...] a jövő hétvégén lesz a Szent Donát-napi szentmisénk, Vasárnap. Ami már rég nem a szentmiséről szól, hanem most már 200-250 ember idejön egész messziről és csakhogy egy szőlőhegyi szentmisén vehessen részt. A Covid alatt nem várt arányban és számban jelentek meg gyalogos turisták. Hétköznapi, hétvégén családok. Csak jöttek, jöttek és néztük. Nem tudunk úgy fölmenni, akárcsak dolgozni a Szent Donát kápolnához, hogy ne lenne ott valaki és ne kelljen neki spontán idegenvezetést tartanunk. És messziről eljönnek. Meghirdetünk évente egy vagy két túrát, kirándulást. Ami régen a helyi közösségnek volt egyfajta sétéja, együttléte. 50-60 ember eljön rá jó időben. Nyilván vannak visszajárók, vannak új vendégek is. De ezt valahogy ki kell használnunk, és hogy ezt egy kicsit tudjuk fokozni, én azt gondolom, hogy ehhez attrakciók kellenek. És ehhez kellenek olyan attrakciók, hogy bemutatathatóvá tesszünk egy 250 éves, 240 éves épületet. El tudjuk mondani hozzá a történetet, hogy az élményszerű legyen. Kellenek hozzá egyébként azok a 21. századi megoldások is, amit most a digitális turizmus nyújtotta lehetőségek jelentenek. Aminek még csak föl sem tudjuk becsülni a fölfutását, hogy ez mennyire fogja átalakítani a következő évtizedben a keresletet, kínálatot, szolgáltatásokat, elvárásokat. És egyébként, valamilyen szinten egyébként kell hozzá az a számunkra elhagyatottságként, vagy pusztulásként értelmezett, de amúgy sokak számára a természet közelséget jelentő zöld élmény is.” (Hollád)

A rekontextualizálás posztmodern eljárásai

Miként az előzőekből világosan látszik, a szőlőhegyi területek 21. századi spektakulummá alakításában a múltra vonatkozó narratívák kulcsfontosságúak, sőt, újabban ezek a hagyományos épített környezet, a táj történeti reliktumok, a természeti környezet interpretációján is túlléphetnek, vagy kombinálódhatnak egyéb szellemi-imaginárius tartalmakkal. A már említett Balatonberény és Balatonkeresztúr között elterülő történeti szőlőhegy a Balaton déli partjának legjellegzetesebb zártkertje volt, ahol az 1990-es évek elején a 344 hektáros területen több mint 200 nádfedeleles pinceépület állt.¹⁴ Az egymásba kapcsolódó szőlőhegyi dűlőkön a ma még álló műemlék pincesorok menti utakon jelölték ki 2017-ben a Hamvas Béla túraútvonalat, mégpedig annak nyomán, hogy a filozófus a berényi szőlőhegyen írta meg 1945 nyarán „*A bor filozófiája*” című művét. Érdemes megjegyezni, hogy Hamvas életművének egy másik alkotása, a „*Dél és Nyugat Géniusza*” (1943) a Balaton északi partjához közel húzódó

¹⁴ „*A Balaton közelsége és a nyaralóépítéssel kapcsolatos tiltó rendeletek lassan megindították az itteni átépítést. Eközben védettük le az Országos Műemléki Felügyelőség segítségével a két hegyet, így biztosítva a hatósági védelem kapcsán is a hagyományok őrzését. A hagyományörzés itt nem csak a pincék megóvását, a foghíj-telkek beépítésének szabályozását, hanem a tájvédelmet, a növényzet, különösen az őshonos gyümölcsfák és szőlőfajták telepítését is jelenti.*” L. Szabó 1991: 330.

Káli-medence „*mediterrán jellegű szigetként*” értelmezett tájszemléletének kialakulásához, az abból kiinduló fikcionális-valóságos térkonstrukcióknak vált napjainkig ható forrásává és példájává.¹⁵ A tájformáló szimbolizáció a balatonkeresztúri túraútvonalon szabadtéri kiállításként információs táblák kihelyezésével jött létre, Hamvas Béla Borút néven, aminek túraállomásai a szerző életművéből közzétett idézetekkel teremt irodalmi kultuszt, kulturális emlékhelyet. Összekapcsolva a szőlőhegy, mint társadalmi-kulturális tér múltjához kötődő asszociációkat, képzeteket, történelmi auralával rendelkező, ezáltal jelentés teli mivoltukban értékes objektumokat, megélhető környezetet. Vagyis nem csupán metaforaként, hanem valóban olvashatóvá válik a szöveggé kontextualizált szőlőhegyi táj, *in situ* élménye imaginárius térré változtatja azt: önmagán túli „*valóságra*” utal, az imaginárius belép a valóságba, az átélhető valóság pedig belép az imagináriusba.¹⁶ Ennek élményére az erre érzékeny(itett) és bevonzható turistáknak újabb rendezvényeket szervezhetnek a helyi borász vállalkozók is, így végső soron minden tevékenység a szőlőhegy kommodifikációját, a fogyasztói társadalomba való integrálását segíti.

Az élmény-kínálat terjeszkedése

A jelenkori hagyomány teremtés társadalmi folyamatai egyben újfajta identitás konstrukciók is, amelyek a vidéki környezetben a hagyományos tájhasználat fennmaradt elemeire eltérő intenzitással reflektálnak. A periférikus térségekben a már korábban kialakított, a modernizálódástól megvédett, mementóként szemiotizálódó helyek, helyszínek hasznosításának egyik legkarakteresebb példája a Kőszeg-hegylaj aprótelepülésen, Cákön 1974 és 1976 között kiállítóhelyé alakított pincesor formálódása. A cáki gesztenyésben húzódó ódon, egy helyiségből álló, csonkakontyos tetőszerkezetű, homlokzati bejáratú, zsúpfedeles pincék műemléki felmérése már 1962-ben megtörtént, miután a népi építészeti érdeklődés az 1940-es évektől azokat számon tartotta.¹⁷ Ekkor még harminchárom, főleg boronafalú (ácsolt gerendákból álló), illetve kőfalú és sövényfalú, földfelszínre épített, főként a 19. század első felében vagy korábban megépített pinceépületet találtak, amelyek közül több mint húsz őrizte eredeti formáját.¹⁸ Ezek közül hatot a tulajdonosaiktól elidegenítve és az eredeti táji környezetében megőrizve, valamint további két épület áttelepítésével jött létre a muzeális műtárgyakkal berendezett Cáki Pincesor, a Vas Megyei Múzeumi Szervezet tagintézményeként. Az eredeti helyszínen védett épületegyüttes a maga nemében regionálisan is egyedülálló idegenforgalmi attrakcióvá vált, ugyanis sem a Vasi-Hegyháton, Petőmihályfán a Barkóca-hegyi kápolna környéki prэшázás boronafalú műemlékpincékből,¹⁹ sem a

¹⁵ Szijártó 2008: 173.

¹⁶ Vö. Iser 2001: 24.

¹⁷ Tóth 1940.

¹⁸ Bárdosi é.n.

¹⁹ Lásd: Gazda 1968.

Vaskeresztes határában lévő Vas-hegy legjellegzetesebb, stájer-osztrák hatásra²⁰ téglaboltozatos pincéket is magukba foglaló épületek sorából nem sikerült ilyen muzeális intézményt létrehozni.²¹

Cákon a pincesor közvetlen környezete, az egykori gesztenyés, napjainkra üdülőövezetté vált, a filoxeravészt megelőző szőlőhegyi parcellák helyén ma hétvégi házak és kertek sorakoznak. Miként maga falu is üdülőfaluvá vált az ezredfordulót követően, az ország sokféle részéről érkező ház- és telektulajdonosokkal, dzsentrifikálódó vidéki közeggel. 2013-tól a korábbi múzeumi terület használója Cák község önkormányzata lett, ami tulajdonképpen tovább mélyítette a korábbi múzeumi tér által indított társadalmasítási folyamatot azáltal, hogy az épületegyüttest nem csupán spektakulumként őrzi és igyekszik a helyiek részvételével karbantartani, hanem a helyszínt is átalakította, újfajta térhasználatokba vonta be. Ehhez a pincsort az önkormányzat turisztikai és vidékfejlesztési pályázat támogatásokkal egy tágabb, több komponensű rendezvényter részévé tette, ami az egykori falubéli művelődési ház körül formálódik: szabadtéri kemencével, kempinggel, újonnan épített turisztikai információs ponttal és turistaszállással, a megvásárolt összekötő területtel. A Cák Pincesor által hordozott és közvetített legújabb kori vidékkép már nem kizárólag az 1970-es évek idilli tájképi, természeti és népi építészeti értékei körül konstituálódik. Hanem a szórakozást, a vidéket hedonista módon megközelítő és használó, a turistákat a településre vonzó, az ő élménykereső igényeik kiszolgálását népszerűsítő fejlesztési imázsra való alkalmassága mentén.²²

A hagyományos pinceépületek tehát napjainkban párhuzamosan szolgálják az értékközvetítésen alapuló helyi társadalmi-kulturális környezet térhasználatát és a turisztikai élmény-kínálat bővítésének folyamatát. Vagyis a Kőszeg-hegylajai térség vidékimázsa kialakításának eszközeivé is váltak, ami során a megörökölt, politikai rendszereken átívelő romantikus képzetek és tudományos ismeretek, a néprajzi tudás objektivációi, leginkább azok mai hatékony reklámvonatkozásai miatt váltak jelentős-

²⁰ „A stájer kapcsolat egyéb vonatkozásban is kitapintható, hiszen a stájer szőlőhegyi törvények adták a magyarországi szőlőhegyi törvények egyik előképét. A szőlőhegyek népi építészetében is megnyilvánult ez a hatás. Megjelentek a szobás, présházak, gyakran füstökonyhás, több osztatú téglaboltozott építmények. Ezek már nem a valamikori egyszerű középkori szőlőbeli hajlékok, hanem, szinte kis szentélyei a borra változás misztériumának. Az öreg pincék, épületek ma már védett népi építészeti emlékek, amelyek egy eltűnőben lévő emberléptékű és emberarcú életformát tükröznek: szőlőhegyre kiballagó férfi végtelen nagy nyugalomát és kiegyensúlyozott életszemléletét. A szőlőhegy az emberi munka értelmét is jelentette a borukra büszke gazdáknak.” – foglalta össze Csoma Zsigmond az 1921-es trianoni határmódosítással (osztrák-magyar) Európában egyedülálló módon államhatárral szétválasztott Vas-hegy/Eisenberg népi építészetére kapcsán. Csoma 2003: 72.

²¹ A népi műemlékek védelme és a muzeológia az 1970-es években a szabadtéri néprajzi muzeológia intézményesülését teremtette meg, országos tudományos programként: „Lehet és kell — ahol ezt az — adottságok s főleg az épületek megengedik — a parasztházakból, a malmokból kocsrát, turistaszállót csinálni, de emellett fel kell építeni a szabadtéri múzeumokat is. Ezek viszont nemcsak a műemléki épületek felületi renoválását igénylik, hanem az épületegyüttesek tervezését, áttelepítését és berendezését. [...] Az ilyen szabadtéri múzeumok felállításával s berendezésével tartozunk népiünknek. Jól tudva, hogy a skanzenek megvalósulásuk után nem anyagilag kamatozó vendéglátóipari üzemegek, csak történelmi értékek. Csak ezért igénylik a ráfordított munkát, a pénzt és a figyelmet.” Hoffmann 1971.

²² Vö. Kovács 2007: 7–10.

sé. A turistákat megcélzó, szabadidős időtöltés lehetőségét kínáló térhasználat sajátos közvetítő közegeként, a helyi, térségi javak és szolgáltatások piacán a megőrzött szőlőhegyi pincéket az ezredfordulóra a perifériákat is elérő kommodifikáció szolgálatába állította. A Cádi Pincesor olyan kortárs fogyasztói magatartások ösztönzőivé alakult, mint a vendégházak igénybevétele és a helyi, kisregionális gasztronómiai szolgáltatások és termékek megvásárlása, a potenciális vevők bevonása. Így vált például helyi kisközösségi rendezvények terévé, bortúrák állomásává, borászati vállalkozók által működtetett Nyitott Pincék programhelyszínévé.

Utóbbi olyannyira sikeressé vált, hogy a szomszédos községdoroszlói Pogányok felől még 2009-ben megkezdett, majd a pincesorra is kiterjesztett „nyitott pince” rendezvényeken megjelenő tömeget korlátozni is szükségessé vált, mivel a területi adottságok és a kínálat nem bírták el az aprófalvas területre bevonzott látogatói nyomást. Nem mellékes, hogy a szomszédos Velem községben az egykori szelídgesztenyések emlékezte köré konstruált őszi, tömeges fesztivál vált emblematisztikus rendezvényévé a térségnek az elmúlt évtizedben. A kisparcellás szőlőhegyeket is bevonó „fesztiválizáció” folyamatában szerepet játszik, hogy a posztmodern életforma kulturális fogyasztásában a vidéki tereket, a benne még fellelhető premodern értékeket élmények forrásának tekintő attitűd mára az ezredfordulót követő hazai vidéki turizmus általános jegyévé vált, amit széles körű állami média kommunikáció²³ is támogat. Mégpedig mára olyan karakteres területekkel, mint például Tokaj, Villány, Etyek, vagy a maga kulturális komplexitásával Kaposcs,²⁴ a nyugati országszélen fekvő Kőszeg-hegyalja csupán ezek mintakövetésébe kapcsolódott be a 2010-es években a maga adottságai mentén.

A folyamatra jellemző, hogy a Nyitott Pincék programhelyszíneiből a hagyományos kisparcellás, hobbi szintű borkészítők itt is teljességgel kiszorultak, mivel rendezvényen hivatalosan nem értékesíthetik boraikat. Mindeközben, a 2010-es években indult kezdeményezésként már tizenöt, főleg családi borászati vállalkozás és egy szövetkezet által lefedett kisregionális összefogás mentén jött létre egy saját internetes és közösségi oldalt működtető virtuális közösség (Kőszegi Borászok),²⁵ ami a térség vidékimázsának egyik legfontosabb alakítója lett a turisztikai aktivitásokat koordináló Írottó Natúrpark mellett. A Kőszegről, Kőszegdoroszlóról, Cákáról, Bozsokról és Lukácsházáról, valamint Csepregről együttműködő családi vagy egyéni termelők, borászatok a térség turizmusának meghatározó tényezőjévé váltak, saját identitást megalapozó tevékenységük igyekszik minden a helyi minőségi borkultúrával kapcsolatos tevékenységet a kommunikációjába bevonni, azáltal magukat is erősíteni. A bárki számára szerzői szerepet kínáló közösségi média aktív használatával, digitális tartalmak (szöveges beszámolók, képek, videók) készítésével pedig saját narratíváik, közölni kívánt önképük és önértelmezéseik ki- és elterjesztésével, nyilvános követhetőségével egyre jelentősebb formálóivá válnak a kulisszaként működő tradicionális és táji-környezeti adottságoknak, valamint az azokba élmény-térként illeszkedő saját innovációikkal. De legalább ennyire fontos módon, kapcsolódási közegeként való hasznosításuk-

²³ Lásd: Magyar Bor – Személyesen kampány. <https://bor.hu/>

²⁴ Lásd: Csurgó – Nagy Kalamász 2007.

²⁵ Lásd: <https://koszegibor.hu/>

hoz. Ezáltal dinamikusságukban meg is haladják a korábbi, az 1990-es évektől induló civil szervezeteknek (pl. kőszegi Borbarát Hölgyek) a borkultúrát a lokális rendezvényeiken, illetve a nyomtatott és internetes sajtóban népszerűsítő egyoldalú és ezáltal egysíkúvá vált aktivitását.

Az eredetiség megélésének illúziója

A délnyugat-dunántúli kisparcellás szőlőhegyek nem tartoznak a jellemzően magyar tájak sorába, a „nemzeti tájak” képzetkörébe,²⁶ amit az is jelez, hogy nem részei az állami elismerést kifejező Hungarikumok Gyűjteménye – Magyar Értéktár legkiemelkedőbb elemeinek.²⁷ Mégis, az erre alkalmas közösségek az elérhető fejlesztési források segítségével igyekeznek integrálódni a jelenkori vidéki turizmus tereinek kiterjesztésébe, újfajta, az egyéni (családos) felfedezés és feltérképezés különféle tételemeinek kialakításával. Ehhez már nem csupán szőlőhegyi népi építészeti örökségük köré szerveződve alakítanak ki aktivitásokat. Bár e folyamat még mindig tart, ami együtt járhat az 1970-es évek mintájára a mai jogi és társadalmi keretek között létrehozott kvázi múzeumok kialakításával. Ilyen a 2020-ban, a Vasi-Hegyháton alapított Oszkói Pincetájház is,²⁸ amivel az 1980-as évek közepe óta működő szőlőhegyi értékmentő civil szervezet több évtizedes kezdeményezése vált valóra. A térségre jellemző préház boronafalú, zsúptetős pinceépület már kezdetek óta a civil szervezet gondozásában van, tulajdonképpen ennek megmentésének igénye mentén formalizálódott az egykori közösség. Az elmúlt közel négy évtized alatt körülötte 1,5 hektáros birtok épült ki, felépült turisztaszállásokkal, áttelepített és közösségi színhelyként és borkészítésre használt másik préház pinceépülettel (2002), a dél-burgenlandi Heiligenbrunnból ajándékba kapott és kiállított gerendás préssel, mesterséges „tókával”, zsúpkészítő műhelyként használt és rendezvény térként működő három nyitott színpülettel, vizes játszótérrel (Kneipp), illetve a 2011-ben felavatott faszerkezetes kápolnával. Itt, ezt a komplex térhasználatot tovább fejlesztve jött létre a múzeumszerűen eredeti helyi és térségbeli tárgyakkal statikusan berendezett, szoba enteriört, a paraszti szőlőfeldolgozás és mustnyerés eszközeit, szabad tűzhelyes padkát és fahordós bortároló pincét magába foglaló, csupán szemlélhető, új kiállítóhely. Ez a helyi szőlősgazdák és helyben élő, vagy időnként visszatérő leszármazottaik számára emlékezhelyszín, mnemotoposz.²⁹ Azaz, paraszti hagyományos gazdálkodás és műveltség elvesztése után, a múltat a jelennel és a jövővel összekötő bensőséges kapcsolat³⁰ pótléka. Másrészt kifelé, a szőlőhegy történelmi funkcióját, az eredeti tájhasználatot, művelési kultúrát idézi meg, illetve állóképpbe sűrítve reprodukálja az ide érkező kívülálló turistáknak. Ez az eredeti helyszínen történő

²⁶ Vö. Kapitány – Kapitány 2002: 48–49.

²⁷ Lásd: <http://www.hungarikum.hu/hu>

²⁸ A kiállítási forgatókönyv összeállításához és a tényleges berendezés kialakításához, a kísérő kiadványok összeállításához a tanulmány szerzője muzeológusként is tevékenyen hozzájárult, egyfajta „kollaboratív etnográfia” keretében.

²⁹ Assmann 2006: 298.

³⁰ Vö. Kovács 2012: 202.

időbeni vizuális kimerevítés egyben kulturális reprezentáció is, abban az értelemben, hogy vele a már eltűnt, eltűnő félben lévő hagyományos táj európai szemmel kulturálisan befogadható és nyilvános perspektívája teremődik meg, illetve általa is tágul ki a többi látványosság mellett.³¹ Vagyis a térség azonosítását és az abban való tájékozódást segítő, a tájból kiemelt és jelfunkcióval ellátott, tanösvényben is szervezett „*tereptár-nyak*” egy újabb félig mesterséges eleme, ami segíti a kikapcsolódás céljával érkezők számára a hely, a táj élvezetes és komfortos szemlélését.³² Ezzel a helyi identitásra is ható értékközvetítésre és ismeretátadásra is alkalmas pinceépülettel tulajdonképpen egy időben jött létre a szőlőhegy másik pontján, de szintén a civil szervezet működésének eredményeként, egy a szomszédos falu, Csehi szőlőhegyéről áttelepített prészáhpincéből átalakított „*szabaduló pince*”, ami az újfajta és divatos, szórakoztató és játékos élmények megszerzésének lehetőségét kínálja.

A Vasi-Hegyháton a tudatosított táji-környezeti, természeti és kultúrtörténeti értékek helyszíni megjelenítésében, széleskörű nyilvánossá tételében jelentős mérföldkő lett a 2018-tól elindult őszi két napos program, a Hegyháti Tájéoló, ami a térség tizenhat települését fogja össze. A hagyományos falusi tevékenységek reminiscenciáit hordozó élmény-kínálat (pl. vadkovászos kenyérsütés, paradicsomos fajtaismertető, paraszt-szilva szedés stb.) részeként 2020-ban egy tucat „*nyitott pince*” is kínálta borait kóstolásra becsületkasszával, kóstoló poharakkal. Továbbá a hagyományos munkafolyamatokban (pl. szüret) való részvételt pedig alkalmi élményként kínálják. 2021-ben 33 hektár területtel megalakult a Vasi-Hegyhát Natúrpark, a magyarországi natúrparkhálózat 17. tagjaként, integrálva az ökoturizmus folyamataiba a kiemelt „*tájértéknek*” elismert térségbeli szőlőhegyi területeket. Ehhez olyan megtervezett beavatkozás, projekt is elindult a dél-burgenlandi Weinidylle Naturparkkal való együttműködésben, ami az ausztriai hagyományos prészáhpincékben (*Kellerstöckl*) már működő kereskedelmi szálláshelyekre kidolgozott rendszert kívánja adaptálni. Ennek értelmében tizenkét település szőlőhegyén bevont helyszíneken, akár a közművesítetlen parcellákon lévő épületeket és környezetét komfortos berendezéssel (pl. étkező-konyha, hálótér) és térelemekkel (pl. tűzrakóhely, pergola) átépítve, értékesíthető, nomád szálláshelyeket hoznak létre.

ÖSSZEFOGLALÁS

A történeti paraszti szőlőhegyek preindusztriális minták szerinti tájhasználatának lassú 20. századi megszüntését követően, immár az új évezredben, az államszocializmus utóparaszti önellátásra és részben piaci értékesítésre berendezkedett (zártkerti) művelési módjai is eltűnőben vannak. Az ezredfordulót követően szórványosan megjelentek újfajta borászati vállalkozói tevékenységek is a kisparcellás művelésű termőhelyeken, amelyek azonban nem léptek túl a családi pincészetek szervezeti szintjén. Többnyire folyamatos útkeresésben lévő kísérletek ezek, amelyekben a minőségi borkészítés meg-

³¹ Vö. Mészáros 2019: 152.

³² Vö. Kapitány – Kapitány 2015: 13.

honosítására való törekvésen túl a leginkább közös, hogy inspirálójuk a szőlőhegyekkel kapcsolatosan megélt mikrokörnyezeti életmódminták, illetve az egyéni életutak során az innovációra törekvésben az azokra történő későbbi reflexiók hatása. Mindez azonban esetenként másként történő viszonyuláshoz és alkalmazkodáshoz vezet náluk a borkultúrát és gasztronómiát jelenleg meghatározó aktuális trendek követésében és azokban rejlő gazdasági potenciál kihasználásában. Az elsődlegesen családi gazdálkodásra és az azzal kapcsolatos munkaidőn túli rekreációs célú térhasználatra irányuló tájhasznosítás csökkenése felgyorsította az egykori hagyományos szőlőhegyi területek degradációját is. Azonban regionálisan változó intenzitással és mértékben elkezdődött a termőhelyek mentése, illetve átalakításuk a mai szabadidős szokásokhoz, valamint a közművesített területeken a megtelepedés is, elsősorban a városi központok vonzáskörzeteiben. Magyarország 2004-ben történt Európai Unióhoz való csatlakozását követően egyes szőlőhegyi zártkerti területek szigetszerűen az európai vidékfejlesztési paradigmát megvalósító helyi közösségi kezdeményezések és tervezett beavatkozások terévé is váltak. Ugyanakkor az újfajta borászati és kistermelői vállalkozások, a helyi fejlesztések, a lokális emlékezet- és értékközösségek aktivitásai, a hagyományalkotás és hagyományvesztés eltérő folyamatai, a helyekkel kapcsolatos ismeretek és képzetek rekontextualizálása, valamint a reliktum területeken történő értékmentő aktivitások együttesen fokozzák a helyi társadalmak hibridizációját, helyenként egészen különféle mintázatokban. Ma már érzékelhető, hogy a tervszerű tájalakító fejlesztések eredményeként bővülő és terjeszkedő élmény-kínálat hatására a perifériákon is megélnéköltözés a helyi társadalmak szociokulturális környezetét is átalakulásra, megújulásra ösztönzi. Ami azonban nem a termőtájak hagyományos termelési kultúrájának fennmaradása irányába hat, hanem egyes szőlőhegyek, vagy csak azok tájrészletének szigetszerű szabadidős fogyasztói térré alakulását, kommodifikációját gerjeszti. Elsősorban pedig azokban a térségekben, ahol a tájváltozás során jelentős megőrzött népi építészeti emlékek is fennmaradtak, egyben aktív közösségi értékmentő tevékenységek színtereivé is váltak az egykor valóban szőlőhegyek.

Irodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

- 2009 Bevezetés – A gazdálkodás következtében végbement földfelszínváltozások vizsgálata a Kárpát-medencében. In: Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor (szerk.): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. A Kárpát-medence felszínének változása a földhasználat és az életmód változásának következtében*. 9–20. Budapest: PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan.

ASSMANN, Aleida

- 2006 *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C. H. Beck.

AUGÉ, Marc

- 2012 *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Budapest: Műcsarnok Nonprofit Kft.

- BALOGH PÁL Géza – MICHELS Ambrus – NEMES Gusztáv – SZEGEDYNÉ FRITZ Ágnes
 2021 A hiányzó láncszem – termelők és fogyasztók összeköttetéseinek dilemmái a rövid élelmiszerláncokban. *Fordulat*, 29. 2. 109–148.
- BALI János
 2005 Zártkerti gazdálkodás a 20. század második felében. *Ethnographia*, 116. 2. 153–182.
- BÁRDOSI János
 é.n. *Cák. Pincesor. Die Weinkellerreihe*. Vas megyei Múzeumok Katalógusai 141. Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- BIRÓ A. Zoltán
 2019 Szempontok innovatív agrárkezdemenyezések társadalmi beágyazottságának vizsgálatához. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. Kriza Könyvek 45. 175–183. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- CROS KÁRPÁTI Zsuzsa – GUBICZA Csilla – ÓNODI Gábor
 2004 *Kertségek és kertművelők. Urbanizáció vagy vidékfejlesztés?* Budapest: Mezőgazda Kiadó.
- CSOMA Zsigmond
 2003 Híres borok és borvidékek létrejötte. In: Ambrus Lajos – Csoma Zsigmond – Somlósi Lajos: *A magyar bor útja. A kezdetektől napjainkig*. 55–73. Szombathely: B.K.L. Kiadó.
- CSORDÁS László
 2021 A zártkertek kialakulása, a térbeli terjedésüket eredményező legfontosabb jogszabályok és azok hatásai Magyarországon 1954–1994 között. *Gradus*, 8. 3. 88–96.
- CSURGÓ Bernadett – NAGY KALAMÁSZ Ildikó
 2007 A szolgáltató vidék: a művészetek völgye és az etyeki bor- és gasztronómiai fesztiválok. In: Kovács Imre (szerk.): *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. 67–83. Budapest: L'Harmattan – MTA Politikatudományi Intézete.
- CSUTÁK János
 2019 *A Rend ajánlott olvasmánya*. Vasszécseny: Európai Borlovagok Magyarországi Rendje.
- DOMSCHITZ Mátyás
 2021 Mezőgazdaság a (sosem) létező szocializmusban. A kapitalista piacgazdaság Kádár-kori gyökerei. *Fordulat*, 29. 2. 287–302.
- DÚLL Andrea – DÓSA Zsuzsanna
 2005 A természeti környezet – környezetpszichológiai megközelítésben. *Tájökológiai Lapok*, 3. 1. 19–25.
- FARKAS Judit
 2018 „Megtalálnak a fák.” Gyümölcsész-mozgalom Magyarországon. *Ethnographia*, 129. 3. 391–409.
- GALAMBOS Ferenc Iréneusz
 1953/2004. Az egyházi év a magyar középkorban. *Pannonhalmi füzetek* 51. Pannonhalma.
- GAZDA Anikó
 1968 Petőmihályfa szőlőhegyi pincéiről. *Vasi Szemle*, 22. 4. 543–556.

ILLÉS Péter

- 2017 *Tájfenntartó szőlőhegyi gazdaközösségek. Néprajzi, történeti és szociokulturális antropológiai írások az Őrség, a Vasi-Hegyhát/Kemeneshát és a Kemenesalja kistájáról.* Szombathely: Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum.
- 2020 *Paraszti szőlőhegyek a Délnyugat-Dunántúlon (Vas, Zala, Nyugat-Somogy).* Szombathely: Vasi Múzeumbarát Egylet.

ILYÉS Zoltán

- 2008 *Mezsgyevilágok. Etnikus interferenciák és nemzeti affinitások térbeli mintázatai a Kárpát-medencében.* Budapest: Lucidus Kiadó.

INGOLD, Tim

- 2000 Munka, idő és ipar. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Idő és antropológia. Fordítások gyűjteménye.* 191–219. Budapest: Osiris Kiadó.

ISER, Wolfgang

- 2001 *A fiktív és az imaginárius.* Budapest: Osiris Kiadó.

JANNELLI, Angela

- 2012 *Wilde Museen. Das Amateurmuseum als partizipative Graswurzelbewegung.* In: Gesser, Susanne – Handschin, Martin – Jannelli, Angela – Lichtensteiger, Sibylle (Hg.): *Das partizipative Museum. Zwischen Teilhabe und User Generated Content. Neue Anforderungen an kulturhistorische Ausstellungen.* 164–173. Bielefeld: Transcript Verlag.

KAPITÁNY Ágnes – KAPITÁNY Gábor

- 2002 *Magyarságszimbólumok.* Budapest: Európai Folklor Intézet.
- 2015 Az ember és táj szemiotikája. In: Balázs Géza – Pölcz Ádám (szerk.): *Tájszemiotika. Semiotica Agriensis, 12.* 11–32. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság.

KOVÁCH Imre

- 2007 A múlt és jelen vidéképe. In: Uő. (szerk.): *Vidék- és falukép a változó időben.* 7–10. Budapest: Argumentum – MTA Politikai Tudományok Intézete.
- 2012 *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar társadalom szerkezeti és hatalmi változásai.* Budapest: MTA Társadalomtudományi Központ (Szociológiai Intézet).

MÁTÉ Gábor

- 2015 Táj és kollektívizálás. A kisparaszti gazdálkodás felszámolásának táji hatásai az egyházaskozári termelészövetkezet területén. In: Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): *Állami erőszak és kollektívizálás a kommunista diktatúrában.* 157–180. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

MÉSZÁROS Csaba

- 2019 A táj statikus és dinamikus szemlélete az örökségésítési folyamatok tükrében. In: Balogh Balázs (főszerk.): *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve.* XXXVI. 147–164. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

MÉSZÁROS István

- 2005 A Mindszenty-jelenség 1975–2005. *Vasi Szemle*, 59. 1. 3–25.

MÓD László – SIMON András

- 2017 A terepmunka lehetőségei a borglobalizáció világában. In: Balogh Balázs (főszerk.): *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve. XXXIV.* 259–276. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

MOLNÁR Mária

- 2000 Társadalmi tagozódás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar Néprajz VIII.* 484–531. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KABAI Gergely

- é.n. *A bari-hegyi Szent Donát kápolna története.* (kézirat)

KEMECSI Lajos

- 2018 A néprajztudomány és a hungarikumok kapcsolata. *Honismeret*, 46. 1. 20–26.

PÁLNÉ KOVÁCS Ilona

- 2021 A centralizáció és a perifériák fejlődési esélyei. *Tér és Társadalom*, 35. 4. 215–240.

RICEOUR, Paul

- 1999 Emlékezet – felejtés – történelem. In: Thomka Beáta (szerk.): *A kultúra narratívái. Narratívák 3.* 51–67. Budapest: Kijárat Kiadó.

RUOTSALA, Helena

- 2015 „Ez a határ akkoriban még nem volt itt”. Transznacionalizmus és multilokalitás Tornio és Haparanda testvérvárosokban. In: Turai Tünde (szerk.): *Hármas határok néprajzi értelmezésben.* 36–52. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

SÁRKÁNY Mihály

- 2005 Vállalkozók Varsányban: mezőgazdaság és azon túl a nagyvilág. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* 37–46. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

SCHLEICHER Vera

- 2018 *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1822–1960 között.* Budapest: L'Harmattan Kiadó.

SZABÓ Tünde, L.

- 1991 Szőlőhegyi pincék, prэшázak a Balaton déli partján. In: Cseri Miklós (szerk.): *Dél-Dunántúl népi építészete.* 313–330. Szentendre – Pécs: Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Pécsi Janus Pannonius Múzeum.

SZANI Zsolt

- é.n. *Etnopomológia – népi gyümölcsészet a Palócföld nyugati határterületén.* Alsópetény: Zöldutak Módszertani Egyesület.

SZIJÁRTÓ Zsolt

- 2008 *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok.* Budapest: Gondolat Kiadó.

SZILÁGYI Miklós

- 2005 Bevezetésként: az utóparaszi hagyományokról. In: Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken.* 9–16. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

TAKÁCS József

- 2005 A magyar mezőgazdaság főbb jellemzői a 2003. évi gazdaságszerkezeti összeírás alapján. I. *Statisztikai Szemle*, 83. 8. 705–723. https://www.ksh.hu/statszemle_archiv/2005/2005_08/2005_08_705.pdf

TÓTH János

- 1940 Kőszegvidéki szőlőhegyi pincék. *Technika*, 21. 8. 221–228.
1965 *Gőcsej népi építészete*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.

VAJDA András

- 2019 *Falusi közösségek, változó életterek, átalakuló lokalitások*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

VALUCH Tibor

- 2002 *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris Kiadó.
2021 A falusi/paraszti fogyasztás változása a második világháborút követő évtizedekben. *Ethnographia*, 132. 1. 117–139.

ZÁGORHIDI CZIGÁNY Balázs

- é.n. *Oszkó*. H.n.: Száz magyar falu könyvesháza Kht.

Sajtóforrás

HOFFMANN Tamás (a Néprajzi Múzeum főigazgatója)

- 1971 Ingyen skanzen – skanzen ingyen? *Népszabadság*, 1971(29)/205: 7. (szeptember 1.)

SZ.n.

- 1946 „Sváb”-e a Hercegprímás? *Új Ember* 1946(2)/18: 2.

UDVARDY Gyula

- 1982 Bozsokról „Emmausba”. *Vas Népe* 1982(27)/73: 7. (március 27.)

Internetes forrás

<https://bor.hu/>

<http://www.hungarikum.hu/hu>

<https://koszegibor.hu/>

https://www.ksh.hu/agrarcenzusok_agrarium_2020

Illés Péter

PhD, etnológus, főmuzeológus, Savaria Múzeum, Szombathely

e-mail: illes.peter@savariamuseum.hu

Péter Illés

**Landscape change and socio-cultural environmental transformation:
Case studies of small-plot vineyards in south-western Hungary**

The author in his paper examines how the decade-long decline of family farms in Hungary has affected landscape change and the socio-cultural transformations that these processes are undergoing. To investigate the topic, the study analyses, interprets and documents the present-day landscape use and landscape utilisation of the historical peasant vineyards that once characterised the south-western Transdanubian region of Hungary for centuries, and the activities of individuals, families and local small communities that carry them out. The results show that, following the slow disappearance of the preindustrial landscape use of historical peasant vineyards in the 20th century, the post-industrial subsistence and partly market-oriented cultivation methods of state socialism are now disappearing in the new millennium. The decline of traditional subsistence family farming, with only partial or no market production, and the associated decline in the use of land for recreational purposes outside working hours, has accelerated the degradation of former small-plot vineyard areas. However, with regional variations in intensity and extent, the salvage and conversion of vineyards to modern recreational use has begun, as has the establishment of settlements in public areas, particularly in the catchment areas of urban centres.

Following Hungary's accession to the European Union in 2004, some vineyard areas have also become the site of local community initiatives and planned interventions implementing the European rural development paradigm sporadically. At the same time, smallholder enterprises engaged in new forms of viticulture and other mixed type farming (e.g. fruit growing, animal husbandry), local development, activities of local memory and value communities, different processes of tradition creation and loss, recontextualisation of knowledge and images of places in tourism, and value recovery activities in relict areas, all combine to enhance the hybridisation of local societies, sometimes in quite different patterns. It is now evident that tourism, which is also flourishing on the periphery due to the expansion and extension of the range of experiences offered as a result of landscape development through planned interventions, is also encouraging the socio-cultural environment of local societies to transform and renew itself, not in the direction of maintaining the traditional production culture of the production landscapes, but, rather, by encouraging the transformation of some vineyards, or only parts of their landscape, into insular leisure consumer spaces, or the commodification of these. In particular, in areas where the landscape change has preserved important vernacular architectural monuments, the vineyards have also become active sites for community value-preservation activities.

Domonkos Ottó (1928–2022) tudományos munkássága

Életének 94. évében 2022. január 27-én elhunyt Domonkos Ottó néprajzkutató, a Soproni Múzeum nyugalmazott igazgatója, a Magyar Néprajzi Társaság tiszteleti tagja, Sopron város díszpolgára. 1928. augusztus 27-én született Orgoványban egy falusi tanító gyermekeként. Diplomája megszerzése után 1952. augusztus 1-jén a Soproni Múzeum néprajzosa lett, onnan is ment nyugdíjba 1989 végén. A legendás Csatai Endre mellett sajátította el a muzeológiai munka és a „*Sopron-tudományok*” csinját-bíbját, akinek nyugalomba vonulása után 1963-ban ő lett az igazgatói székben is az utóda. Oroszlánrésze volt abban, hogy olyan múzeumi hálózat jött létre a városban, amely kisebb-nagyobb változásokkal ma is működik, és amely páratlan a maga nemében Magyarországon.

Kutatói látásmódját messzemenően meghatározta professzora, Tálasi István történeti néprajzi szemlélete, a munkáiban Domonkos Ottó is ennek jegyében közelítette meg a tudományos problémákat, jelenségeket. Életműve lezárultával azzal adózunk emléke előtt, hogy számba vesszük szaktudományos munkássága főbb eredményeit. Nem foglalkozunk most muzeológusi tevékenységével, arról Környei Attila tanulmányán¹ túl megemlékeznek a Domonkos Ottót köszöntő írások,² a vele készült interjúk,³ s nem utolsósorban támpontokat adnak ahhoz is publikációinak jegyzékei.⁴

Első dolgozatai 1955-ben láttak napvilágot. Jelképesnek tekinthető, hogy ezek egyike az Egy tiszántúli szőrtarisznyás műhely címet viselte,⁵ mintegy jelezve, hogy a szerző folytatója a két világháború közötti, többek között a Gönyei (Ebner) Sándor (1886–1963) nevével fémjelzett, kézművességre vonatkozó kutatásoknak,⁶ hisz egy emberöltővel korábban Gönyei – ugyancsak a Néprajzi Értesítő hasábjain – publikálta *A szőrtarisznyás mesterség a Dunántúlon* című dolgozatát.⁷ A másik, saját maga által is fontosnak tartott⁸ tanulmányában a soproni gombkötők 1633-ból származó céhszabályzatát tette közzé,⁹ megnyitva a kiterjedt levéltári munkán nyugvó céhtörténeti kutatásainak a sorát. E dolgozatában már megmutatkozott az a céh- és kézműipar-történeti irány, melyet azután egész életében követett.

Beteg lába – egyetemistaként térdizületi tbc-t diagnosztizáltak nála, emiatt hosszú hónapokat töltött gipszben, két évig járógéppel tudott csak közlekedni, s még azután is sokáig mankót használt – is közrejátszott abban, hogy néprajzusként a kevesebb

¹ Vö. Környei 1992: 33–46.

² Filep 1988.; K. Csilléry 1998.; Turbulý 2008.; Szulovszky 2008., 2009., 2018.

³ Pl. Kücsán 2018.

⁴ Serfőzőné Gémes 1988.; Tuba 1998.; Méri 2008.; Szulovszky 2018: 55–58.

⁵ Domonkos 1955b.

⁶ Szulovszky 2005: 17–18.

⁷ Gönyei 1931.

⁸ Nem sokkal a halála előtt beválogatta ugyanis a tervezett válogatott tanulmányai kötetébe.

⁹ Domonkos 1955a.

helyváltoztató gyűjtéssel járó feladattal, a kisiparok kutatásával jegyezte el magát, amelynek történeti mélységű feldolgozása kitartó, archívumokban végzett ülőmunkát igényelt. A Hűség Városában dolgozó múzeumi szakemberként a voltaképpen kötelezőnek minősülő soproni tematikájú, s rendszerint a Soproni Szemle hasábjain közölt cikkek hosszú sora mellett így alapvetően a kisipar,¹⁰ a céhes ipar, a céhszokások, illetve a viselettörténet körében gazdagította eddigi ismereteinket.

A múzeumi munka nemcsak akként hatott Domonkos Ottó publikációira, hogy egy-egy kiállítás megrendezéséhez, illetve annak katalógusa megírásához kellett elmélyülnie valamely témában, hanem oly módon is, hogy a múzeum gyűjteményében található vagy oda frissen bekerülő tárgyak készítették kutatásra. Egy 19. század vége óta a Soproni Múzeumban lévő, 1679-ben készült mesterremek-könyv 1952-ben keltette fel a kutatói érdeklődését. Egy évvel később néprajzi gyűjtést végzett egy, az 1870-es évek elején született kapuvári magyar szabónál. Az idős mester elmondása és az 1679-ben készült mesterremek rajz alapján rekonstruálta a dolmány, a „*csizmanadrág*” vagy más megnevezéssel „*ellenzős magyar nadrág*”, illetve a *puruc* (mellény) szabását.¹¹ Ennek azért volt jelentősége, mivel néprajzi irodalmunkban a férfi felsőruházat (dolmány, nadrág, mellény) készítéséről 1957-ig, az *Adatok a kapuvári férfiruha szabásához* című tanulmánya publikálásáig csak általános leírásokkal rendelkezünk, szabásmintákat egyáltalán nem ismertünk.

Amikor a Soproni Múzeum régésze, Nováki Gyula a sopronhorpácsi templom műemléki és régészeti feltárását végezte, viszonylag jó állapotban előkerült egy púpos tetű, középen kissé beütött, magasan felhajtott karimájú süveg. Domonkos Ottó ezt az árszabásokban sokszor említett „*magyar fekete barkás süveg*”-ként azonosította. A 18. század második feléből származó fejfedő bővebb adatgyűjtésre inspirálta. Nemcsak a szakirodalomban keresgélt, hanem levéltárakban is kutatott: hivatkozásai tanúsága szerint nemcsak a soproni, hanem a győri, szekszárdi, kaposvári, gyulai, szentesi, sőt Kassa városi levéltára anyagát is bevonta az anyaggyűjtésbe. „*Azért tartjuk különösen értékesnek a leletet*” – hangsúlyozta –, „*mert az elmúlt századokban általánosan ismert fejrevalóból csak néhány darab maradt meg, ezeknek is jó része ásatásokból került ismét napfényre, e nyugati területről pedig eddig csak írott emlékeivel találkoztunk a süveggyártóknak, munkájukat nem ismertük. E lelet buzdított bővebb adatszerzésre*”.¹² Györffy István példáját követve¹³ Domonkos jeles elődjének azt a megközelítését is magáévá tette, miszerint „*az egyes néprajzi jelenségek megértéséhez, vagy azok megjelenésének idejét, körülményeit vizsgálva*” rendkívül „*fontosak és nélkülözhetetlenek az írott források, azok alapos feltárása és értékelése*”.¹⁴

Nemcsak egy érdekes lelet, hanem egy-egy kihalóban lévő mesterség művelője is kutatásra és tanulmányírássra készítette: így volt ez például az utolsó soproni kesztyűs,¹⁵

¹⁰ Lásd Serfőzőné Gémes 1988.; Tuba 1998.; Méri 2008.; Szulovszky 2018.

¹¹ Domonkos 1957a.

¹² Domonkos 1962b: 142.

¹³ Györffy 1937.

¹⁴ Domonkos 1962b: 153.

¹⁵ Domonkos 1970.

vagy egy keszthelyi kötélgyártó mester esetében.¹⁶ Az utóbbinál is – ahogy néhány évvel korábban a szarvasi szőrtarisznyás műhelynél – felhasználta az ott talált árjegyzékeket a műhely munkájának leírására, a készítmények körének rekonstruálására, a ritkán készített termékek felidézésére, illetve a vásári körzetben kedvelt áruféleségek feltárására.

Munkásságában kiemelkedik a céhtörténet-kisiparkutatás-viselettörténet metszéspontjában a magyarországi kékfestés szisztematikus feldolgozása. A véletlen hozta elé ezt a témát: „az 1829-ben alapított csornai műhely révén, amelyet 1954-ben népi ipari műemlékké minősített a Kulturális Minisztérium, s egyben elrendelte védettségét is, a korábbi gyűjtések (mézeskalácsos 1950, köteles 1953, magyar szabó 1953) elé került a kékfestés kutatása. De folyamatban volt már a pápai Kluge üzem védelme is (1954). A műhelyek iratainak futólagos vizsgálata, vásározási és a váltóárú felíró könyvei alapján bizonyossá vált, hogy egy-egy műhely 30-50 kilométer körzetben közvetlenül a paraszti igényekre termelt, színben, mintázatban érvényesítve a magyar, német, horvát nemzetiségi kívánalmakat” – vetette papírra a kezdetekről.¹⁷ A Magyar Néprajzi Társaság anyagi kultúra szakosztálya 1957. május 17-i felolvasó ülésén elhangzott *A magyarországi kékfestőipar kutatásának eddigi eredményei* című előadása jelezte először a szélesebb szakma számára e témára irányuló érdeklődését. Néprajzi gyűjtésekkel alapozta meg a későbbiekben történeti mélységűvé váló kutatásait. Felkereste a még működő műhelyeket, és körültekintően dokumentálta: kikérdezte a mestereket, illetve hozzátartozóikat, fotókat, és lehetőség szerint filmfelvételeket is készített. A nyomódúcok papírra történő lenyomásával gondosan megörökítette az egyes műhelyek mintakincsét is. 1961-ben a nyugat-magyarországi kékfestésről írt dolgozatával szerezte meg az egyetemi doktori címet. Kezdeményezte és irányította a pápai Kékfestő Múzeum létrehozását (1961-1962), elsősorban neki köszönhető a pápai Kékfestő Múzeum szép irodalma.¹⁸ Az 1960-as évek elejétől sorra jelentek meg a tudatosan építkező tanulmányai. Eleinte lokális leírásokat tett közzé,¹⁹ illetve egy speciális munkaeszközt ismertetett.²⁰ Felfigyelt a társadalmi folyamatoknak kékfestő mintákban megmutatkozó lecsapódására is.²¹ Az egész ország területére kiterjedt gyűjtő tevékenységét gazdagon illusztrálja a magyarországi kékfestő műhelyek vásári körzeteiről írt tanulmánya.²² Előbb egy nagyobb régió kékfestőiparának alapos levéltári kutatáson nyugvó történetét publikálta,²³ amit az 1970-es évek közepén átfogóbb jellegű munka követett.²⁴ E szervesen épülő munkásság eredményeit az 1981-ben a Corvina Kiadó által megjelentetett *A magyarországi kékfestés* című könyvében összegezte,²⁵ amelyet az MTA Akadémiai Nívódíjjal ismert el. Nem véletlen, hogy gyakorlatilag a könyv

¹⁶ Domonkos 1958.

¹⁷ Domonkos 2002: 9.

¹⁸ Domonkos 1960b., 1962., 1972.; Domonkos–Ekés 1964.; Ld. még: Várnai 1959.

¹⁹ Domonkos 1960a., 1963., 1983.

²⁰ Domonkos 1964b.

²¹ Domonkos 1969.

²² Domonkos 1978-1979.

²³ Domonkos 1961., 1964a.

²⁴ Domonkos 1974a., 1976.

²⁵ Domonkos 1981a.

anyaga alapján 1983-ban elnyerte a kandidátusi fokozatot. A Corvina Kiadó jóvoltából a monográfiája a magyarral egy időben németül is napvilágot látott.²⁶ Egy emberöltővel később a pápai Képfestő Múzeum révén megjelent az angol nyelvű változata is. Ez az 1981-es magyar kiadástól annyiban tér el, hogy a kötetet kiegészíti egy ismertetés az eltelt negyed évszázad kutatásairól, illetve az azóta megrendezett kiállításokról.²⁷ E kedves témájától nem tudott elszakadni. Ahogy a szöveg tartja: szénégetőnek tőkéen a szeme – lényegében élete végéig foglalkoztatta e kérdéskör, folytatta anyaggyűjtéseit, s figyelte a képfestéssel kapcsolatos szakirodalmat, amelyet időről időre ő is tovább gyarapított.²⁸ Munkásságának nem elhanyagolható szerepe van abban, hogy 2015-ben a szellemi kulturális örökség nemzeti jegyzékére felkerült a képfestés magyarországi hagyománya. A felterjesztő többek között e szavakkal emlékezett meg Domonkos Ottóról: „*elvitathatatlan érdemei vannak a Képfestő Múzeum létrejöttében és a magyarországi képfestés kutatásában. Több tucat cikket, tanulmányt szánt a témakörnek, [...] Évtizedes gyűjtéseinek anyagát a több ezer mintalenyomatot és archív fotót, diát a pápai Képfestő Múzeumnak adományozta*”.²⁹ A monográfiája angol nyelvű kiadása kapcsán Méri Edina méltán jegyezte meg: „*az angol nyelvű verzió azzal, hogy széles körben, világszerte eljut kutatók, kézművesek kezébe és a könyvtárakba, utat nyit a magyar kulturális örökség és az indigó kultuszának nemzetközi szintű bemutatásához*”.³⁰ Valóban, a német és angol nyelven hozzáférhető összeggzéseire is lehetett hivatkozni, amikor Magyarország Ausztriával, Csehországgal, Németországgal és Szlovákiával közösen felterjesztette a képfestés hagyományát az UNESCO szellemi kulturális örökség listájára, amelyre 2018-ban sikeresen fel is került.

Amikor 1971 áprilisában elkezdődtek a kézművesipar történetével foglalkozó kutatók rendszeres eszmecsere, a témakör kutatásában már elismert szakembernek számított. Így tagja lett annak a kilenc fős bizottságnak – Bácskai Verával, Bartócz Józseffel, Bodó Sándorral, Kopasz Gáborral, Nagy Lajossal, Nagy Lászlóval, Nagybakay Péterrel és Vörös Károllyal együtt –, akiket a céhkataszter adatlapjainak kidolgozásával megbíztak. Ennek munkálatai során néprajzos muzeológusként fölöttébb fontosnak tartotta, és meg is győzte róla kollégáit, hogy a mesterségek írott dokumentumainak és céhtárgyainak feltérképezése mellett műhely- és szerszámkataszter is készüljön.³¹

Az MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága megalakítása révén 1972-ben intézményesült a kézművesipar-történet kutatóinak az együttműködése. Ennek egyik meg-

²⁶ Domonkos 1981b.

²⁷ Domonkos 2007a. – Az angol nyelvű kiadás körülményeiről: Méri 2009.

²⁸ Domonkos 2003., 2004b., 2005.

²⁹ http://szellemikulturalisorokseg.hu/doks/nyomtatvanyok/magyarorszag_kekfestes_hagyomanya.pdf (Letöltés: 2022. 08. 25.)

³⁰ Méri 2009: 165.

³¹ Domonkos 1975. – Ahogy „*A kisiparok néprajzi kutatása*” című tanulmányában megfogalmazta: „*A szerszámok gyűjtésének és vizsgálatának a célja az illető iparág termékei körének jobb megismerése, a termékek skálájának felderítése, a vele dolgozó ember életének megértése. Egyes termékek tárgyi emlékei sok esetben már nem foghatók meg, a mesterség ismerete azonban az írott forrásokkal együtt segít azok rekonstrukciójában. A termékek körének megrajzolása a fogyasztás színvonalára, a divatalakulás idejére, körülményeire vonatkozóan nyújthat támpontot*” Domonkos 1974b: 18.

határozó személyiségévé vált Domonkos Ottó. Az előbb az MTA VEAB Településtörténeti Szakbizottsága, majd 1975-től a Kézművesipar-történeti Munkabizottsága nevével fémjelzett rendszeres hazai és nemzetközi konferenciáknak nemcsak előadója, hanem a tanácskozások tematikájának a formálóját, gyakran egy-egy problémakör főelőadója volt. Már az első szimpóziumon rámutatott a mesterlegények vándorlásának szerepére a kultúra közvetítésében.³² E témához később is újra és újra visszatért, tovább gyűjtötte az adatokat, mélyítve az ismereteket és a látókört, s nem utolsósorban nemzetközi elismertségét is növelve.³³ Más alkalommal a céhes anyag térképes feldolgozása során szerzett tapasztalatait összegezte,³⁴ megint máskor pedig az árszabások nyújtotta adatok jelentőségére hívta fel a kutató társai figyelmét.³⁵ Ez utóbbit nemcsak számos ilyen jellegű forrás közreadásával nyomatékosította,³⁶ hanem azzal is, hogy egyik gondozója és közreadója volt a Céhkataszter mintájára elkészített, s 1986-ban napvilágot látott kétkötetes kutatási segédletnek, a Limitációkataszternek.³⁷ E mű érdemi ösztönzést jelentett e forráscsoport kiaknázására. Adatait felhasználta a Takács Lajos által az MTA Néprajzi Kutatóintézetében összegyűjtött árszabások jelentős mértékű kibővítése során is. Az így keletkezett hatalmas anyagból 1995 és 2005 között tíz kötet gondosan válogatott limitáció-gyűjtemény jelent meg *Az Mester Emberek Míveinek árazása* című sorozatban Flórián Mária, illetve H. Csukás Györgyi gondozásában.³⁸

Nemcsak a viselettel és mesterségek technológiájával, termékeinek körével, vagy az iparosok, illetve rajtuk keresztül a technológiai tudás, illetve a kulturális elemek migrációjával kapcsolatos kérdések foglalkoztatták Domonkos Ottót, hanem – e téren Richter M. István munkásságát folytatva – a céhszokások is.³⁹ E témában az első nagyobb összegzése Népi kultúra – népi társadalom 1977. évi kötetében jelent meg. Ebben a legényavatás során használt céhkoszorúk, céhkoronák kérdéskörét járta körbe, rá jellemző módon néhány múzeumban őrzött tárgyból kiindulva, a rendelkezésre álló szétszórta irodalmi morzsákat összegyűjtve, kiegészítve levéltári céhes iratoknak általa feltárt, a kutatás számára eddig lappangó adataival. Rámutatott, és példákkal illusztrálta, hogy e szokásnak számos példáját ismerjük a német nyelvterületről. Hangsúlyozta, „a magyarországi céhszokások vizsgálata a német nyelvterület gazdag irodalma nélkül nem lehet teljes, már csak azért sem, mert a magyar jellegzetességek sem könnyen állapíthatók meg nélküle”.⁴⁰ Tisztában volt a kompetenciája határaival, ezért ekként zárta dolgozatát: a „csallóközi és szigetközi, egyéb legénycéhek koronái, címerei, az avatás szertartásának részletei és a céhes szokás írott és tárgyi emlékei és részletei

³² Domonkos 1972b.

³³ Domonkos 1979a., 1979b., 1983., 1987.

³⁴ Domonkos 1974c.

³⁵ Domonkos 1977a.

³⁶ Lásd például Domonkos 1980.

³⁷ Domonkos-Nagy-Nagybákay 1986.

³⁸ Flórián 1995., 1997., 1998., 1999., 2002.; H. Csukás 1996., 2001., 2004., 2005a., 2005b. – A limitációkban rejlő adatok szaktudományos felhasználása terén – Domonkos Ottóhoz hasonlóan – többek között Flórián Mária is példát adott a parasztviselet történetét feldolgozó munkáiban.

³⁹ Lásd például Richter 1918., 1920., 1930.

⁴⁰ Domonkos 1977b: 236.

között nézetem szerint meglevő kapcsolatok elemzését a folklórban jártasabbaknak kell elvégezniök. Az a reményem, hogy a bemutatott anyag ennek a feladatnak a szükséges elvégzéséről meggyőzte az erre illetékeseket, felhívta a figyelmet a témára".⁴¹ Jóllehet, a jelek szerint a folkloristáink nem kaptak különösebb kedvet a céhszokások kutatására, ám ez nem vette el a kedvét attól, hogy időről időre összegezze e témakörben keletkezett adatait. Egy, a Storno-gyűjteményben található, 17. század végéről származó céhszerleg indította arra, hogy a „tréfáspohár”, „csalikancsó”, „sörcsizma” magyarországi használatának néhány általa ismert 17-19. századi példáját egy kisebb közleményben 1999-ben bemutassa.⁴² Amikor három évvel később lehetősége támadt, hogy a magyarországi mesterlegényekre vonatkozó, több évszázadot magába ölelő anyagát kötetbe rendezze, külön fejezetet szentelt a céhszokásoknak. A céhkoszorú, céhkorona magyarországi használatának és elterjedésének korábban már publikált rekonstrukciója eredményeinek megismétlésén túl, többek között ismertette a győri szíjgyártó és nyerges legények heti összejöveteleinek a 17. század elején feljegyzett szokásait, s egy nagyváradai iparos, Nagy Samu 1880-ban papírra vetett céhszokásleírását. Összefoglalta a szakirodalom megállapításait a magyarországi bodnártáncról, valamint a rendelkezésre álló a szekszárdi (1776), a feketevárosi (1802–1822), a gyulai (1804–1828), a debreceni (1822–1826) gyógykovácsok legénytársaságainak, illetve beírókönyveinek adatai alapján képet rajzolt a legényavatáskor előforduló névvétel/névválasztás (Namenkauf) magyarországi gyakorlatáról.⁴³ Mivel időközben a Veszprém megyei Somlóvásárhely patkolókovács céhe iratai között egy olyan forrásra bukkant, amely a névadással/névválasztással kapcsolatos szokásaikról adott számot, 2007-ben újra elővette ezt a témát.⁴⁴

Az 1970-es években több ízben is áttekintette⁴⁵ – alapvetően az etnográfia nézőpontjából – a kézművesipar kutatásának eddigi eredményeit, s egyúttal megfogalmazta a jövő előtt álló feladatokat és lehetőségeket is. „*A kisipar néprajzi kutatása a magyarországi parasztság speciális fejlődési útjának vizsgálatához járul hozzá. Segítségével a táji jellegzetességek a lakáskultúrában, a viseletben, az építkezésben jobban felderíthetők, értelmezhetők. Az egyes kultúrjelenségek megértése, terjedésének körülményei sokszor csakis a kisipar, kézműipar történeti anyagának segítségével lehetséges. Egyre inkább polgárjogot nyer a néprajzi kutatáson belül a parasztság távolabbi múltjának részletesebb, a mindennapi életét feltáró vizsgálata, összefüggésben az általános fejlődést meghatározó gazdasági és társadalmi tényezőkkel, ezek hatásával a különböző adottságú tájak fejlődésére. Ezen belül a kisiparok, a kézművesség írott és tárgyi emlékei, történeti anyaga, készítményeinek sorozatai, a hagyatéki és egyéb leltárak sorozatai, a vásári körzetek feltérképezése stb., bő lehetőséget kínálnak ahhoz, hogy segítség a kérdés megoldását*” – hangsúlyozta.⁴⁶

⁴¹ Domonkos 1977b: 237.

⁴² Domonkos 1999.

⁴³ Domonkos 2002.

⁴⁴ Domonkos 2007b.

⁴⁵ Domonkos 1974., 1976-1978., 1981c.

⁴⁶ Domonkos 1974b: 19.

Domonkos Ottó a Céhkataszternek nemcsak munkatársa volt, hanem egyik gyakori használója is. Kigyűjtötte abból azon céhlevelek és jegyzőkönyvek, mester és legény nyilvántartások őrzőhelyeit, amelyeket később a levéltárakban kicédulázott. Így derített fényt például az ún. anyacéhek vonzáskörzetére, a filiális céhek működési körére, a legényszállások hazai és külföldi vándorlóinak származási helyére. A céhíratok mester-névsoraiból megrajzolta az egyes céhek vonzáskörzetének a térképét. Mivel az évek hosszú során szisztematikusan vagy három tucatnyi mesterségre vonatkozóan is elvégezte ezt a munkát, azt találta, hogy a 18. századtól felerősödött az a tendencia, hogy a kézművesek falura húzódva közvetlen környezetük szükségleteinek kielégítésére alapozták egzisztenciájukat, még ha esetleg emellett vásároztak is. Kutatásai során arra meggyőződésre jutott, hogy a kézműves termékek sokkal jelentősebb szerepet játszottak a falu anyagi kultúrájának alakításában, mint ahogy azt eddig a néprajzi szakirodalom tételezte.⁴⁷ E meglátását bővebben és meggyőző erővel fejtette ki a Magyar Néprajz Kézművesség kötetében A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában című, nagyívű bevezető tanulmányában.⁴⁸ Ugyanis amikor 1986-ban újra napirendre került az új szintézis elkészítésének az ügye, őt bízták meg, hogy főszerkesztőként gondozza a kézművességnek szentelt önálló kötetet. Ebben szerkesztőként Nagybakay Péter segítette, aki az MTA VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottság titkáráként már ugyancsak bizonyította rátermettségét. Közös gondozták az 1992-ben kiadott, mintegy 5600 tételes kézművesipar-történeti bibliográfiát is.⁴⁹ Domonkos Ottó a tekintetben is a vállán hordozta az összegző kötet ügyét, hogy a több mint 800 nyomtatott oldalas műnek mintegy egynegyedét az ő tanulmányai teszik ki. Három év megfeszített munkájával és kilenc szerzőtárs⁵⁰ közreműködésével készült el a könyv kézírata, amely 1991-ben hagyta el a nyomdát. A másfél száz nyomtatott oldalnyi, monográfiának beillő bevezető fejezetét Balassa Iván biztatására 1989-ben benyújtotta az MTA Tudományos Minősítő Bizottságához nagydoktori disszertáció gyanánt. Magáért beszél, hogy a bíráló bizottság 1991 novemberében maximális pontszámmal értékelte impozáns munkáját. A kötetben ezen – és az előszón – kívül a céhes takácsokról, a kékfestésről, valamint az ár- és bér-szabályzatokról szóló fejezet került ki a tolla alól.⁵¹ Nem lehet eléggé hangsúlyozni: vidéki muzeológusként, múzeumvezetői feladatainak teljesítése mellett⁵² koordinálta ezt a munkát, gondozta a szerzők kézíratait, s írta meg saját fejezeteit, úgy, hogy a Magyar Néprajz új szintézise sorában két folklór kötet után az ő nevével fémjelzett mű jelent meg harmadikként, jónéhány évvel megelőzve az anyagi kultúra köréből a többi áttekintést.

⁴⁷ „Az anyagi kultúra erőteljesebb történeti néprajzi vizsgálata (...) jogosnak, sőt szükségesnek tartotta és tartja a kisipar, kézműipar kutatását, hiszen a parasztság használati eszközeinek egy jelentős részét évszázadok óta a kézművesek állították elő; lehetnek ezek városiak vagy falusiak egyaránt”. Domonkos 1974b: 18.

⁴⁸ Domonkos 1991a.

⁴⁹ Domonkos-Nagybakay 1992.

⁵⁰ Dankó Imre, Gáborján Alice, Juhász Antal, Kresz Mária, K. Csilléry Klára, Paládi-Kovács Attila, Selmeczi Kovács Attila, Szolnoky Lajos, Timaffy László.

⁵¹ Domonkos 1991b., 1991c., 1991d.

⁵² Gyakorlatilag Kézművesség kötet munkálataival egy időben készült – 800 négyzetméteren! – az 1989-ben megnyílt „Kézművesség – népművészet” című új állandó kiállítás a Soproni Múzeum a Deák téri épületében, amely amúgy is jelentős terhet jelentett. – Domonkos 1994.

Ez az általa szerkesztett és részben írt kézikönyv jelenti – a kékfestésről írt összegzése mellett – Domonkos Ottó tudományos munkássága csúcspontját. Olyan párját ritkító áttekintést tett le a tudomány asztalára, amely ha valamely világnyelven is megjelent volna, hosszú ideig etalon lehetett volna a nemzetközi szakirodalom számára is. Jóllehet, napjainkban, amikor már egyáltalán nem kelt különösebb meglepetést, vagy pláne megütközést, ha valaki néprajzusként a kisnemeseket vagy – immár ideológiai kényszertől mentesen – a munkásságot, netán a kéményseprők vagy éppen a fogtechnikusok mesterségét választja kutatási témául, bizonyos mértékig mentegetőzésnek tűnik Domonkos néhány megfogalmazása. Mivel tudományunkunk kezdeti, alapvetően az archaikumra, az „*ösműveltségre*” irányuló érdeklődése révén viszonylag hosszú ideig csak a régi kultúrelemek megőrzőinek tekintett parasztok, illetve pásztorok hagyományos tudását próbálták megőriztetni a kutatók, ezért az iparosokban sokáig kimondva-kimondatlanul idegen és meglehetősen polgáriasult elemet, a „*magas kultúra*” egyfajta közvetítőit látták. Domonkos Ottó szemléletformáló mestere, Tálasi István 1955-ben azt szorgalmazta, hogy „*elsősorban a paraszti élet legfontosabb szükségleteit kielégítő mesterségek kerüljenek vizsgálatra, amelyek a parasztság mezőgazdasági termelését, háztartását, ruházatát és viseletét az önellátáson túl közvetlenül érintik, és azok a mesterkedések, amelyek esetleg háziipari keretek között a parasztság kézműves tevékenységét is jelentik*”.⁵³ Már a Kézművesség kötet bevezető fejezete címében is az tükröződik, mintha csak a parasztsághoz kapcsolódó komplementer tevékenységük miatt érdemelnének figyelmet az iparosok. Jóllehet, nem fogalmazódott meg Domonkos Ottónál, hogy a kézművesek, kisiparosok mintegy alanyi jogon is érdemesek az etnográfusok témaválasztására, azonban már pusztán azaz, hogy gyakorlatilag az egész tudományos munkásságát a céhes kézművesek, illetve a kisiparosok múltja feltárásának szentelte, rendkívül sokat tett azért, hogy e sokáig mellőzött témakör művelése polgárjogot nyert a néprajzkutatók körében.

A disszertáció, illetve a Kézművesség kötet kéziratának elkészítése, valamint a Soproni Múzeum új állandó kiállítása megnyitása évében, 1989 végén nyugállományba vonult. Ugyan a kandidátusi fokozata miatt még legalább öt évig maradhatott volna aktív, azonban úgy gondolta, még van 4-5 kötetre való megírandó anyaga, amelyek feldolgozására nyugdíjasként több esélye van, mintha csak a múzeumi munka mellett a fennmaradó idejében foglalkozna velük.⁵⁴

A Kézművesség – népművészet című állandó kiállítás katalógusának szövege előbb a Soproni Szemle 1994. évi első három számában folytatásokban látott napvilágot, majd Mollay Károly – a folyóirat akkori főszerkesztője – jóvoltából még abban az évben önálló kötetként is megjelent a Szemle kiadványainak új sorozatában.⁵⁵

Amikor 1957-ben a kapuvári férfi felsőruházat rekonstrukciójához felhasználta a Soproni Múzeumban őrzött, 1679-ből származó mesterremek-könyvet, többek között ezt írta: „*Az említett mintakönyv teljes anyagának publikálása a szabásminták meg-*

⁵³ Tálasi 1955: 38.

⁵⁴ Turbuly 2008: 447.

⁵⁵ Domonkos 1994.

fejtése és a megfelelő korabeli ábrázolások felkutatása után kerül sorra”.⁵⁶ Erre még negyven esztendőtt kellett várni. Domonkos Ottót a szakirodalomból megismert kassai, kissebenedi és nagyszombati mintakönyvek arra indították, hogy további példányokat is felkutasson. Más téma vizsgálatával párhuzamosan, az egykori királyi Magyarország területén kutatva jutott a nyomára a győri, gyöngyösi, pozsonyi, szepesbélai mintakönyveknek és az egri, esztergomi és váci remek-előírásoknak. Ezeket 1997-ben „*A magyarországi céhes szabók mintakönyvei 1630–1838*” címmel adta közre a Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti sorozatában. A kiadás során az volt az alapelve, hogy a teljes, ma rendelkezésre álló forrásanyagot közze tegye, természetesen a szükséges történeti bevezetéssel, s az egyes mintakönyvek bemutatásával. Amint azt a másik kiváló viseletkutató, Flórián Mária írta recenziójában, váltómíves, azaz megrendelésre dolgozó szabócéhek szabásmintáinak e forráskiadványa „*a művelődéstörténet, szorosabban a viselettörténet kincsesbányája, a hazai és az összehasonlító viseletkutatás számára nélkülözhetetlen gyűjtemény, ami közelebb visz bennünket saját történeti öltözetdarabjaink megismeréséhez, az öltözködéssel kapcsolatos fogalmak immár képileg is azonosítható, pontos definiálásához. A hazai viseletkutatást pedig felzárkóztatja a tőlünk nyugatabbra folyó kutatás lehetőségeihez*”.⁵⁷

Egy év múlva ugyancsak több évtizedes anyaggyűjtés eredményeként látott napvilágot „*A magyarországi takácsok mintakönyvei*” című munkája, amely azon kutatói attitűdjének a terméke, hogy gyűjtőútjai során párhuzamosan több témára is figyelt, így többek között a múzeumok adattáraiban meglapuló, vagy éppen a kiállításban árvalkodó takács mintakönyvekre is. Ez a műve is alap kutatás jellegű, s alapvetően a szakkutatók munkáját segíti. Ahogy egyik méltatója megállapította, könyve „*gyakorlati szerepében is nagyon fontos és bennünket az európai művelődési áramlatokba évszázadokig bekapcsoló mesterség hazai forrásainak legteljesebb gyűjteménye. Adatait a továbbiakban egyetlen, a témát érintő regionális vagy országos kutatásban, tanulmányban sem nélkülözhetjük*”.⁵⁸ Ugyanis megkerülhetetlen viszonyítási alap, akár a takácsszöttek, akár a paraszti készítésű, helyileg jellemző szöttestráknak vizsgálatában. „*Természetesen a feltárt források sok-sok gondolatot, értékelést válthatnak ki másokban, én nem éreztem feladatommak az összehasonlító vizsgálatok részletekbe menő megoldását*” – írta könyve utószavában.⁵⁹

Csaknem félévszázados késéssel 2000-ban látott napvilágot – a Győri Xantus János Múzeum Barkóczi Alapítványa és a szerző anyagi támogatásával – Domonkos Ottó 1952-ben írott szakdolgozata, amely elsőként vállalkozott arra, hogy a 17. század közepétől a 19. század derekáig a kézíratos, illetve nyomtatásban megjelent méhészeti munkák néprajzi vonatkozásait összefoglalja.⁶⁰ Bár az anyaggyűjtése értelem szerűen 1952-ben lezárult, s így nem foglalkozik az azóta előkerült kézíratos és egyéb szakirodalommal, ám műve napjainkban is haszonnal forgatható, mivel felhasználta az elmúlt

⁵⁶ Domonkos 1957a: 132.

⁵⁷ Flórián 1998: 283.

⁵⁸ Flórián 1999: 94.

⁵⁹ Domonkos 1998: 534.

⁶⁰ Domonkos 2000.

századok gazdasági szakirodalmát, s ezáltal – mint egyik recenzense rámutatott – alapul szolgál a „további kutatásokhoz és összehasonlító munkákhoz”.⁶¹

„A kézművesség néprajzi kutatását több mint ötven éve, 1950-ben kezdtem meg egy szentendrei mézeskalácsos és gyertyaöntő mester műhelyében” – számolt be a kezdetekről a 2002-ben megjelent *A magyarországi mesterlegények közép-európai kapcsolatai és szokásai a XV–XIX. században* című könyve bevezetésében, s ekképp folytatta: „A legényvándorlás, a tapasztalatszerzés még az 1920-as években is gyakorlatban volt. Péterfy Gyula több műhelyben dolgozott, többek között a pesti, országos hírű Beliczay gyárban, amely kis műhelyből nőtte ki magát. A céhes világ emlékeiről a 80-90 éves mesterek hallomásból, illetve a régi szokások továbbélésének személyes tapasztalatai alapján tudtak még felvilágosítást adni. Így 1953-ban a kapuvári Papp Géza (75 éves) a gombkötésről, Bódis Lajos (80 éves) a magyar szabók férfi öltözetét falvédőpapírra rajzolta meg és szabta ki számomra (dolmány, mente, puruc). Enzsől Dénes 1958-ban a fordított-varrott magyar csizma munkáját magyarázta el, hangsúlyozva a »fordítás« rendkívül nehéz munkafázisát. Csontos Károly (79 éves) köteles mesternél sikerült megtalálni 1960-ban az un. »surczsinórt«, a fonásnál használt kötényt diszes fonatolású darabját, amelyről 1953-ban már hallottam Keszthelyen Mentés Lajos műhelyében (Domonkos 1958). Ez a zsinór egyben a vándorló legény tudását is bizonyította. A munkára jelentkező legény üdvözlő szavai, bemutatkozása után a mester első kérése volt, hogy »mutasd a fonóövedet«. Az 5-6 szakasz más-más fonatolása a legény kezűgyességét, a szakmai hagyomány továbbélését, tiszteletét is bizonyította. A városi idős mesterek közül Bschatn Pál soproni kefekötő (1962-ben 80 éves volt) beszélt a vándorlásról is. Első kellemetlen emléke a morvaországi szálláson (Herberg) a fertőtlenítés volt. Az érkező legényeknek tetvetlenítésen kellett átesniük, meztelenül várva a gőzkazánból kikerülő ruháikra”.⁶² Ezek a néprajzi gyűjtései során szerzett beszámolók inspirálták arra, hogy a történeti forrásokat is faggassa a legényvándorlásról. Ez irányú kutatásainak az eredményeit is összegezte e könyvében, amelyet lektora, Paládi-Kovács Attila így méltatott: „Olyan forrásértékű, monografikus jellegű munkáról van szó, amely úttörő a maga nemében, s melynek kiadása a hazai ipar- és társadalomtörténet jobb megismerését szolgálja”.⁶³ Tárgyalja az inasfelvétel és felszabadítás módjait, a legényvándorlások kapcsán a bizonyágleveleket, vándorkönyveket, szálláskönyveket mint forrásokat, mindezt sok példával és térképpel szemléltetve. Számba veszi azokat a főleg a 19. századból ismert útikönyveket és címtárakat is, amelyeket a hajdani legények kézbe ve(he)ttek, s amelyek orientáló szövegei egyrészt az ismeretgyarapítást szolgálták, másrészt formál(hat)ták a távoli tájakat, városokat felkereső vándorlegények gondolkodását, világról alkotott képét. A kötet második fele a céhszokások világába vezet el – ezt a részét Domonkos Ottó céhszokásokra irányuló kutatásairól szólva, korábban már ismertettük. A Függelékben 16 olyan – primer és szekunder – szöveget közöl, amelyek a tárgyalt két fő témára, a legények vándorlására és szokásaira vonatkozó ismereteket elmélyítik, illetve gazdagítják.

⁶¹ H. Bathó 2001: 202.

⁶² Domonkos 2002: 8.

⁶³ Domonkos 2002: 6.

E könyve zárta a nagy összegző művei sorát. Ezt ő maga is így látta. Egy 2008-ban, a 80. születésnapja alkalmából készített interjúban így nyilatkozott: „*A nagy feladatokat, amiket magam elé tűztem, elvégeztem*”.⁶⁴ Jóllehet, ezt követően is születtek fontos tanulmányai,⁶⁵ ám jobbára egy-egy – főleg múzeumi – tárgy készítette arra, hogy egy kisebb tanulmányban összegezze az arra vonatkozó ismereteket.⁶⁶ Megtalálták azok a szakmai feladatok is, amelyek kifejezetten az ő személyes tapasztalatát és ismereteit igényelték. E felkérések többnyire a Soproni Szemle szerkesztőségéből érkeztek, amelynek 1955-ös újraindításától a haláláig szerkesztőségi vagy szerkesztő bizottsági tagja volt. Ennek jegyében készítette el 2005-ben a Soproni Szemle fennállásának 50. évfordulója alkalmából a négy részes áttekintését a folyóirat öt évtizedéről. 2014-ben, a holokauszt 70. évfordulója kapcsán ő szerkesztette és látta el bevezetővel és jegyzetekkel mestere és atyai jóbarátja, Csatkai Endre eddig kiadatlan, a shoah időszakában keletkezett írásait a Szemle ennek szentelt 2014. évi 2. számában. De a Néprajzi Hírek szerkesztője számára is kézenfekvő volt, hogy őt bízta meg Bünker János Rajnárd születésének 150. évfordulója alkalmából a méltó megemlékezésre.⁶⁷

Bár élete utolsó 15 évében gyakran mondogatta, hogy már csak ezt az egy (vagy két) cikket írja meg, s panaszkodott arra is, hogy már kevésbé tud koncentrálni, hamar elfárad, a szellemi munka, a kutatás és az írás éltette. Felvillanyozta, amikor 2021. decemberében Paládi-Kovács Attila akadémikus felvetette neki, hogy állítsa össze válogatott tanulmányai kötetét. Ennek elképzelése szerinti tartalomjegyzékét elkészítette, s a szerkesztési munkálatok megindulását még megérhette. Ily módon annak tudatában halt meg, hogy a szakma nem feledkezett meg róla, hanem méltányolja azt, amivel ő hozzájárult eddigi ismereteink gyarapításához.

Egy szorgalmas, a táalentumával jól sáfárkodó tudós néprajzos-muzeológus életműve zárult le. Olyané, aki hosszú távú feladatokat vállalt fel és teljesített több évtizedes, céltudatos, következetes munkával. Tartózkodott attól, hogy a felkészültségét meghaladó összefüggések taglalásába bonyolódjon, ezért ilyenkor inkább megállt az adatok összegzésénél, a források közreadásánál. Ezért írta róla egyik méltatója: ő „*mindig új anyaggal, új feldolgozással jelentkezik, és hajlandó adatait, gondolatait, értékeléseit csiszolatlan drágakövekként is tovább adni, hogy majd mások hasznosítsák kutatásaikban*”.⁶⁸ Munkássága olyan megbízható fundamentumot jelent, amelyre biztonsággal építhetnek a kutatók következő nemzedékei is.

⁶⁴ Turbuly 2008: 448.

⁶⁵ Például Domonkos 2003b., 2009., 2010a., 2010b., 2012.; Domonkos-Kemecsi 2011.

⁶⁶ Például Domonkos 2003a., 2004a., 2008a., 2008b., 2014., 2016., 2021.

⁶⁷ Az életét és munkásságát bemutató cikke mellett összeállította Bünker publikációinak, valamint a róla szóló írásoknak is a jegyzékét, amelyek a Néprajzi Hírek 2013. évi 3. számában olvashatóak.

⁶⁸ Flórián 1999: 94.

Irodalom

BATHÓ Edit, H.

- 2001 Domonkos Ottó: Művészeti irodalmunk néprajza (XVII. sz. közepe–XIX. sz. közepe) *Soproni Szemle*, LV. 2. sz. 201–202.

K. CSILLÉRY Klára

- 1998 Dr. Domonkos Ottó köszöntése. *Arrabona* XXXVI/1–2. 7–8.

DOMONKOS Ottó

- 1955a A soproni gombkötők céhszabályzata 1633-ból. *Soproni Szemle*, IX. 1955. 1–2. sz. 118–128.
- 1955b Egy tiszántúli szőrtarisznyás műhely. *Néprajzi Értesítő*, XXXVII. 1955. 191–214.
- 1957a Adatok a kapuvári férfiruha szabásához. *Ethnographia*, LXVIII. 1957. 1. sz. 123–132.
- 1957b A soproni főzelékárosok céhalakítása 1848-ban. *Soproni Szemle*, XI. 1957. 1–2. sz. 136–139.
- 1958 Egy keszthelyi kötelemműhely munkája. *Néprajzi Közlemények*, III. 1958. 4. sz. 167–224.
- 1960a Adatok a debreceni kékfestőipar történetéhez. *Déri Múzeum Évkönyve 1958–1959*, 161–166.
- 1960b Egy muzeális értékű gyár: a pápai Kluge-féle kékfestő üzem. *Élet és Tudomány*, XV. 12. sz. 355–359.
- 1961 Fejezetek a nyugat-magyarországi kékfestőipar történetéből. *Ethnographia*, LXXII. 200–236.
- 1962a *A pápai kékfestő Múzeum*. Hn.
- 1962b A süvegviselés történetéhez. *Néprajzi Értesítő*, XLIV. 141–153.
- 1963 Adatok a miskolci festő céh megalakulásához. (1822.) *Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, III. 79–85.
- 1964a Fejezetek a nyugat-magyarországi kékfestőipar történetéből. II. A kékfestés néprajzi vonatkozásai. *Ethnographia*, LXXV. 1. sz. 121–154.
- 1964b Kendőfényező-asztal (Glätt-tisch) a kékfestőiparban. *Technikatörténeti Szemle*, III. 1–2. sz. 263–267.
- 1969 Haladó mozgalmak tükröződése a kékfestés mintakincsében. *Arrabona*, XI. 177–198.
- 1970 A kesztyűsök munkájáról. *Arrabona*, XII. 213–228.
- 1971 A csornai kékfestőműhely. *Arrabona*, XIII. 109–159.
- 1972a A pápai kékfestő Múzeum. In: Éri István (szerk.): *Műszaki múzeumok Veszprém megyében*. Veszprém, 7–37.
- 1972b A mesterlegények vándorlásának jelentősége a kultúra közvetítésében, 16–19. század. In: *A Kézművesipartörténeti Szimpózium vitaanyaga*. Veszprém, 1972. 39–42.
- 1974a A céhes anyag térképes feldolgozásának tapasztalatai. In: *II. Kézművesipartörténeti Szimpózium (1973. dec. 14–15.)* Budapest 1974. 17–49.
- 1974b A kisiparok néprajzi kutatása. *Ethnographia*, LXXXV, 1974. 1. sz. 18–37.
- 1974c A céhes anyag térképes feldolgozásának tapasztalatai. In: *II. Kézművesipartörténeti Szimpózium (1973. dec. 14–15.)* Budapest 1974. 17–49.
- 1975 Kézművesipari műhely- és szerszámkataszter. In: Éri István – Nagy Lajos – Nagybakay Péter (szerk.): *A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere. I.* Budapest 1975. 162–179. p.

- 1976 A magyarországi festőcéhek. *Arrabona*, XVIII. 49–74.
- 1977–1978 Magyarországi kékfestő műhelyek vásári körzetei. *Arrabona*, XIX–XX. 183–256.
- 1977a Az árszabások feldolgozásának jelentősége. *MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője*. 1977. I. 27–30.
- 1977b Céhkoszorú, céhkorona. *Népi kultúra, népi társadalom*, IX. 1977. 217–240.
- 1978 A kisiparosok kutatása. *Dissertationes Ethnographicae*. II. 1976–1978. 105–122.
- 1979a A kézműves legényvándorlások útvonala és a legényvándorlások technikátörténeti jelentősége. *MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának értesítője*. II. Veszprém, 1979. 11–26.
- 1979b Reiserouten der wandernden Handwerksgessellen und die technisch-historische Bedeutung der Gesellenwanderschaften. In: *Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium. Veszprém, 20–24. 11. 1978*. Veszprém, 1979. 12–30.
- 1980 Ár- és bérlimitációk Sopron városban és Sopron megyében. (XVI–XIX. század). Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához. 8. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- 1981a A magyarországi kékfestés. Corvina: Budapest.
- 1981b *Blaudruckhandwerk in Ungarn*. Corvina: Budapest.
- 1981c Az ipar néprajzi kutatásának eredményeiről. *MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság értesítője*. 1981. III. 211–213.
- 1983 Wanderrouen ungarischer Handwerksgessellen und deren Bedeutung für den technischen Fortschritts. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*. (1982–1983). Berlin, 1983. 99–111.
- 1987 Zur Wanderung ungarischen Wandergesellen im 19. Jahrhundert. In: *Handwerk in Mittel- und Südosteuropa. Südosteuropa Studien. Heft. 38*. München, 1987. 69–85.
- 1991a A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában. In: Domonkos Ottó (főszerk.) 1991. 7–154.
- 1991b Céhes takácsok. In: Domonkos Ottó (főszerk.) 1991. 369–385.
- 1991c Kékfestés. In: Domonkos Ottó (főszerk.) 1991. 386–391.
- 1991d Ár- és bérszabályzatok. In: Domonkos Ottó (főszerk.) 1991. 705–726.
- 1994 Kézművesség – népművészet. A Soproni Múzeum állandó néprajzi kiállítása. A Soproni Szemle kiadványai. Új sorozat 17. Sopron: Soproni Múzeum.
- 1997 A magyarországi céhes szabók mintakönyvei 1630–1838. Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Digesta; A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum.
- 1998 A magyarországi takácsok mintakönyvei. A Soproni Múzeum Kiadványai 4. Sopron: Soproni Múzeum Alapítvány.
- 1999 Molnár avatópohár. Tréfás céhedények a 17–19. században. *Arrabona*, XXXVII/1–2. 153–160.
- 2000 *Méhészeti irodalmunk néprajza (XVII. sz. közepe – XIX. sz. közepe)* Budapest – Sopron.
- 2002 A magyarországi mesterlegények közép-európai kapcsolatai és szokásai a XV–XIX. században. Ipartörténeti Könyvtár 1. Budapest: Nemzeti Szakképzési Intézet.
- 2003a A csapszék. In: Viga Gyula – Holló Szilvia Andrea – Cs. Schwalm Edit (szerk.): *Vándorutak – Múzeumi örökség: Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából*. Budapest. Archaeolingua Alapítvány, 2003. 65–67.
- 2003b Egy csehországi formakészítő központ, Dvůr Králové –Königinhof. *Textil- és Textilruházzati Ipartörténeti Múzeum Évkönyve XI*. 2003. Budapest. 20–46.

- 2004a A falusi szülöszék, vajúdoszék. *Orvostörténeti Közlemények*. 2004. 141–154.
- 2004b Török festőminták gyűjteménye a Néprajzi Múzeumban. *Textil- és Textilruházi Ipartörténeti Múzeum Évkönyve* XII. 2004. 28–32. 70–71. színes táblák.
- 2005 Egy baranyai kékfestő műhely, Sellye, 1899–1963. *Textil- és Textilruházi Ipartörténeti Múzeum Évkönyve* XIII. 2005. 5–15. ill. 57–61.
- 2007a *Indigo dyeing in Hungary*. Pápa.
- 2007b A kovácslegények szokásainak újabb forrásai. (Névvétel – Namenkauf) *Ethnographia*, CXVIII. 2007. 2–3. 203–218.
- 2008a Egy himzett szarvasbörkabát a 18. századból. *Soproni Szemle*, 2008. LXII. 306–311.
- 2008b Védő és bájelhárító tárgyak, amulettek 17. századi soproni hagyatéki leltárakban. *Soproni Szemle*, LXII. 2. sz. 137–142.
- 2009 Magyarországi festőcéhek III. Céhpécsek, címerek, céhedények, céhládák. *Arrabona*, XLVII/1. 133–150.
- 2010b Csont, bőr, melléktermékek. In: Gömöri János – Körösi Andrea (szerk.): *Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza*. Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében 4. archaeometria – iparrégészet – kézművesipar-történet – néprajz. Budapest: MTA VEAB Soproni Tudós Társasága, 277–283.
- 2010a A csomóöltéses himzés. Úri himzéseink csomóöltéses emlékei. *Néprajzi Értesítő*, XCII. 193–202.
- 2012 Az ipari rajziskolák mintalapjai. In: Márkusné Vörös Hajnalka (szerk.): *Céhládától az adatbázisig. Új utak és eredmények az ipartörténet kutatásában*. A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 26. Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár, 2012. 315–320.
- 2014 A pannonhalmi koronázópalást rajza a Storno Gyűjteményben. In: Szulovszky János (szerk.): *A textilművesség évezredei a Kárpát-medencében*. Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében 5. Budapest: Plusz Könyvek, 2014. 59–63.
- 2016 Egy mészároslegény üzenete a 18. századból. In: Cseh Fruzsina – Szulovszky János (szerk.): *A művesség dicsérete. Tanulmányok Flórián Mária tiszteletére*. Budapest: Plusz Könyvek, 137–141.
- 2021 A soproni hárfások szállásjelző táblája, 1821. *Soproni Szemle*, LXXV. 2. sz. 115–117.
- DOMONKOS Ottó (főszerk.)
- 1991 *Kézművesség*. Magyar néprajz III. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- DOMONKOS Ottó (szerk.)
- 1997 *Fonás – szövés – szőttes. Válogatott szakbibliográfia*. Összeállította Angyal Katalin. Sopron.
- DOMONKOS Ottó – ENDREI Walter
- 1962 Európai textilnyomás és a hazai kékfestés. *Technikatörténeti Szemle*, 1962. 1–2. sz. 36–61.
- DOMONKOS Ottó – KEMECSI Lajos
- 2011 Egy feltárássra váró forrástípus: az ipari rajziskolák mintalapjai. *Ethnographia*, XCII. 2. sz. 139–156.
- DOMONKOS Ottó – KISS Mária – NAGYBÁKAY Péter (szerk.)
- 1986 *A magyarországi árszabások forrásanyagának katasztere 1463–1848*, 1–2. köt. Budapest: MTA Veszprémi Akadémiai Bizottsága.

ÉRI István – NAGY Lajos – NAGYBÁKAY Péter (szerk.)

1975-1976 *A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere. I-II.* Budapest.

FILEP Antal

1988 Domonkos Ottó köszöntése. *Néprajzi Hírek*, 17. évf. 2. sz. 72–73.

FLÓRIÁN Mária (szerk. és bev.)

1995 *Csapók, gubások és szűrszabók, süvegesek és kalaposok árszabásai. 1597-1821.* Az Mester Emberek Míveinek árazása. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

1997 *Szűcsök és kesztyűsök árszabásai. 1597-1821.* Az Mester Emberek Míveinek árazása. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

1998 *Váltó- és vásárműves magyar szabók, német szabók és zubbonyosok árszabásai. 1626-1820.* Az Mester Emberek Míveinek árazása. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

1999 *Timárok, kordovánosok és irhások, bocskorosok, magyar és német vargák, csizmadiák és kapcakötők árszabásai. 1597-1821.* Az Mester Emberek Míveinek árazása. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

2002 *Takácsok, festők, gombkötők és gombcsinálók árszabásai. 1626-1820.* Az Mester Emberek Míveinek árazása. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

FLÓRIÁN Mária (Ism.)

1998 Domonkos Ottó: A magyarországi céhes szabók mintakönyvei 1630-1838. *Bibliotheca Humanitatis Historica A Museo Nationali Hungarico Digesta*. Szerkesztő: Németh Gábor. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 1997. 356 oldal. *Soproni Szemle*, 52. évf. 3. sz. 282-283.

1999 Domonkos Ottó: A magyarországi takácsok mintakönyvei. A Soproni Múzeum kiadványai 4. Sopron, 1998. 534 oldal, ezen belül 300 oldalon 1300 fekete-fehér mintalap és a motívumok gyűjteménye. *Soproni Szemle*, LIII. 1999. 1. sz. 92–94.

GRÁFIK Imre (Ism.)

2003 Domonkos Ottó: A magyarországi mesterlegények közép-európai kapcsolatai és szokásai a XV-XIX. században. *Ipartörténeti Könyvtár* 1. Budapest, Nemzeti Szakképzési Intézet. 2002. 320 oldal. *Arrabona*, XLI/1-2. 297–304.

GYÖRFFY István

1937 A nagykun viselet a XVIII. században. *Ethnographia* XLVIII. 114–139, 362–371.

H. CSUKÁS Györgyi (szerk. és bev.)

1996 *Építőiparosok, famunkák, építőanyagok, asztalosok és esztergályosok árszabásai. 1626-1820.* Az Mester Emberek Míveinek árazása. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

2001 *Fazekasok, üvegesek, pintérek, fémművesek, szítások árszabásai. 1626-1820.* Az Mester Emberek Míveinek árazása. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

2004 *Vasárosok, kovácsok, kerékgyártók, kaskötők árszabásai. 1626-1821.* Az Mester Emberek Míveinek árazása. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

2005a *Lakatosok, puskaművesek, csiszárok, kötélgyártók árszabásai. 1626-1821.* Az Mester Emberek Míveinek árazása. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

2005b *Szjgyártók és nyereggyártók árszabásai. 1597-1821.* Az Mester Emberek Míveinek árazása. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

KÖRNYEI Attila

1992 Az utolsó 25 év történetéből. In: Domonkos Ottó – Környei Attila: *A 125 éves Soproni Múzeum*. Sopron, 33–46.

KÜCSÁN József

- 2018 „A Szemle kapcsolatai messze elértek...” Beszélgetés a 90 éves Domonkos Ottóval. *Soproni Szemle*, LXXII. évf. 3. sz. 225–237.

MÉRI Edina

- 2008a Domonkos Ottó publikációi 1955–2008. In: *Domonkos Ottó tudományos munkássága (1955–2008)*. A közzöntőt írta, s a füzetet szerkesztette: Szulovszky János. Kutatói életművek 5. Budapest– Veszprém: MTA VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottsága, 2008, 5–28.
- 2008b Ottó Domonkos: Indigo dyeing in Hungary. Pápa, 2007. 119 p. *Soproni Szemle*, LXIII. 1. sz. 164–165.

RICHTER M. István

- 1918 A pénz megtisztelése. *Ethnographia* XXIX. 256–271.
- 1920 A legények gyűlése. *Ethnographia* XXXI. 101–110.
- 1930 Mesterlegények a céhvilágban. *Ethnographia* XLI. 38–47, 177–199.

SERFŐZÖNÉ GÉMES Magda

- 1988 Domonkos Ottó irodalmi munkássága. (1955–1988.) *Néprajzi Hírek*, 17. évf. 2. sz. 73–75.

SZULOVSZKY János

- 2005 A kézművesipar története iránti érdeklődés kibontakozása. In: Szulovszky János (szerk.): *A magyar kézművesipar története*. Budapest: Magyar Kereskedelmi és Iparkamara, 13–20.
- 2008 Domonkos Ottó köszöntése. In: *Domonkos Ottó tudományos munkássága (1955–2008)*. A közzöntőt írta, s a füzetet szerkesztette: Szulovszky János (Kutatói életművek 5.) Budapest– Veszprém: MTA VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottsága, 2008, 3–4.
- 2009 Domonkos Ottó nyolcvanéves. *Néprajzi Hírek*, 38. évf. 1. sz. 72–74.
- 2018 A 90 éves Domonkos Ottó köszöntése. *Néprajzi Hírek*, 47. évf. 3. sz. 53–58.

TÁLASI István

- 1955 Az anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának tíz éve (1945–1955). *Ethnographia*, LXVI. 5–56.

TUBA László

- 1998 Domonkos Ottó irodalmi munkássága (1955–1997) *Arrabona*, XXXVI/1–2. 279–288.

TURBULY Éva

- 2008 Kismesterségek vonzásában. A 80 éves Domonkos Ottó köszöntése. *Soproni Szemle*, LXII. 4. sz. 433–448.

Szulovszky János

Etnográfus, tudományos főmunkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

e-mail: szulovszky.janos@abtk.hu

János Szulovszky

The scholarly oeuvre of Ottó Domonkos (1928–2022)

Ottó Domonkos, ethnographer, retired director of the Museum of Sopron, honorary member of the Hungarian Ethnographic Society, honorary citizen of the city of Sopron passed away on the 27 January 2022, at the age of 94. He was born on 27 August in 1928 in Orgovány, where his father was a teacher at the local school. After graduating, Ottó Domonkos became ethnographer at the Museum of Sopron (located by the Austrian-Hungarian border), from where he retired in 1989. He played a lion's share in the establishment of a museum network in the city that functions even nowadays, and is unique of its kind in Hungary.

His research vision was influenced by the historical ethnographical approach of his professor, István Tálasi. He conducted ethnographic field work, visited still operating workshops that he thoroughly documented and in this way he founded his own researches that later gained a historical depth. He investigated craftsmanship, guilds, guild customs and the history of clothing. His exemplary book on indigo dyeing relying on extensive ethnographic and archival work was translated into German and English. He was editor-in-chief of the Craftsmanship volume of the comprehensive handbook *Magyar Néprajz* and he also authored a number of chapters. His treatise entitled *The role of craftsmanship in the formation of the material culture of a village* earned for him the title doctor of ethnography. A major statement of his investigations was that handicraft products played a much more important role in the formation of rural material culture than it had been previously assumed. Over seven decades he got involved in long-term research projects (e. g. historical overview of handicrafts, minatkönyvek of tailors and weavers), which he realized with steady and dedicated work revealing and summarizing data and sources. His work provides a solid foundation for research to be conducted by further generations of scholars.

Liszka József szakráliskisemlék-monográfiájáról

Liszka József a *Határvidékek* után hat évvel ismét egy vaskos,¹ szép kiállítású és legfőképp tartalmas monográfiával jelentkezett, amelyben ezúttal a Kárpát-medence szakrális kisemlékeivel kapcsolatos kutatási eredményeket tekinti át rendszerező igénnyel. A lírai hangvételű fülszövegben – amelyhez Voigt Vilmosnak a hátsó védőborítóra nyomtatott költői képe szekundál – és könyve bevezetésében sem rejti véka alá, hogy a kötet ennél helyenként kevesebbet nyújt. Szűken mérve is három évtizeden át érlelt, újraplántált és visszametszett gondolatok szövevényében igyekszik rendet vágni úgy, hogy tudja, elmondja, leírja: nem áll még minden készen a nagy „kertépítéshez”. Nem valamiféle száraz leltárkönyvről van tehát szó: Liszka József gondolatait és töprengéseit is összegzi a könyvben. Vállalja a tévedéseket és esetlegességeket, de eközben nem mentegetőzik, hanem rámutat a vakfoltokra és helyenként új perspektívákat kínál. Sorai az érzékeny, önreflexív, önmagával is vitában álló kutató gondolatait tükrözik. Hálát érzek, amiért Liszka József sutba vágja a piedesztál körvonalait sejtető, száraz értekező stílust,² és már-már kendőzetlen betekintést nyújt abba az intenzív munkafolyamatba, azokba a gyakran szenvedélyes belső polémiákba, amelyek könyvét erőteljesebbé, hitelesebbé, elszánását, erőfeszítéseit és eredményeit pedig tiszteletreméltóvá teszik. Mindehhez lapról lapra megnyilvánuló alapos kultúraelméleti felkészültsége és közvetlen tárgyának mély ismerete teremt biztos alapot. Említsük meg ezen a ponton azt is, hogy a kötet anyagát Bartha Elek, Verebélyi Kincső és Voigt Vilmos lektorálta.

Hogy miben nyújt kevesebbet a kötet a Kárpát-medencei szakrális kisemlékek rendszerező áttekintésénél, azt tehát maga a szerző fejteli fel. Elsőként a szisztematikus alap- és részkutatások relatív hiányát említi az összegzést megnehezítő körülmények között. Igaza lehet, de tegyük hozzá: ez nem rajta múltott. Huszonöt esztendeje, hogy oroszlanrészt vállalt a Szakrális Kisemlék Archívum létrehozásában, és azóta is éllovasa a korpusz gazdagításának. A kötet végi irodalomjegyzékben közel nyolcvanra rúg azoknak az önálló publikációknak a száma, amelyeket Liszka József 1990 óta a szakrális kisemlékek világáról írt. További beszédes tény, hogy a kezünkben tartott kötet fényképanyagának 75%-át a látszólag folyton úton lévő Liszka házaspár készítette az elmúlt három évtizedben. Javarészt persze Szlovákiában (de nem csak ott), és ezzel el is jutottunk ahhoz a kérdéshez, mennyiben képezi le a kötet anyaga a Kárpát-medence szakrális kisemlékeinek világát. A kiterjedt dokumentációs munka értelemszerűen a szlovákiai magyarságra helyezi a fókuszot, erről a bevezetésben bővebben is olvashatunk.³ A kötetet lapozgatva mégis azt találjuk, hogy amit naprakészen tudni lehet más (és nem csak magyarul) területek vonatkozó kutatásairól és a képet érdemben kiegészítő eredményeiről,

¹ Bár a címdoldalon a 2021-es év szerepel, a könyv 2022 áprilisában hagyta el a nyomdát.

² Vö. Liszka 2021: 451–452.

³ Liszka 2021: 25.

az utat talált az összegzésbe. Hasonlóképpen, a leírt anyag Kárpát-medencén túli analógiáit, vagy éppen azokkal ellentétes jelenségeit is szemlézi a szerző.

Másutt Liszka József maga húzza meg merítése határait. Egyfelől az alapvetően *katolikus* kötődésű szakrális kisemlékekről szól,⁴ ám az egyes részművek kifejtésénél figyelemmel van más felekezetek vonatkozó anyagára is: olvashatunk a pravoszláv szerb képoszlopokról, a sírjelek típuscsoportjait felekezetek szerint tagolja, és a kép-anyagban is megjelennek ortodox, evangélikus stb. kisemlékek. Másfelől *szabad ég alatt álló* szakrális kisemlékek áttekintését ígéri a szerző. Első olvasatban ebben persze semmi különös nincs: szakrális kisemlékek alatt immár hagyományosan a szakrális céllal kihelyezett kültéri alkotásokat szokás érteni. Nem tudok azonban szabadulni a gondolattól, hogy talán a beltéri szakrális anyag ismeretének objektív hiánya⁵ az oka ennek a kényszerű önkorlátozásnak, mintha a szakralitás jeleit csak „*a szabadban sétálva*”⁶ szemünk elé táruló látvány alapján összegezhethetnénk. Az egyes kültéri kultuszok és ikonográfiai típusok terjedésének és elterjedtségének felvázolásakor nem hagyható figyelmen kívül az egyházi kezdeményezések vagy mintaadások szerepe, ahogy a szakrális belső tereket meghódító „*népi*” kisemlékek kérdésköre sem. Konkrét példával: milyen szempont szerint lehet a népi vallásosság érdeklődési körébe tartozó szakrális kisemlék a bécsi minta alapján készült, barokk mesterek által tervezett, monumentális körmöcbányai Szentháromság-oszlop, ha ugyanezen az érdeklődési körön kívül esik a Rábakovácsi római katolikus templomában álló, kedvesen esetlen, provinciális Szentháromság-csoport? Persze itt már szörmentén az esztétikai értéksemelegesség kívánalmát kezdem ki, abba is hagyom, messzire vezetne mindez. Érzékeli a dilemmát a szerző is: helyenként nem csak a kültéri–beltéri elkülönítés tartathatatlanságára hívja fel a figyelmet, például a lourdes-i barlangok vagy a missziós keresztetek kapcsán, de *magától értetődően* számos alkalommal villant fel a témához kapcsolódóan többletinformációval szolgáló templomi plasztikákat, sőt, oltárképeket is. A templombelsők világa felé elmozdulva pedig a szakrális kisemlékek hagyományos jelentéstartalmát explicite kiterjeszti az épületeket díszítő fülke- és oromszobrokra.⁷

Legvégül pedig Liszka könyvében új perspektívákat is nyit: így például az alcímbe idézőjelekkel szereplő „*szakrális*” kitétel feloldásaként felvet, de nyitva is hagy egy, a szakrális kisemlékek hagyományos értelmezési tartományát szétfeszítő jelenséget. Az istenhiten kívül eső, a közösségi (nemzeti, politikai stb.) szakralitás köztéri plasztikáiról volna e helyütt szó,⁸ amelynek határmezsgyéjét alkotják a kötetben is elősorolt Cirill és Metód, államalapító királyunk, István – úgy is mint az Első Magyar Szent Család feje – és más „*nemzeti szentek*” kültéri megjelenései. Izgalmas és bátor felvetés, szívesen olvastam volna többet a problematikáról, beemelve a képbe a másutt már megpedzett, protestáns kötődésű reformációemlékek, Kálvin- és Luther-szobrok kérdését.

⁴ Liszka 2021: 24.

⁵ Pontosabban a csak a magasművészeti esztétikai szempontokat érvényesítő inventáriumok megléte, amelyekbe az értéktelenebbnek tartott provinciális, gyakran helyi mesterek által készített templomi oltár- és díszszobrok eleve ritkán kerülnek be.

⁶ Liszka 2021: 90.

⁷ Liszka 2021: 89–90.

⁸ Liszka 2021: 24–25.

A kötet terjedelmi adatai impozánsak. Az 514 számozott oldalon áradó, négy fejezetbe szervezett összegzéseket, meglátásokat és következtetéseket 438 illusztráció és további 188 oldalon a tájékozódást segítő mellékletek (irodalom- és képjegyzék, valamint sajnos hullámzó minőségű hely-, személy- és tárgymutatók) egészítik ki. Külön értéke a kötetnek a gazdag képanyag: az illusztrációk nagy része recens, úgy sejttem, nyomtatásban javarészt először publikált fényképfelvétel. Üdítő élmény, hogy döntő többségük technikai és kompozíciós szempontból is igényes fotó. Említésre érdemes az a mintegy kéttucatnyi vázlatrajz, amelyek az egyes kisemléktípusok tárgyalását kísérik és ifj. Liszka József keze munkáját dicsérik. A tárgykör komplexitását, szövevényes mivoltát igyekeznek enyhíteni (vagy kiemelni) a margóra nyomtatott oldal- és képszámok, amelyek az éppen kifejtett téma további elágazásaihoz viszik az érdeklődő olvasót, aki így mintegy kalandfüzetként is forgathatja a könyvet. Az apparátusról szólva sajnálatos lehet ugyanakkor, hogy a magyarul nem értők számára csupán szlovák és német nyelvű tartalomjegyzék villantja fel a gazdag tartalmat (Liszka József kifogyhatatlan titkos terveiben bízom ezen a ponton).

Az első fejezet *Módszerek, források, adatbázisok* címmel egyfelől a különböző forrástípusokban (levéltári anyag, térképek, metszetek, képeslapok stb.) rejlő lehetőségeket mutatja be,⁹ tanulságos esettanulmányban kalauzolja végig az olvasót két szakrális kisemléknek a korabeli metszetek, képeslapok és archív családi fényképek segítségével feltárolt mikrotörténetén. Másfelől tapasztalataival felvértezve figyelmeztet az eredményes terepmunka minimumára, az adatfelvételezés során adódó csapdahelyzetekre, közben olyan delikát kérdéseket is feszegetve, hogy például elfogadható-e a fényképfelvételre kerülő villanyvezeték-kötegek kiretusálása.

A második fejezet a *Tipológia és terminológia* kérdéseit veszi sorra.¹⁰ Az itt megfogalmazott javaslatok hosszan érlelt, logikus, de egyes pontjaiban véleményem szerint finomítandó vagy éppen átgondolandó alapot szolgáltatnak szakrális kisemlékeink tipologizálásához. A szerző vitaanyagként bocsátja közre őket, ezért két rövid felvetés erejéig élnek is a vita lehetőségével.

A szakrális kisépítmények szerkezeti részeinek megnevezésében revízióra van szükség. Értem a műszaki és műemlékvédelmi leírások leegyszerűsítésének igényét, de a javaslat ezen részében egyenesen szembemasírozunk a szaknyelvvél. A *talapzat* vagy *posztamens* a figurát alátámasztó, jellemzően tagozott építmény egésze, az alaptól a fejezetig. Amit a szerző a 123. oldalon, a 67. képen talapzatként jelöl, az valójában a *lábazat* (azaz a térsík és a posztamens kapcsolatát optikai-esztétikai szempontból áthidaló és statikai-állagvédelmi szerepet is játszó, éppen ezért többnyire kiülő tagozat), amit pedig lábazatként jelöl, az a *törzs*. Ami viszont csak akkor *oszlop*, ha kör vagy íves keresztmetszetű, egyébként *pillér*ről beszélünk.¹¹ A 68. képen például kettős posztamenst látunk, alul egy fejezettel tagozott pillértörzzsel (hogy van-e alapja és lábazata, nem látjuk a növényzettől), amelyre egy lábazat nélküli, de szintén fejezettel tagozott oszloptörzset ültettek.

⁹ Liszka 2021: 35–82.

¹⁰ Liszka 2021: 83–174.

¹¹ Liszka 2021: 121.

Liszka József – mondandóját leegyszerűsítve – ebben a fejezetben a tipológia elsődleges rendezőelvének a formát tekinti, némiképp háttérbe szorítva a tartalmi és a funkcionális megfontolásokat. Utóbbira érvelő példaként hozza fel a különböző funkciójú, de formailag rokon kőkeresztek (bűnbánati jelek, emlék-, határ- és sírjelek stb.) együttes tárgyalásának igényét. Ezzel egyet is értek, hiszen az adott kisemlékeket létrehozó igény, az eredeti funkció és az idővel ráakódó esetleges további funkcionális rétegek mikrovizsgálatok nélkül feltárhatatlanok (persze nem mindig, lásd sírjelek). A *formai* jegyek primátusával kialakított tipológiai sor természetesen megfelelő eszköz, amennyiben célunk egy következetes, leíró terminológiai rendszer megalkotása, de ugyanebben a keretben elsikkadhat a korpusz *tartalom* szerinti tipologizálásának, megértésének az igénye. Különösen, ha formai szempontjainkkal a szükségesnél mélyebbre hatolunk. Egyfelől meglehet, hogy az átlagos szemlélő pusztán két emberalakot lát, és nem tudja a figurákat magabiztosan azonosítani,¹² a tipologizálást végző szakembernek azonban (jó esetben) mégiscsak tudnia kellene, mely kultusz részeként kit, kiket és mit ábrázol az alkotás. Másfelől egy szentkultusz megjelenési formáinak a kompozíciós keret (egy- vagy kétalakos szobrok), a figura testhelyzete (álló, ülő vagy fekvő alak) szerinti csoportokba való „széttördelését” hangsúlyvesztőnek, de legalábbis mechanikusnak tartom. Liszka Józsefnek a formai megfontolások mentén kialakított tipológiai sora mindazonáltal logikus és meggyőző, ígéretes lépés a formai terminológiai kérdések tisztázása felé. Érdeemes volna azonban keresztthivatkozások helyett olyan párhuzamos, alternatív tipológiai sor(oka)t felvázolni, amely(ek) a korpusznak más lényegi rendezőelvek, például *tartalom* szerinti inventarizálását is lehetővé teszi(k).¹³ Tegyem hozzá: tanulva a szerző által is szemlézett, egyszerre több szempontot is érvényesíteni akaró, de praktikusnak elbukó tipológiai kísérletek példájából.¹⁴

Miután mindezt hevenyészetten végiggondoltam magamban, a könyv „velejéhez”, a harmadik fejezethez érek, amely *Tartalom és forma* cím alatt veszi sorra szakrális kisemlékeinket.¹⁵ Nyitott kapukat döngettem tehát, konstatalem. A szerző ebben a fejezetben ugyanis tartalmi szempontok szerint vág rendet a szakrális kisemlékek világában: a Szentháromság-ábrázolásoktól indulva a Szent Családot és tagjait (Máriát, Józsefet, Jézust és másokat) megformáló plasztikai alkotásokon keresztül az egyes szentek kultuszát reprezentáló kisemlékekig. Az ellentmondást egyértelműen feloldani egyelőre nem tudom: kapunk tehát egy elsősorban formai szempontú tipológiai kísérletet, de a korpusz típusok szerinti áttekintésének rendezőelve mégis elsősorban tartalmi megközelítésű. Az egyes alfejezetek szakirodalmi ajánlással és kutatástörténeti vázlattal indulnak, majd vázlatosnál jóval többet nyújtó művelődés-, vallás- és kultusztörténeti összefoglalást követően kerül sor az ábrázolások ikonográfiai típusok szerint tagolt tárgyalására. Ezt

¹² Liszka 2021: 92.

¹³ Erre tettem a közelmúltban kísérletet a magyarországi Nepomuki Szent János-szobrok kapcsán. Terbócs 2022: 63–96. Az ott felvillantott távlati cél az elsősorban tartalmi-ikonográfiai tipologizálás, de ezzel párhuzamosan a forma, kompozíciós keret, testhelyzet stb. szerint is áttekinttem a korpuszt. A párhuzamos tipológiai sorok metszetei így is kiadják az esetleges összefüggéseket, anélkül hogy nehezen átláthatóvá tennék az egyes átnézeteket.

¹⁴ Liszka 2021: 97–103.

¹⁵ Liszka 2021: 175–480.

zárja le a földrajzi elterjedtség, a regionális különbségek kérdéseinek megválaszolása. A fejezet külön recenziót és reflexióáradatot érdemelne. Lenyűgöző ismeretanyagot vontat fel, az információk részletgazdagsága, az aprólékos és minden irányba kiterjedő (úgy sejtem, még így is önkorlátozó) szerzői figyelem meggyőző alapossggal vezetik végig az olvasót a „nagy kép” megértéséhez vezető úton, de a szerzőnek az egyedi megoldások, a kivételek felvillantására is van gondja. Az egyes kultuszok tárgyalásakor – elsősorban az ismert kisemlékanyag adataiból kiindulva – a népszerűbb szentektől halad a kevésbé gyakoriak képi megformálásáig.¹⁶ Nem ragaszkodik azonban a mechanikus sorrendiséghez: ahol a szükség úgy kívánja, együtt tárgyalja az egyazon típuscsoportba tartozó időjárás-, pestis-, segítő- stb. szenteket, hogy végül a „szakralitás” térnumára lépve a nemzeti patrónusokkal zárja le a seregszemlét. Az utolsó oldalakon Assisi Szent Ferenc, Szent Bálint, Szent Ilona és Antiochiai Szent Margit mellett hasznos lett volna akár csak leltárszerűen áttekinteni azoknak a szenteknek a kultuszát, akik adatolhatóak szakrális kisemlékeink világában.¹⁷ Utalhatok itt egyebek mellett Lőrincre, Apollóniára, Domonkosra, Néri Fülöpre, Ávilai Terézre, Kapisztrán Jánosra, Filoménára, de az újabban széles körben terjedő Teréz anya és II. János Pál pápa ábrázolásokra is. Ahogy meglátásom szerint az is csak idő kérdése, hogy a templombelsőket már meghódító Pio atya első kültéri megformálásait dokumentálhassuk.

A fejezet a szent raktárak (*deponia pia*) jelenségével és tanulságos értelmezési lehetőségeivel, valamint a kisemlékek színezésének kérdéseivel zárul. Utóbbi alfejezet előzmények nélküli, legalábbis nem tudok róla, hogy a hazai kutatástörténetben bárki áttekintette volna a közösség – vagy éppen a közösség feje fölött átnyúló műemlékvédelem – esztétikai értékrendjének a kisemlékek színezésében megnyilvánuló változásait. Érdemes volna behatóbban is foglalkozni a színezésen túl a viselettörténeti vonatkozások, kisemlék-megújítások, ikonográfiai megformálások laicitásával. Avagy hogyan került a barokk nagycsákányi Nepomuki Szent János-szobor kezébe utólag pástorbot, a fejét vesztett kishétközi figura nyakára pedig egy képzetlen kéz által faragott szakálltalan királyfi feje?

A negyedik fejezetben *Szoborsorsok* címmel egyrészt a kisemlékállítások kultusz-történeti,¹⁸ társadalmi és funkcionális háttéréről, mozgatórugóiról olvashatunk gondolatébresztő sorokat, egyebek mellett a koronavírus-világjárvány nyomán kibontakozó új formákról,¹⁹ az egyes kisemlékeket életre hívó, a vallási vonatkozást háttérbe szorító személyes és csoportos önreprezentáció szerepéről. Másrészt nem kevésbé izgalmas,

¹⁶ A kisemlékállomány felgyűjtöttségének jelen vakfoltos állapotában a „szentek gyakorisága” akár kockázatos zsinórmérték is lehet. Az adatok reménybeli bővülése még szolgálhat meglepetésekkel, ezáltal folytonos kiigazításokra, átsorolásokra kényszerülhetünk. A saját *benyomásaim* alapján Magyarország területén például, ha nem is nagyságrendekkel, de több a kültéri Flórián-, mint a Nepomuki-emlék. Az egyes kultuszok, kultuszcsoporthoz már ma is ismert relatív kronológiai rendje talán kikezdetlenebb rendezési szempont lehetne.

¹⁷ Ahogy például az eddig egyetlen szoborral adatolt római Szent János és Pál párosának alfejezete is szolgál tanulságokkal és meglepetésekkel.

¹⁸ Liszka 2021: 481–514.

¹⁹ Itt jelzem a Liszka-adattár számára, hogy Buják templomkertjében is áll a koronavírus-járvány áldozatainak emlékére 2020-ban felszentelt vaskereszt.

de nehezen megválaszolható kérdéseket vet fel a szerző az egyes kisemlékek keletkezés- és mikrotörténetével kapcsolatosan: miért épp oda és miért épp azt állították, miért került aztán végül máshova mégis, ahol aztán állapota leromlott, majd a mégis rekonstruált (továbbra is eredeti?) szobor replikája miért került vissza az elsődlegesnek gondolt felállítási helyre (tényleg oda?), és mindezek a változások miként szervültek közössé- gileg? Ezek egyelőre csupán izgalmas felvetések, gondolatfutamok, de a 488. oldalon papírra vetett szerzői ígéret optimizmussal tölthet el bennünket: „*folytatás következik!*”

Kutatástörténeti áttekintést nem kapunk a könyvben, a szakrális kisemlékek hazai vizsgálatának múltját Liszka József a közelmúltban e folyóirat lapjain már felvázolta.²⁰ Elő is veszem tehát az *Ethnographiának* ezt a 2020-as számát, és a lapszélre felírok magamnak néhány, Liszka korábbi összegzését kiegészítő sort: „*Liszka József 2021-ben írt, Monumentumok című hiánypótló, bőséges ismeret- és képanyagot felvonultató monográfiájában összegezte a Kárpát-medence szakrális kisemlékeiről addig elvégzett kutatások legfontosabb eredményeit, ami azok formai, funkcionális, ikonográfiai és kultusztörténeti vonatkozásait illeti. A terminológiai kérdések megoldására egy átfogó, formai szempontú, a népi és regionális terminusokkal szakító, tisztán tudományos, leíró jellegű tipológiát ajánlott a szakrális kisemlékek osztályozására és egymástól való elkülönítésére. A dokumentált Kárpát-medencei kisemlékanyagról alkotott ismereteinket tartalmi és formai szempontok érvényesítésével összegezte, ismereteinkhez képest egyenletes képet adva a Szentháromság-ábrázolásokról az egyes szentek kultuszának megformálásáig a történeti háttérrel, az ikonográfiai programról, a magyar nyelvterületen való elterjedtségről, a kultusz és ábrázolásformák regionális jellemzőiről. Könyve, munkájának szellemisége remélhetőleg buzdítóan hat a kisemlékkutatók közösségére, akik a kötetben is felvázolt hiányosságok megszüntetésével, további gyűjtésekkel, vizsgálatokkal és a felvetett elméleti kérdések megválaszolásával tehetik teljesebbé a Liszka által felrajzolt monumentális képet.*”

Irodalom

LISZKA József

2020 A Kárpát-medence szakrális kisemlékei. Megközelítési lehetőségek és kutatástörténeti vázlat. *Ethnographia* 131. 3. 437–464.

2021 *Monumentumok. Szakrális (és „szakrális”) kisemlékek a Kárpát-medencében.* Forma, terminológia, funkció. Komárom–Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet - Etnológiai Központ.

TERBÓCS Attila

2022 Pillanatfelvétel a magyarországi Nepomuki Szent János-szobrokról. Gondolatok és előzetes eredmények egy másfél éve zajló gyűjtés kapcsán. *Acta Ethnologica Danubiana* 24. 63–96.

Terbócs Attila

Néprajzi gyűjtő

e-mail: pasztilla01@gmail.com

²⁰ Liszka 2020: 437–464.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Demeter Júlia – Pintér Márta Zsuzsanna (szerk.): Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század 6/2-3. (Ferences iskoladrámák II-III.) Balassi Kiadó, Budapest, 2021. 887 p.

Küllös Imola – Papp Ágnes

Ez a két vaskos kötet a *Csíksomlyói passiójátékok 1721-1739* című (RMDE XVIII. sz. 6/1. Budapest, 2009.) forráskiadvány folytatása, amelyben az 1740-1762 között bemutatott csíksomlyói ferences drámaszövegeket adta közre Demeter Júlia, Kilián István és Pintér Márta Zsuzsanna. A Kilián István drámatörténész vezette drámatörténeti kutatócsoport tagjai évtizedek óta foglalkoznak a különböző egyházi iskolák színjátékaival, amelyeket felekezetek szerint csoportosítva már több kötetben publikáltak ugyanebben a sorozatban. A *Ferences iskoladrámák I.* (2009) kötetének bevezetőjében részletesen bemutatták a rend magyarországi iskoláit, az oktatásban fontos helyet elfoglaló iskolai színjátékok forrásait, egymással való összefüggésüket és tipikus jegyeit – különös tekintettel a csíksomlyói passiókra. A 2021-ben kiadott két kötetben 11+12 db magyar nyelvű passiójáték szövegét rendezte sajtó alá Demeter Júlia, Medgyesy S. Norbert, Pintér Márta Zsuzsanna, mindannyian a drámatörténeti kutatócsoport tagjai.

A ferences anyag kritikai kiadása krimibe illő fordulatokkal bírt, ugyanis a rég elveszettnek, megsemmisültnek hitt kézirat-együttes 1980. augusztus 22-én került elő a kegytemplomból, a csodatévő Mária szobor talapzatának javításakor. Ám a restaurálási munkálatok miatt csak a '90-es években vált kutathatóvá. A csíksomlyói ferences könyvtár kincseinek – köztük a szóban forgó dráma kéziratoknak – teljes könyvészeti leírása Muckenhaupt Erzsébetnek, a csíkszeredai Székely Múzeum muzeológusának köszönhető. A legkorábbi ferences drámaszöveg 1721-re, a legkésőbbi 1774-re datálható, – ekkor rendelte el a rendfőnök a passiójátékok kötetekbe másoltatását – így tehát az RMDE XVIII. századi sorozatában még egy 4. kötet is várható az 1762 utáni vagy datálhatatlan szövegekkel.

A *csíksomlyói passiójátékok* közzétételét azért előzte meg több évtizedes helyszíni, könyvtári munka, mert a szakkutatóknak először betűhíven át kellett másolniuk, majd időrendbe kellett rakniuk a Csíksomlyón előadott és diákok által sok hibával kötetekbe bemásolt darabokat, megkeresni a szövegek forrását, szerzőjét, esetleges szövegváltozatait és azok előadási helyeit. Munkájuk során kiderült, hogy a Csíksomlyón megtalált 97 iskolai színjátékból 11 bizonyosan nem ferences, hanem jezsuita eredetű, a többi 86 szöveget azonban nem ismerjük máshonnan, s így a kutatók felételezik, hogy ezek „eredeti”, ferences szerzetes-tanárok által írt darabok. Közülük 62 magyarul, 12 latin-magyar nyelven készült, 12 pedig csak latinul. Kritikai, betűhív forráskiadásról lévén szó a sajtó alá rendezőknek szükséges volt itt-ott emendálniuk és magyarázniuk a hibás szövegrészeket. A csíksomlyói passiójátékok és moralitások zene- és dallamtörténeti feltárását Kővári Réka zenetörténész végezte, eredményeit a jegyzetek tartalmazzák. Munkáját bemutatja és a továbblépés lehetőségeiről részletesen szól Papp Ágnes zenetörténész alábbi ismertetése.

A magyar drámakutatók minden Csíksomlyón előadott 18. századi színjátékot *passiónak* neveznek. A nemzetközi szakirodalom általában a misztériumjátékokhoz sorolja a *passiót*, és két definíciót ad a műfajra: 1. szűkebb értelemben Jézus életének utolsó hetét, a szenvedéstörténetét meséli el a jeruzsálemi bevonulástól a keresztre feszítésig; 2. tágabb értelemben az Ó- és Újszövetség, de az üdvtörténet bármely részével, Jézus teljes élettörténetével is foglalkozhat. A csíksomlyói passiók a definíció mindkét értelmezésének megfelelnek. Mivel a csíksomlyói passiójátékszám 16-17. századi előzményei nem ismeretesek, egyelőre nem tudjuk, milyen csatornákon kapcsolódott az

európai (és esetleg magyarországi) késő középkori vallásos színjátékhoz e sajátos magyarországi ferences hagyomány.

A legtöbb 18. századi előadás ideje nagypéntek, esetenként úrnapja és pünkösd volt. Színhelyül az iskola színházterme szolgált, hiszen a szereplők az iskola felsőbb osztályos diákjai közül kerültek ki, a nézősereg pedig a környék katolikus híveiből állt. A korai ferences daraboknak már a címe is – *Processio parascevice, Via Crucis* – utal az előadások különleges helyére és körülményeire: a körmenetre, kálváriára, keresztútra. A drámakéziratok alapján bizonyos, hogy Csíksomlyón nagypénteken mindig volt körmenet és/vagy kálváriajárás. Néhány passió nem is jelenetekre, hanem stációkra oszlik, melyeket a Kálvária egy-egy stációjánál megállva adtak elő. A szenvedéstörténetet minden stációnál a bűnbánatra figyelmeztető közös ima vagy ének szakította meg. A fedett színházterem nyilván kisebb közönséget, a szabad tér sokkal nagyobb tudott befogadni. A drámaszövegek latin instrukcióiból arra következtethetünk, hogy a valóság illúzióját szolgáló függőlegesen három osztatú színpadon lent a pokolnak s az ördögöknek, fent mennyországnak, az Atyaistennek és az angyaloknak kellett megjelennie. A középső szinten, azaz a földön zajlottak az ószövetség könyveinek történeti eseményei, ezen a szinten szenved Krisztus kereszthalált. Itt kísértik meg az ördögök az embert az irigység, a fősვნység, a lustaság, a gazdagság, a torkosság, a bujaság, a jóra való restség főbűneivel. A világi bűnöket és erényeket, a gazdagok és szegények konfliktusait gyakran egy-egy szereplő jelenítette meg a színpadon. Emiatt nevezik a drámakutatók a csíksomlyói passiókat az erkölcsi nevelés mintapéldáinak.

E gyűjteményes kötetek és az 1990-es években már részben publikált, elemzett csíksomlyói passiójátékok további irodalom-, dráma- és zenetörténeti kutatásra adnak lehetőséget. A folklór(szóveg)- és szokástörténeti hatások kimutatása pedig a szakmánk előtt álló feladatok egyike lesz, hiszen tele vannak forrásértékű folklorisztikai, társadalomnéprajzi, mentalitás- és művelődéstörténeti adatokkal. A 18. századi iskoladrámák (így a ferences allegóriák, moralitások és passiók) értékét az adja továbbá, hogy jellegzetes karaktereik (a bibliai, mitológiai és történelmi alakok; vagy az isteni akarattal szembeszegülő Lucifer/ördög(ök) figurája) örök érvényű emberi, ám kortárs társadalmi problémákat jelenítettek meg, lehetőséget adtak a hívő közönségnek a biblikus események évenkénti újra átélésére (a compassióra), a morális tanításra, pl. a bűnök és hazugság következményeiről, a világi hívságokról, a megbocsájtó szeretetről s az isteni kegyelemről. A passiójátékok egyszersmind alkalmat teremtettek az emelkedett szintű szórakoztatásra, a közösségi együttlétre is.

A passiójátékok betűhíven kiadott, régies szövegeinek megértését magyarázó jegyzetekkel segítik a sajtó alá rendező kutatók, s emellett a névtelenségüket őrző drámaíró szerzetes-tanárok kilétét, s ahol lehetett, életrajzát is felfedték. Mivel ez az anyag Európában is egyedülálló, a drámák tartalmi összefoglalását és az előadásra vonatkozó jegyzeteket példa értékűen angolul is közlik a kötetek.

(K.I.)

A RMDE XVIII. századi ferences iskoladrámákat tartalmazó köteteiben a drámatörténész szerkesztők tartották magukat a régi magyar irodalom kritikai közreadásánál immár jó pár évtizede – a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi új sorozatának kezdete óta – bejáratott gyakorlathoz, hogy a szövegközlés mellett a zenetörténeti adalékoknak is helyet biztosítanak. A fennmaradt 18. századi iskolai színjátékok egyes részletei nyilvánvalóan énekelt vers formájában szóltak meg, illetve a prózai előadást – jelzetten vagy jelzés nélkül – zenei részletek színesítették. Indokolt tehát, sőt szükséges, hogy a színdarabok szövegét a zenei előadásra vonatkozó utasítások értelmezése és egyfajta zenei rekonstrukció kísérje a modern kiadásban: jelesül a csíksomlyói passiójátékok köteteiben a

zenére vonatkozó megjegyzések az „*Előadás*” jegyzet cím alatt kaptak helyet. Ezzel a közreadók a RMDE XVII. század korábbi szerkesztői gyakorlatát követték. Újdonság viszont, hogy a zenei rész szakértőjét a kötet készítői között a címlapon egyenrangúként tüntették fel. Kővári Réka legalább egy évtizede foglalkozik a csíksomlyói passiójátékok énekelt szövegeivel.

A csíksomlyói passiók dallamokkal együtt történő közreadása mellett szólt, hogy a kapcsolódó ének- és szöveganyagot olyan forrásokból lehetett meríteni, amelyek a passiók keletkezésének, előadásának közvetlen környezetéből származtak. A legfontosabb forrás ebből a szempontból az ún. Deák–Szentés kézirat (megjelent Kővári Réka közreadásában 2013-ban), amelyet székelyföldi ferences szerzetesek írtak a 18. század első felében, és amely számos dallam-adalékot tartalmaz a csíksomlyói nyomda két, korszakos jelentőségű termékéhez: Kájoni János ferences *Cantionale Catholicum* című, kotta nélküli énekeskönyvének első (1676) és Balás Ágoston szerkesztette második kiadásához (1719). A nyomtatott Kájoni-énekeskönyvek óriási szöveganyaga és nótaulaisai adnak lehetőséget a szóba jöhető dallamok felkutatásához az Erdélyen kívüli, jezsuiták szerkesztette *Cantus Catholici* énekeskönyv-kiadásokban (1651, 1674, 1675, 1703. stb.) és a 20. század második felében elvégzett, célzott, székelyföldi népénekgyűjtésekben. Utóbbi segítségével valószínűleg meg néhány ének esetében, hogy a passiójátéktól távolra vezető, közömbös *ad notam* adatot felválthatta a passióhoz jól illeszkedő szöveg élő előadásból származó, minden szempontból hiteles változata. Elmondható: az itt tárgyalt, bőséges zenei jegyzetet tartalmazó RMDE-kötetek elévülhetetlen érdeme, hogy az iskoladramák nézőpontja felől egyfajta egységben tudják láttatni a Székelyföld 17–18. században virágzó és jóformán máig ható vallásos népi énekkultúráját. Az énekek adatolása a jegyzetekben egyúttal a ma használatos katolikus énekeskönyvekre is kiter – a magyarországi Éneklő Egyház mellett említés történik az erdélyi változatokat is közlő *Dicséjétek az Urat* gyulafehérvári énekeskönyvről – azzal a nem titkolt szándékkal, hogy könnyen hozzáférhető kottákkal támogassa, ösztönözze a színjátékok mai megszólaltatását.

A sajtó alá rendezés során nem volt könnyű dolga a zenetörténésznek: minduntalan bele kellett ütköznie a dallamazonosítás nehézségeibe. Hiába tartoztak a színdarabhoz énekről, zenéről, táncról szóló, tetszetős, latin nyelvű (!) rendezői utasítások, ha magáról a ténylegesen elhangzott közjátékekről, a cselekményt kísérő angyali-mennybéli vagy pokolbéli énekszóról konkrét fogódzók híján csak igen nehézkesen lehet fogalmat alkotni. Kővári Réka tiszteletre méltóan széles körű tájékozottsága a népénekanyagban leginkább ezeknek a részleteknek a zenei rekonstrukciója során mutatkozik meg. A szerepbéli karakterrel, érzelmekkel, devóciós irányultsággal bíró (vagyis nem túlságosan általánosan megfogalmazott) szituációkhoz mindenkor remek ének-ajánlásokat tudott tenni.

Egyértelműbben utaltak énekelt betétre azok a drámarészletek, amelyek a római katolikus liturgiában is meglévő cselekményhez kötődtek, és ily módon idézhetők voltak énekeik: ezek a virágvasárnapi körmenet elemei és Simeon hálaéneke. A drámaszöveg másolói néhol pontosan meg is adták a megszólaltatandó liturgikus énekszöveget. A passiójátékok sokszor visszatérő és jól beazonosítható énekelt részlete volt a *Planctus*, Mária siralma. A *Jaj, nagy kedven tartott szerelmes szülöttem* szövegű dallamra az 1741-es játéktól kezdve többször utaltak a kéziratokban – még más szereplők panasznénekénél vagy kereszti alatti fohászábanál is. Az 1750–1767 között előadott passió volt az egyetlen, amelyben közvetlen, idézetszerű szövegbeli utalást tettek a *Jaj, nagy kedven tartott* kezdetű énekre, amely „*Új ének*” felirattal az 1719-es *Cantionale Catholicum*-ban volt legkorábban olvasható.

A csíksomlyói passiójátékokban számtalanszor nem segíti korabeli *ad notam* az énekelt szöveg dallamának utólagos meghatározását. Ezekben a helyeken nem egyszer megoldhatatlan a rekonstrukció, mely alapvetően csak a versszakformára, a sorok szótagszámára tud építeni. A közreadásban

Kövári Réka sok dallamot ajánl, illetve közöl ily módon, a sorszerkezetre támaszkodva, figyelembe véve a szótagszaporulat vagy a szótagszámcsökkenés lehetőségeit is. Létező, ismert énekek parafrazeálása (pl. *Dicsőült helyeken*) a színjáték szövegében kifejezetten sugallja, hogy éneklésként értelmezzük az adott részletet. Énekeskönyvi ének idézésére a színjátékban szép példa az 1719-es kancionále *Mikor Máriához...* kezdetű éneke. Passióbeli alkalmazása – éppúgy, mint az ugyanitt énekelt dialogizáló sirató – figyelemfelhívásként hat, hogy 17. századi népénekszövegeinktől korántsem volt idegen a narratív és párbeszédes forma ötvözése. Külön utalás nélkül viszont nem több pusztá feltételezésnél egyes szakaszok énekelt előadása, amire rendre csupán a dráma verselésének átmeneti, hirtelen megváltozásából lehet következtetni. Ami ezeket a „zárt”, énekelt formákat illeti, Kövári Réka megfigyelései és kommentárjai általában meggyőzőek.

Végül nem hallgathatom el a jegyzetek olvastán támadt aggályaimat. Az alapos és adatgazdag zenei vonatkozású jegyzetek a jelenlegi formában sajnos igen nehezen áttekinthetőek, amit csak fokoznak a keresztutalások az eddig megjelent három kötet között. Megfontolandó, nem lehetne-e a jövőben tagoltabbá tenni a jegyzetelést a megszövegezésnek, az adatok felsorolásának és a kottás résznek a különválasztásával. Ehhez kapcsolódó javaslatom: egy mutató elkészítése drámajelentek szerint az énekek kezdősorával, szöveg- és dallamforrásaival a csíksomlyói passióanyag közreadásának utolsó, 6/4. kötetében természetesen azon túl, hogy összesített kezdősormutató készül valamennyi kötethez. Az ellentmondás pedig, amely az előadások zenei részének ismertetése és a kutató számára kötelező pontos adatolás között feszül, feloldható lenne egy, a zenei problémákat külön tárgyaló, összefoglaló tanulmány által is, amelynek megírására eddig felgyűlt tapasztalata és anyagismerete méltán feljogosítja Kövári Rékát.

(P. Á.)

Magyar Zoltán: Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus. (Típus- és motívumindex 1-4 kötet.) Kairosz Kiadó, Budapest, 2021.

Hoppál Mihály

Magyar Zoltán fáradhatatlan munkálkodását évtizedek óta figyelemmel kísérem. Elmondható, hogy ő a magyar folklórkutatás legtöbbet publikáló szerzője, nem csak cikket és tanulmányokat jelentetett meg az elmúlt években, hanem főként köteteket, mégpedig többnyire monografikus gyűjtéseit adta közre. Elsősorban mondákat gyűjtött, de természetesen, ha jó mesemondóra akadt, akkor meséket is. Vagyis a magyar narratív hagyomány érdekelte, a szóbeliség törvényszerűségei, a motívumok szerveződése.

Ezért aztán nem volt meglepő, hogy a hosszú évek gyűjtőmunkája után előbb vagy utóbb el kellett jönnie a rendszerezés idejének. Meg is született a hazai folklorisztikában ismeretlen méretű (értsd gazdag anyagot közreadó) tizenkét kötetes kiadványa, *A magyar történeti mondák katalógusa* (2018). Az egész szakma nevében most az idősebb kolléga mond köszönetet ezért a hatalmas munkáért, ami a kötet sorozat létrehozása mögött áll.

Most pedig, alig három esztendővel a történeti mondák kötetei után az erdélyi hiedelemmondák katalógusát készítette el és adta közre. Ezúttal is egyszerre jelentette meg mind a négy kötetet – ez négy lap híján összesen kétezer oldalt jelent. Jó meghatározást talál az olvasó az első kötet elején: „*A szóbeliségben sarjadt és változó intenzitással terjedő hiedelemelemek és hiedelemjelenségek a szájhagyomány törvényszerűségei szerint narratívumokká transzformálódtak, vagy már eleve történetekbe ágyazódtak. Olyan hiedelemelbeszélések formájában teljesedve ki, melyeknek a személyes élmény élelensége éppúgy részét képezhette, mint a továbbmesélések során a befogadó közeg számára fontos*

és értelmezhető valamely motívum, mozzanat, és idővel – vándormondává válva – a történet helytől és szereplőktől független esztétikuma. Vagyis a négykötetes kézikönyv a hiedelemmondának nevezett almfaj tudományos regiszterét adja típus- és motívumindex formájában.” (1: 25)

E katalógus fontos előzményeinek tekinthetők azok a mondagyűjtések, amelyek a szerző kiadásában az utóbbi húsz évben megjelentek, köztük *A csángók mondavilága*, 2003; *Kalotaszegi népmondák*, 2004; *Népmondák a Kis-Küllő mentén*, 2005; *A Szilágyság mondahagyománya*, 2007; *Népmondák Erdély szívében. Alsó-Fehér megye mondahagyománya*, 2008; *Hunyad megyei népmondák*, 2009; *Erdélyi népmondák I-II.*, 2011; *Erdővidéki népmondák*, 2011; *Mezőségi népmondák*, 2012 stb. Valamint azok a mesemondói egyéniségmonográfiák, melyekben szintén nagy számban lettek megörökítve hiedelemmondák is (pl.: *Így beszélték Farkasok patakán. Tankó Fülöp Gyugyu története*, 2008; *Csinódi népköltészet*, 2009).

A szerző évek óta gyűjti a szövegeket, és az így létrejött *Erdélyi magyar hiedelemarchívum* (a kézirat nyomdába adásakor) 29 550 szöveget tartalmazott, ezek képezik a katalógus, vagyis a rendszerezés alapját. Azóta biztosan meghaladta a 30 000-et a mondaszövegek száma.

Az első kötet témáit sorra véve, először a természetfeletti lényekről szóló mondák változatait vette sorra, majd a halálról szólókat. Itt kerültek bemutatásra a kísértetekről, óriásokról és tündérekéről szóló mondák. A kísértetekhez kapcsolódnak a túlvilágjárás szövegei. Ebben a kötetben tárgyalta szerzőnk az ördögöt és más démonikus lényeket felvonultató mondákat, például a lidércmondákat. E sorok írója évtizedekkel ezelőtt foglalkozott a lidérchiedelmekkel, és meglepődve tapasztalta, hogy ez a hiedelmkör milyen gazdag motívumkincsel rendelkezik Erdélyben. Még inkább így van ez a tündérekkel, akik igazán otthonosak Erdélyben, hiszen lakhelyeiket oldalakon keresztül sorolja a kötet (1: 149–162), mert az *Erdély, mint Tündérorság*-képzet szintén meglehetősen elterjedt az egész magyar nyelvterületen. Itt kell elmondani, hogy a magyar mitológia rendszerében ezek a természetfeletti erejű és képességű lények kitüntetett szerepet játszanak. Mély meggyőződése, hogy a protestáns templomok festett kazettáin megjelenő sellőképek tulajdonképpen a tündérek ábrázolásai. Talán az első kötet borítóján látható sellő, a tulipánokkal felékesített, halfarkú szép nő sem véletlenül került erre a kitüntetett helyre.

A tündérekhez kapcsolódó motívumokat mintegy 65 oldalon keresztül sorolja a szerző, és négy alcsoportra osztja a szöveget. Egy csoportba tartoznak a csodálatos tündérekéről szóló mondák, egy másikba a tündérek révén keletkezett földrajzi elemek (pl. források, sziklák, hidak) és a velük kapcsolatos földrajzi helyek (pl. barlangok, kutak, várak), külön mondák tárgyalják a tündérek és az emberek viszonyát, és szintén külön csoportot alkotnak a rosszindulatú (pl. csábító, csalogató, táncoltató, járványt előidéző) tündérekéről szóló történetek.

A legtöbb mondaszöveg és a közvélekedés úgy tartja, hogy a tündérek gyönyörű szép nők alakjában jelennek meg, de vannak olyanok is, akik deréktól lefelé haltestűek, felül pedig mezítelenek (1: 516), és palotáik a víz alatt találhatók. Sok szöveg említi a fürdőző tündéreket, valamint azt, hogy változtatják alakjukat, és repülni is tudnak. Még több szöveg fontos motívuma a tündérek csábító éneke, muzsikája, és kiugróan magas a tündérek táncáról szóló mondavariánsok száma, amelyben sokszor arról mesélnek az adatközlők, hogy az akaratlan szemtanút a tündérek alaposan megtáncoltatják. Külön motívumcsoportot alkotnak a tündérek által őrzött kincsek (1: 529–533), valamint a királynőjük, Tündér Ilona váraitól szóló hiedelemmondák. Ugyanezek a történetek Erdély bizonyos részein Rapsonnéhoz kapcsolódnak.

Az első kötet zárófejezete a szépasszonyokhoz kapcsolódó motívumok felsorolása. Láthatóan sok hasonlóság van a tündérek és a szépasszonyok között, illetve „a tündérek elboszorkányosodásának egy közbülső stádiumát dokumentálja”. (1: 28)

A második kötet a természetfeletti képességű személyekhez fűződő mondák motívumvilágát rendszerezte katalógusformába. Az erdélyi hagyomány szerint ezek a következők: boszorkány, tudós (néző, látó, mondó), halottlátó, táltos (jövendőölő), garabonciás diák, tudós pásztor, stb. Teljesen természetes, hogy a legtöbb szöveg a boszorkány alakjához fűződik, a gyűjtött és lejegyzett szóbeli hagyomány nagyobbik fele, vagyis mintegy kétharmada tartozik ide. Külön értéke a kötetnek, hogy az erdélyi boszorkányperek anyagát is feldolgozta a szerző, igaz, emlékül aligha lehetne hiteles képet alkotni a boszorkány alakjának változásairól. Azon pedig mindenképpen érdemes elgondolkodni, hogy ez a központi hiedelemalak (vagyis alsóbb mitológiai személyiség) a neve alapján igazi török mitológiai képzet.

A harmadik kötet az egyéb mondákat tartalmazza, valamint egy nagy bibliográfiát. Az egyéb kategóriájába tartoznak az átváltozó emberekről (farkasember, prikulics), az állatokról és szörnyekről (közöttük találjuk a sárkányokat, kígyókat, békákat), és a mitikus növényekről (mágikus erejű és gyógyító növények) szóló mondák. Aztán a kincset vagy a tabut középpontba állítók (lényegében a tiltások mondái), végül a mindennapi mágia (köztük az ígérés), és a fiktív lények (lényegében a gyermekijesztőkről szóló) fejezetei következnek.

A recenzens, akinek az érdeklődése és kutatási területe éppen a népi hiedelemvilág volt (és maradt), árgus szemekkel figyeli, hogy hivatkozik-e a katalógus az ő fiatalkori munkáira. A gyermekijesztő fejezetben azonban nem találja azt a gyermekijesztőkről szóló első és azóta is egyetlen cikket, amely igen gazdag anyagot mutat be erről a „fiktív lény”-ről. Pedig ez a tanulmány Intézetünk évkönyvében jelent meg (*Népi Kultúra – Népi Társadalom*. 1969: 2–3: 247–263.), ugyancsak a hatvanas évek végén készült egy hosszabb tanulmány az ígérés hiedelmkörének alkotóelemeiről, amely szintén az intézeti évkönyv lapjain jelent meg (*NK – NT*. 1970: 4: 259–286.), és amely a korabeli strukturalista szövegelmélet módszertani újításait felhasználva elemezte a hiedelemszövegeket. Igaz, mindkét írás megjelent később a *Hiedelem és hagyomány* (2006) című kötetben, amely viszont már szerepel a harmadik kötet terjedelmes bibliográfiájában.

A negyedik kötet az *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus* koronája, amelyben megtalálható elsőként egy motívumindex (9–172.), ami tulajdonképpen egy szavakra lebontott tárgymutató is lehetne, de szerzőnk a motívumokra utal benne. Ezt követi a konkordanciajegyzék, amelynek „fő célja, hogy a katalógus használója számára rálátást biztosítson arra, hogy az erdélyi magyar hiedelemmondák mely esetekben és milyen mértékben ágyazódtak be a nemzetközi folklór regiszterébe” (4: 173). Öröndetes, hogy a segítségül hívott kézikönyveket, illetve a katalógusokban található motívum-párhuzamokat az eredeti nyelven idézi a szerző.

Végül a negyedik kötetet egy jó másfél száz oldalas összegző tanulmány zárja, amely az erdélyi magyar hiedelemmondák rendszerét tárja az olvasó/felhasználó elé. Ebben ismerteti a mondakatalogizálás nemzetközi előzményeit, majd a hazai kutatás korábbi eredményeit és rendszerezési kísérleteit, végül pedig a saját munkájának szövegbázisát és az általa talált műfajokat és műfaji átmeneteket. Végül pedig a vizsgált szövegek, az erdélyi mondák területi és tematikai megoszlását, tagolódását. A kötetet egy rövid, háromoldalas, angol nyelvű összegzés zárja.

Tanulmányos a kötetek olvastán, hogy a helynevekhez kapcsolódó mondáknak relatíve milyen nagy szerepe van az egyes hiedelmek megőrzésében. Ez fordítva is igaz, a hiedelmek nagymértékben hozzájárulnak az egyes helynevekhez kapcsolódó mondák megtartásához, továbbéléséhez a helyi szóbeli hagyományban.

Jómagam még az 1960-as évek végén írtam egy tanulmányt a lidérc-hiedelmkör szemantikai modelljéről. Döbbenet láttam, hogy az első kötetben (1: 334–387) felsorolt szövegvariánsok milyen

gazdagságot tárnak elénk. Ez is mutatja az ilyen katalógusok hasznosságát, vagyis, hogy tulajdonképpen teljesen át kell írni az ötven évvel ezelőtti tanulmányt, mert sokkal gazdagabb lesz a szemantikai modell az új gyűjtések fényében.

Külön ki kell emelni a tényt, hogy a kötet anyagának összegyűjtését a szerző lankadatlan szorgalma, szívóssága és célratörése tette lehetővé. Mint ahogy az is tiszteletreméltó, hogy a szerző megköszöni mindazoknak a munkáját, akik segítettek ennek a monumentális műnek a létrehozását. Különösen szép és igényes a kötet tördelése, Fancsek Krisztina munkája, pedig a négy kötet sok tízezer adata bizonyára nem könnyítette meg a feladatát. A nagy munka dicséretének a végén nem tudom nem megemlíteni a külső borítókat tervező Kaszta Mónika munkáját sem. A kötetek igényes és izléses külalakját neki köszönhetjük. Ez egyébként mindig jellemzi az ő kezéből kikerült könyveket. Meg kell jegyeznünk, hogy a szilágylompéрти református templom 1778–79-ben festett mennyezeti kazettáiról Magyar Zoltán maga készítette a kötetben szereplő fotókat 2013-ban. Ez az igényesség csak ritkán jellemzi manapság a kötetek összeállításait.

Végül egy figyelmeztetés a tündérektől. Ha egy országban háború tör ki, a tündérek elhagyják azt a vidéket, és máshová költöznek. Talán érdemes elgondolkodni ezen éppen most, ebben az amúgy is tündértelenített világban.

Csukovits Anita: A váci domonkos kriptá koporsói. (A váci domonkos kriptá kincsei 1.) Tragor Ignác Múzeum, Vác, 2021. 267 p.

Lengyel Ágnes

A török kiűzése után Vácra érkezett sváb, bajor, osztrák betelepülők új lakóhelyükön tovább őrizték szokásaikat, temetkezésük is szülőhazájuk tradíciói szerint történt. E célra a templomok altemplomának kriptáit használták. A váci Fehérek templomának kriptájába végső nyugalomra helyezett polgárok több mint 200 esztendőn át „*aludták haláluk utáni álmukat*”, barokk kori hitükkel a paradicsombéli feltámadásra várva. A 20. század végén (1994-95) azonban ráleltek befalazott kriptájukra, és a Tragor Ignác Múzeum munkacsoportja a váci püspökség engedélyével feltárta nyughelyüket. A nagy érdeklődéssel kísért felfedezés 18. századi leletanyagára felbecsülhetetlen értékű kultúrtörténeti kincsként tekinthetünk.

A váci domonkos templomtorony alatti boltozatos kriptatermében egymásra halmozva 262 gazdagon díszített koporsót, egy osszáriumládát és három temetési keresztet találtak a szakemberek. Ez a leletanyag nagyságát tekintve is világritkaságnak számít, és egyedülálló tudományos vizsgálatokra ad módot. Orvosi, antropológiai szempontból az emberi maradványok kutathatóak, a néprajz és művelődéstörténet megközelítésében a halotti öltözetek, a halál és temetés szokáskörének vallási – rituális tárgyai, azaz a koporsómellékletek vizsgálhatók. A tehetősebb Vác-felsővárosi polgárok 1731-től 1808-ig temetkeztek folyamatosan a felfedezett kriptába, majd még két eseti betemetés történt (1838, 1841). A legkorábbi fennmaradt datált tárgy 1736-ban készült. E különleges módon megmaradt koporsók ugyan töredékei lehetnek az ezidőtájt a városban eltemetetteknek, feltehetően mégis reprezentálják a korszakban itt készült többi halottas ládát. A betelepült német anyanyelvű polgárság magukkal hozott temetési szokásai és a barokk eszmevilág hatása képpen a 18. század első feléből származó leírásokból ismert egyszerű, textillel letakart, vagy bevont lapos koporsók alakultak. Színesen-díszesen festett, „*egyházi-szentképi ihletettségű*”, jelképekben gazdag tárgyakká lettek. Ezek a hatások technikában és motívumkincsben is hasonlóságot mutatnak a bútorművészetben és a nyomtatott szentképek körében végbement változásokhoz.

Jelenleg a Tragor Ignác Múzeum őrzi a koporsókat és a halotti szokásanyag tárgyait. Egy részük megtekinthető a Memento Mori című állandó kiállításban. Az emberi maradványokat a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tára gondozza. Csukovits Anita a Tragor Ignác Múzeum néprajzkutató – főmuzeológusa kezdetől fogva foglalkozott az anyaggal, és néhány tanulmányt korábban már publikált e témában. 2021-ben *A váci domonkos kriptá koporsói* címmel megjelent hiánypótló kötete a koporsók bemutatását tűzte ki céljául. A könyv egy sorozat első darabja, remélhetőleg sor kerül a feltárás történetének publikálására, a szakrális mellékletekről, viseletekről, kegyeleti textilekről tervezett kiadványok megjelentetésére is.

A kötet bevezető tanulmányában a barokk kor halálképéről és temetési szokásairól, illetve a váci domonkos kriptá koporsóiról olvashatunk. A szerző a koporsók színvilága, díszítése, motívumai, szimbólumai, feliratai, készítői és a készítés módjai alapján vizsgálta ezt a tárgytípust és osztályozta a leletanyagot. Az első csoportba tartozó, textillel bevont koporsók többsége 1740-1780 között készült, legfőbb díszítőelemük a szegecsből megformált kereszt, szív és IHS monogram. 1770-1808 között kétféle koporsót készítettek. A faragással díszítetteken a kereszteken kívül más motívumot nemigen találhatunk, míg a festett darabokra már az egész felületet elborító ábrázolások kerülhetnek. A szerző megállapítása szerint a vizsgált időintervallum során a koporsók folyamatosan váltak egyre díszesebbé a megrendelők kegyességi ihletettséggel járó igényei szerint.

Magyarországon paraszti használatban is előfordultak a színesre festett koporsók. Az életkor jelzésére gyakorta előfordult, hogy az idősebbeknek sötét, a fiataloknak világosabb színűre, gyermekeknek pedig fehérre, rózsaszínűre, világoskékre festették a koporsót. Gyermekek, fiatalok koporsójára pedig színes virágzás is kerülhetett. A Vácott előkerült koporsók színvilágát a sokféleség jellemzi, de itt a nem és az életkor nem befolyásolta a színhasználatot. Viszont egyes színek bizonyos évek, évtizedek körül csoportosulnak. Valószínűsíthető, hogy a koporsószínek esetében a barokk halálkép színvilágával összefüggő, évtizedenként lassan változó színdívről van szó.

Különösen érdekesek a koporsók több mint felén olvasható feliratok, melyek feltüntették az elhunytak nevét, vagy monogramját, haláluk dátumát, vagy esetleg más információkat is. Ezek többsége a kor írásbeliségének megfelelően latin nyelvre, de a betelepült német eredetű polgárok nyelvhasználatát jelzi a németül írott szövegek, illetve a 18. század utolsó éveitől már gyakoribbak a magyar feliratok is, mutatva az asszimilálódás folyamatát. A koporsókon fellelhető vallási, illetve halálszimbólumok, a földi élet hiábavalóságával és a megváltással kapcsolatos jelképek jelentéstartalmát a kötetben összefoglalva találjuk. Balogh Lajos botanikus közreműködésével pedig meghatározásra kerültek a korabeli festett virágok, növények, s ez a barokk kertkultúra iránt érdeklődőknek is számos adalékkal szolgálhat.

A feltárt koporsók a provinciális, céhes iparművészet keretei közé tartoznak. Készítőik többsége nagy valószínűséggel német anyanyelvű asztalosmester volt. A díszítések egyedi megoldásai lehetőséget nyújthatnak bizonyos műhelyek jellegzetességeinek megállapítására, de konkrét személyekhez nem köthető a készítés. Csukovits Anita összehasonlító elemzéssel a kompozíciók, a motívumok megformálása alapján és a karakteres szegélydiszkek, a betűk formája szerint csoportosította, elkülönítette a valószínűleg egy műhelyben készített koporsókat. Az évszámok darabok között néhány esetben kimutatható az azonos mester, vagy az azonos műhelyhez tartozás, de többségében nem, hiszen a motívumokat egymástól is átvehették, és a készítők, festők is vándorolhattak az egyes műhelyek között. A festett motívumok változatossága arra mutat, hogy az asztaloslegények külföldön látott mintákat is használtak, illetve idejöttek tanulni a szakmát más országokból is, amivel újabb színárnyalatok, motívumok terjedtek el, de felmerülhet egy ma már ismeretlen, ám a korban talán általánosan használt mintakönyv hatása is.

A több fejezetből álló tanulmány összefoglalása angol rezümé formájában is olvasható. Terjedelmesebb része a munkának a feltárt kriptá koporsóinak katalógusa. A tételes katalógusban a koporsók és a tartozékok (temetési keresztek, koporsótáblák, vagy a koporsót tartó koporsók pár) a feltárási szám sorrendjében – a gyűjteménybe került tárgyak a leltári számmal együtt – kerültek bemutatásra. Az ismertetés a múzeumi gyűjtemények leírását követő módon közli az adatokat: a betemetett személy neve, anyag, méretek, készítés, illetve a betemetés ideje. A feliratokat betűhíven közli, a szövegek magyar fordítását is megadva. Továbbá megtalálhatóak a koporsóformák meghatározásai, részletes és szakszerű leírásai, feltárási, illetve jelenlegi állapotuk jelzése és a publikáltságra való utalás.

Minden tárgy mellett ott találjuk a gazdag, informatív, elemző vizsgálatokra alkalmas fotódokumentációt, mely Halper János munkája. A szépséges illusztrációk szemléltetik azt a lenyűgöző igényességet, amellyel e kor emberei halottaikat megtisztelték, és az ábrázolások révén is közbenjártak lelki üdvösségükért. Bár szem nem látta temetés után a halottas ládákat, mégis sokszor valódi műalkotások kerültek rájuk. Az isteni és az emberi világ kommunikációja vetül rá ezekre a koporsókra, a Krisztus érdemeiből fakadó megváltottság hangsúlyozódik. Kiemelkedően szépek a festett korpuszok a virágkoszorúk és a szeretet szívei között. Különlegesek azok a Jézus-ábrázolások, amikor a fej helyére Veronika kendőjét festették, középpont Jézus szíve, a kereszt szárain pedig a kéz- és lábstigmák, azaz az öt szent seb mutatja a Megváltó szenvedését. Az 1757-ben betemetett Frei Jakab koporsóján (N.2002.205.1.) teljesen egyedi a virágos aljból kinövő kereszt élő fa formája.

A múlandóság, a halál és vanitas jelképek sokfélesége szintén vizuális élmény. A barokkban kedvelt szárnyas angyalfejek utalnak arra, hogy az üdvözülteket angyalok kísérik. A homokóra az idő múlását jelzi, a kasza az aratásra megérett időt mutatja, s e közsímet motívumok mellett ott van például a kalász, mely Krisztus testére utal, vagy a bagoly, amely a földi sötétség jelképe, ahová Krisztus kereszthalála hozta a világosságot. E gazdag kötet a nem szakemberek számára is különleges, érdekes olvasmány, s elgondolkodtat: *Memento mori* ...

Nagy Zoltán: Medvék, vadászok, történetek. A medve és az ember a Vaszjugán mentén. PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó, Budapest – Pécs, 2021. 208 p.

Mészáros Csaba

Szibéria antropológiai kutatásában az elmúlt két évtizedben egyre nagyobb szerepet kapott az emberek és az állatok kapcsolatának vizsgálata. Ez a hangsúlyeltolódás – úgy vélem – a közeljövőben is folytatódik. Az állatokkal, de általában véve a nem emberi ágensekkel való foglalkozás az antropológiában (amely tudomány már nevében is arra utal, hogy alapvetően emberközpontú kutatásokat fog össze) igen sokáig egyáltalán volt egyértelmű.

Az állatok és a növények a hagyományos néprajzi és antropológiai szakirodalomban jellemzően nem saját jogukon jelentek meg a szakirodalomban, hanem az emberhez fűződő viszonyukban, leggyakrabban az embernek, az emberi kultúrának alárendelve. Itt nemcsak a haszonvételi formák gondos leírására, a vadászat, a halászat, az állattenyésztés és az agrikultúra technikai eljárásainak gondos számbavételére gondolok, hanem arra is, hogy a folklórszövegekben, a hiedelmekben az állatok mindig közvetítettek, megjelenítettek valamilyen kulturális üzenetet – valami olyasmit, amely alapvetően az emberi világhoz tartozik.

E tekintetben hozott számottevő fordulatot Szibéria antropológiai kutatásában az ezredforduló tájékán három jelentős körülmény. Egyrészt az a módszertani és ismeretelméleti váltás, és újszerű szemlélet, amelyet az ontológiai antropológiai hozott tudományunkba, másrészt a Szibériában egyre

kézzelfoghatóbb környezeti degradáció, végül pedig a peremhelyzetű közösségek életvilágainak kiüresedéséből, kilátástalanságából táplálkozó enyhe kutatási fókuszváltás. Mindhárom körülmény egyszerre kapott szerepet abban a folyamatban, amelyben az állatok, a nem-emberek alárendelt szerepükből kilépve egyre inkább mellérendelt pozícióban tűntek fel a szibériai életvilágokról szóló munkákban.

Annak érdekében, hogy el lehessen helyezni Nagy Zoltán munkáját abban a kortárs antropológiai kontextusban, amelyhez képest a kötet három szempontból is újat hoz a hazai kutatásokban – érdemes röviden egyenként számba venni e tényezők hatását.

1. Az antropológiai antropológia elsősorban Amazóniában kidolgozott módszertana igen hamar, már két évtizede elkezdte áthatni a Szibéria-kutatást. Ez nem véletlen. Az egyes létezők, élőlények európai klasszifikációtól eltérő csoportosítása, emberszerű tulajdonságainak felismerése, tudomásul vétele már a fordulat előtt is ismert jelensége volt nemcsak a szibériai népek hagyományos kultúrájának, de a Szibériából származó szépirodalmi szövegeknek is. Az, hogy az ezredforduló óta eltelt időszakban ez a szemléletmód hangsúlyosan megjelent az elemző antropológiai munkákban, azt mutatja, hogy a lokális ontológiai rendszerek értékét, jelentőségét a kortárs antropológia is egyre inkább megérti. Az újfajta terepi kérdésfelvetések és elemzési módszerek eredményeképpen pedig e rendszereket egyre hatékonyabb eszközökkel képes feltárni. Ma már nemcsak az ember és állat közötti kapcsolat sokfélesége került mérlegre a Szibériáról szóló antropológiai szövegekben, hanem a háziállatok és a vadállatok viszonya, az állatok érzelmei, az állatok egymás közötti kapcsolatai, az állatok emberszerűsége, sőt, az emberek állatszerűsége is. A fajok közötti változatos viszonyok sokféleségéből létrejövő kapcsolati háló sűrű szövedéke nem is enged meg másfajta szemléletet, mint mellérendelőt. Ezt mi sem támasztja alá jobban, mint Nagy Zoltán jelen kötete.

2. A második, és nem kevésbé fontos, tényező a szibériai ökoszisztéma folyamatos degradációja, pusztulása. Nemcsak az olvadó permafroszt, az egyre gyakoribb, és egyre nagyobb területekre kiterjedő erdőtüzek jelentenek folyamatosan növekvő kihívást a helyi életformák számára, hanem a gazdasági infrastruktúra egyre markánsabb elterjedése is. A gyors környezeti változásokat egyre kevésbé képesek befogadni a helyi életformák, és egyre nyilvánvalóbb a szibériai terepmunkát folytató antropológusok számára az is, hogy a környezet nem permanens (vagy csak igen lassan változó) háttere a kulturális, társadalmi folyamatoknak, hanem sok esetben egyenesen főszereplője. Ez szintén a tájba helyezett, annak integráns részét képező ember mellérendelt elemzését követeli meg.

3. Végül, a peresztrojka és a szovjet társadalom széthullását követően összeomló helyi életvilágok kutatása élesen világított rá arra, hogy Szibéria egyre kevésbé a meghódítandó, alávétendő terület képében jelent meg a helyiek számára. Sokkal inkább az állam által magára hagyott, sok szempontból önállósra készített közösségek legfontosabb és pótolhatatlan erőforrásává vált. A helyi környezetérzékelésből származó gyakorlatok, készségek és ismeretek fokozatosan felértékelődtek, és mindaz, amire e tudás vonatkozott egyre fontosabbá vált a helyiek, illetve a helyi közösségeket leíró kutatók számára.

E hármas szöveggörnyezet teremti meg azt az elsődleges értelmezési keretet, amelyen belül elhelyezhető Nagy Zoltán vaszjugáni medvékről és emberekről írott munkája. Mint minden antropológiai munkánál, e kötet esetében is különös jelentősége van a terepmunka, valamint a kutató terepen létrejött emberi kapcsolatainak minőségének. E tekintetben a kötet feltáró ereje a magyar szibirisztikában csak kevés más munkához hasonlítható. Kétségtelen: az e tekintetben különös érzékenységet mutató obugrisztikai kutatások legjavához lehet sorolni ezt a munkát. A hosszas idézetek, párbeszéddek, esetleírások nemcsak a szerző alapos részletekbe menő terepismeretére és alapos terepmunkájára mutatnak rá, hanem arra is, hogy milyen kiváló kapcsolata volt (van?) az ott élőkkel. Éppen ezért a kötet

olvasását nemcsak antropológusoknak, kutatóknak merem jó szívvel ajánlani, hanem mindazoknak, akik olvasmányos módon szeretnének megismerkedni egy hiteles világgal, és egyúttal a vaszjugáni medvékkel és emberekkel.

Azonban a kötet ennél nyilvánvalóan többet nyújt. A részletes eseteleírások, a gyűjtött anyag köz-zététele azáltal nyeri el igazi jelentőségét, hogy a szerző izgalmas és újszerű értelmezési keretet nyújt mindehhez. Ez az a keret (és egyúttal elméleti háttér), amelyet korábban azzal előlegeztem meg, hogy három szempontból is újat hoz a kötet. Mielőtt azonban e három szempontot számba venném fontos kiemelni azt is, hogy az állatok emberek mellé való rendelése a szibirisztikai munkákban korántsem azonos mértékben jelent meg. Míg egyes esetekben, mint például az evenkiknél, az altaji törököknél vagy a szaháknál ez a megközelítésmód mára teljesen általánossá vált, addig a hantik és a giljakok esetében erre nem került sor. Ez azért is különös, mert éppen ez a két csoport az, amelynél már igen korán kiváló leírásokkal rendelkezünk a rétegzett ember és állat közötti viszonyokról – különös tekintettel a medve profán és szakrális szerepének vizsgálatára. Talán éppen a szakirodalom gazdagsága és részletezettsége tette korántsem egyértelművé azt, hogy e közösségekben is érdemes újra számba venni a medve és az ember viszonyát.

Éppen e gazdag kutatási és szakirodalmi örökséghez képest nyer jelentőséget az az elméleti ke-ret, amelynek segítségével Nagy Zoltán megragadja és bemutatja a medve profán és a szakrális sze-repe, megjelenése közötti kapcsolatot. Túllépve a hantikra vonatkozó néprajzi leírások hagyományos szemléletén, a szerző nem kíván éles határt húzni a medve szakrális és profán mivolta között. A med-ve – medve. A rá jellemző attribútumok, a neki tulajdonított személyiségvonások pedig nem oszlanak szét átjárhatatlan módon szakrális és profán szférákra. Ezek egymással szorosan összekapcsolódva jelennek meg – még ha más műfajiságú szövegekben is.

A medvével kapcsolatos élménybeszámolók olvasása azt tudatosítja az olvasóban, hogy a medve vadástörténetekben és élménybeszámolóiban megjelenő „*profán*” tulajdonságai valójában nem is oly mértékben profánok – mint ahogy azt a szakrális szövegekkel és szférával szembeállítva várhatnánk. A medve rendkívül finom és részletező leírásai arról tanúskodnak, hogy az állat emberfeletti képességei, érzelmei, gondolkodásmódja egyfajta hétköznapi „*sakralitást*” kölcsönöznek neki. A medvéről szóló élménybeszámolók gazdagsága, és az újszerű elemzési keret – ismeretim szerint – elsőként teremti meg a lehetőségét annak, hogy a hantik esetében is feloldódjanak a korábbi kutatásokban sokkal éle-sebben meghúzott határok a profán és a szakrális szférák között. Hogy ez nem kevés tanulsággal jár, azt éppen azok az antropológiai kutatások mutatnak rá, amelyek a vallásetnológia alapfogalmainak (mint például a manának vagy a tabunak) a társadalmi életét újra megvizsgálták saját közegükben.

A másik jelentős hozadéka a könyvnek az a fenomenológiai megközelítés, amellyel a szerző az érzelmek értelmezése felé fordul. A kötetből világosan kiderül az, hogy a medvéről való beszéd, a medvével való találkozás jelentős érzelmi bevonódással jár mind a helyiek, mind a kutató számá-ra. Az a probléma pedig, hogy pontosan milyen érzelmek ezek, az Nagy Zoltán megközelítésében már kutatás, megismerés tárgyát képezi. Az érzelmek megjelenése és nyelvi megjelenítése a szerző számára nem elhanyagolható, magától értetődő kérdés. Abból indul ki, hogy az érzelmek kulturá-lisan beágyazottak, jelöltek, tanultak – éppen ezért nem lehet általánosságban beszélni róluk. Saját érzelmeinket zárójelbe téve érdemes megismerni azt, hogy mit gondol egy helyi vadász a félelemről vagy a bátorságról. Az érzelmek kulturális beágyazottságának fenomenológiai jellegű értelmezése nemcsak arra ad lehetőséget, hogy még inkább belülről lehessen megismerni egy adott közösség tagjainak gondolkodásmódját, de a helyi praxisok vizsgálatához is jelentős mértékben hozzájárul. A kötet e szempontból is megteremti a továbblépés lehetőségét.

Végül, rendkívül tanulságos a kötet végén álló hosszú forrásközlés. Egy teljes (100 percnyi) beszélgetés belső dinamikájának bemutatása, a témák cserélődésének, a résztvevők aktivitásának és eltérő mértékű bevonódásának figyelemmel követése – illetve a terepmunkát végző kutató (leginkább sikertelen) beszélgetésirányítása számos tanulsággal jár. Olyanokkal is, amelyeket a szerző nem bontott ki teljes gazdagságában a beszédeseményt bemutató rövid elemzésében. Azonban egyáltalán az, hogy ilyen pontos közelképet kaphatunk egy beszélgetés folyamatáról, és annak szereplőiről önmagában is igen tanulságos. Ez a harmadik újszerű, és friss szemléletet közvetítő perspektíva szintén hozzájárul a kötet értékéhez.

Összefoglalóan: habár Nagy Zoltán kötete címében azt ígéri, hogy a medvékről, a vadászatról, és a vadásztörténetekről szerezhetsz ismereteket az olvasó, a kötet valójában ennél jóval többre vállalkozik. Arra, hogy régóra ismert témákat új szemlélet és megközelítés szerint vizsgáljon. A medvéről szóló leírások mögött komoly módszertani felkészültség és átgondolt elméleti keret ismerhető fel. A profán és a szakrális (Szibériában meglehetősen kötött) értelmezési keretének megkérdőjelezése, a kutatási hagyomány dichotóm szemléletének denormalizálása valójában a hanti életvilág helyreállítását, normalizálását hozza el. És ez egy igen fontos előrelépés. Van hová innen tovább haladni. Érdemes azon is elgondolkodni, hogy miképp érthető meg a medve (korántsem) „*profán*” tulajdonságai (pl. az ereje, alakja, esze, emberhez hasonló teste, érzelmei) alapján az ő rituális szerepe.

Hasonlóan továbblépésre sarkal a medvétől való félelem bemutatása kapcsán felmerülő kutatói igény is, hogy miképpen lehet egy antropológiai munkában az érzelmek helyi értelmezését bemutatni. Itt is az első (egyúttal legnehezebb) lépéseket teszi meg a szerző, szélesre tárva az ajtót a további értelmezési lehetőségek és kontextusok felé. Vajon a medvespecifikus félelem eltér-e, és miképp más félelemektől? Milyen érzelmi beállítódások, személyiségvonások állnak össze az érzelmek összességéből? Tanulságos lett volna az érzelmek nyelvi beágyazottságának részletesebb bemutatása is. Ugyanez igaz egy kommunikációs aktus jól keretezett bemutatására is. Mivel a beszéd és a beszélgetés etnográfájának terjedelmes szakirodalma további értelmezési lehetőségek sokaságát mutatja fel, ezért itt külön nem is térek ki, hogy milyen irányokban lehet tovább szélesíteni az elemzési szempontokat.

A szerző ezeket az újszerű szemléletmódokat nem úgy vezeti be, hogy a korábbi megközelítéseket teljes mértékben megkérdőjelezi, azokat elutasítja. Sokkal inkább arra törekszik, hogy megteremtse a kapcsolatot, a közös értelmezési mezőt és egyúttal az átlépési lehetőséget az egyes szemléletmódok között. Ez pedig úgy teszi ismerőssé és befogadhatóvá az anyagot és az újdonságokat hozó értelmezési keretet az olvasóknak, hogy közben nem távolítja el az ismert interpretációs kontextusoktól.

Nagy István (szerk.): Bukovinai székelyek nyomában. Bonyhád, 2020. 375 p.

Györgyi Erzsébet

„A Bukovinai székelyek nyomában konferenciánkat 2019 nyarán hirdette meg a Bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium és a Bukovinai Székelyek Országos Szövetsége, abból az alkalmából, hogy 2020 tavaszán 75 éve a Bácskából elmenekült bukovinai székelyek megérkeztek és letelepedtek a tolnai falvakban. A konferencia célkitűzése az volt, hogy az évforduló kapcsán sorra vegyük a bukovinai székelyek útját a madéfalvi kirajzástól a bukovinai letelepedésükig, az áttelepítésük történetét: és a vajdasági éveket, menekülésüket és a magyarországi letelepítés körülményeit. A konferencia témaköre magában foglalja a más területen letelepedett bukovinai székely népcsoportok történetének kutatását is, így a mezősegi, dévai, al-dunai székelyek, kanadai, Baranya megyei adatok is látókörünkbe kerültek.”

28 előadó jelezte részvételét a konferenciára, amelyet a járvány miatt először őszi időpontra, október 9-11-re halasztottak, majd a járvány nem szűnése miatt végleg elmaradt. 17 tanulmányt tartalmaz a kötet, a szerkesztő által írt *Előszó*-n és *Rövid összefoglaló*-n kívül. A kötetben bemutatásra került tanulmányok összessége – a „veszteségek” ellenére – sokoldalú, gazdag bemutatása a népcsoport vándorlásának, különböző helyszíneken történt megtelepedéseinek és az azokkal kapcsolatos körülményeknek, lehetőségeknek és problémáknak.

Az Erdélyen belül történt telepítésekkel – dévai, illetve marosludasi – egy-egy tanulmány foglalkozik: László Gergely Pál: *A második dévai telepítés bonyodalmai (1910)* és Tóth Mária Orsolya: *Marosludas mellé telepedett bukovinai székely családok életének alakulása az anyakönyvek fényében (1945-ig)*.

Dr. Seres Attila: *A „csángók” apostola, Márton Áron és a bukovinai székelyek (1939-1941)* című írásából arról értesülünk, hogy a többségében római katolikus vallású bukovinai székelyek. egyházi jogi szempontból a lemergi érsekség, illetve a jászvásári püspökség alá tartoztak, ami nyelvi és egyéb nehézségeket is okozott. Eközben erdélyi főpapok, különösen Márton Áron püspök segítségével, magyar papok kinevezése, meghatározó volt a falvak életében, különösen az 1939 évi józseffalvi tűzvész utáni helyreállításban. Németh Kálmán plébános – akinek tevékenységéről a továbbiakban is bőven lesz szó – bukovinai működéséről is olvashatunk e cikkben.

Dr. Pál Helén: *A Kanadába települt bukovinai székelyek története* című írásban a századforduló előtt kezdődött kitelepülési hullámról ír, amely mintegy másfél-két évtizedig tartott, majd 1956-ban is kiegészült, Saskatchewan államba tartott, napjainkig „A magyar származás tudatát a klubszerűen működő ún. magyar házak próbálják még fenntartani.”

Az aldunai székelyek életmódjáról, kultúrájuk új helyszínükön történt változásáról, új elemekkel bővüléséről három írást is olvashatunk, Dr. Vukov Raffai Éva és Dr. Raffai Judit, Dr. Szőke Anna, valamint Boja Patyi Sarolta és Szalai Lilla tollából.

Dr. Németh Ferenc: *Gyermekjáték a gyermekvilágban, azaz: játszani kell!* című dolgozata Török Ferenc pedagógusi életpályáját eleveníti fel, akinek emlékezetes írása „A székely gyermekvilág ezer év múltán (1896)” játékleírásokat, meséket, mondókákat tartalmaz.

Frey Dóra: *A bukovinai székelyek bácskai telepítésének nemzetközi jogi háttere* című írásban a Bukovinából történő áttelepítési törekvések egész sorának – amelyek röviddel a Kiegyezés után az 1870-es évektől már megindultak – jogi vonatkozásait ismerteti, különös tekintettel az 1941-ben (vissza)csatolt bácskai területre történt telepítésére.

Csibi Krisztina: *A bukovinai székelyek egészségügyi ellátása Bácskában a levéltári adatok tükrében (1941-1944)* című cikkéből a telepítés folyamata, az új élet megindulásának szervezése részleteit is megismerjük. Ebben fontos szerepet játszott az egészségügyi ellátás, amire különösen nagy szükség volt a nagy gyermekszám és a kapcsolatos csecsemőhalandóság miatt, és amely téren számos, eredményes intézkedés is történt.

Valastyán Balázs: *A bukovinai székelyek mindennapjai H. Horváth Gyula jelentései alapján* című cikkében is sokat olvashatunk egészségi problémákról. Megismerkedhetünk a bácskai székely településeken rendszeresített telepfelügyelői munkakörrel és egy erre hivatott, munkáját kiválóan végző felügyelő jelentéseiből bepillantást nyerhetünk a közigazgatás, a gazdálkodás működésébe, megismerkedhetünk a megoldást kívánó, felmerülő problémák sorával.

Dr. Szóts Zoltán: *Dr. Németh Kálmán c. esperes szerepe a bukovinai székelyek életében (1945-1947)* írásból ismerhetjük meg a bukovinai székelyek rettenetes megpróbáltatásainak sorát hozó időszakát, érzékelhetjük ezek drámaiságát. Bácskából menekülve nagyrészt Zala megyében talált

ideiglenes menedéket. Épp csak, hogy elkerülhették a Németországba szekerekben útnak indítást. Tolna megye sváb falvaiban letelepedésük a politikai helyzet viharos változásai között drámai fordulatokban bővelkedett. Mindeközben Németh Kálmán volt az az elismert tekintély körük számára, akire minden helyzetben számíthattak – mindaddig, amíg politikai üldöztetése miatt – Amerikába nem kellett emigrálnia.

Fülöp Hajnalka: *Tárgyakba zárt történetek találkozása: egy bonyhádi szoba berendezése* cikkében alapos ismertetést kapunk a bukovinai és a dunántúli német lakberendezési elvekről és gyakorlatról, és ezek sajátos találkozásáról egy bonyhádi lakóházban, amelynek legmegbecsültebb berendezési tárgyai a Néprajzi Múzeumba kerültek.

Dr. Séra László és Dr. Szacsavay Éva: *A székely identitás változásai a Bodor család történetében* cikkében a pszichológus-néprajzkutató házaspár a tolnai letelepítés különösen drámai előkészítését: a svábok kitelepítésének zűrzavaros politikai hátterét mutatja be, a korszak rendezetlen jogviszonyai közepette, kiemelve az eseményekben a székelyföldi származású Bodor György szerepét, kiegészítve a család további generációinak a népi kultúra tovább éltetése iránti törekvésével. És érzékeltetve mindezzel azt, hogy a kor társadalmi-politikai mozgalmi mennyire befolyásolták a Tolna megye népességét jelentősen átváltoztató folyamatot.

Végezetül három dolgozat írja le az áttelepülés után kialakult, illetve alakulóban lévő életmódot. Dr. Deáky Zita az ELTE BTK Néprajzi Intézete által szervezett két éves (2017-2019) kutatás eredményeit ismerteti elkészült kötetük alapján: *Történeti-néprajzi tanulmányok Kétyről. Egy kutatás eredményei és tanulságai*. Vámos Gabriella: *A Tolna megyei Kéty egészségügyi helyzete a második világháború után* címmel mintegy folytatja a korábbi egészségi állapotról készült leírást. Dr. Fazekas Tibor: *A bukovinai székelyek nyelvjárásának állapota* címmel utóbbinak a körülményekből folyó változásait állapítja meg.

A kötetben közölt írások többsége problematikus, nehezen megoldható helyzeteket ír le a népcsoport vándorlásokban, fordulatokban gazdag életpályája során, a bácskai menekülés a közvetlen életveszélyből történt és a magyarországi megtelepedés kezdeti éveinek nehézségei is jól ismertek. Ezekkel jelen ismertetés írója 1957-59-ben, amikor egyetemi szakdolgozata megírásához – „*Házasságkötés és szokásköre a bukovinai székelyeknél*” (Néprajzi Közlemények VII. 3-4. 1962. 3-91.) – tízegynéhány községben járva személyesen is bőven találkozott. Mindezek ismeretében egyetértően idézzük ismertetésünk végére a szerkesztő összefoglaló szavait, hozzátéve: tisztelet Mindazoknak, akik hozzátettek bármit is ahhoz, hogy a bukovinai székelyek magyarországi megtelepedését „*sikertörténet*”-nek lehessen nevezni! „*Tanulmány- vagy konferenciakötetünk főhajtás a bukovinai székelyek több mint 250 éves fennmaradásáért vívott küzdelme előtt, és hisszük, hogy az együtt maradásuk titka a család, az ősi székely nemzetség összetartó ereje, az egyházba vetett hit, az alkalmazkodási képességük és a racionalitás. Vándorlásuk mondható sikertörténetnek, a bukovinai, a bácskai átmeneti településeken már régen az enyészeté minden magyar emlék, de a tolnai tájakon identitásuk, közös emlékezetük, szellemi és épített örökségük most is meghatározó életforma, értékrend.*” Ez a „*főhajtás*” – a tiszteletadáson túl – gazdag meghivatkozott, felhasznált irodalmával egyúttal forrásként szolgálhat a továbbiakban a bukovinai székelyek története iránt érdeklődőknek, illetve ezen tovább munkálkodóknak.

Andrásfalvy Bertalan: Mátyás király és a török basa. Mesegyűjtések 1950–1963. Magyar Versmondók Egyesülete, Budapest, 2021. 358 p.

Magyar Zoltán

A 2021-ben kilencvenedik életévét betöltő Andrásfalvy Bertalan zavarba ejtően sokoldalú kutató. Immáron több mint hét évtizedes szakmai pályafutása a történeti néprajztól a táncfolklorizmusig, a Duna menti népek ártéri gazdálkodásától a népmesék világáig terjed. S noha ő maga sohasem tartotta magát folkloristának, néprajzkutatói indulását meghatározta a népköltészet iránti érdeklődés, és életműve betetőzését is két – sok tekintetben unikális – népmesegyűjtemény közreadása jelenti.

Mint tudjuk, a könyveknek megvan a maguk sorsa, mégis rendhagyónak tűnik Andrásfalvy most megjelent *Mátyás és a török basa* című mesegyűjteményének a története. Ám helyesebb úgy fogalmazni, hogy újrafelfedezése. Hiszen e zömében dél-dunántúli, kisebb részt alföldi mese- és mondagyűjtések óta hosszú évtizedek teltek el. Már e gyűjtések emléke is fakulóban volt – nem csupán azok dokumentumai –, amikor egy néprajzi életútinterjú alkalmával szóba kerültek mint „előzmények”. Az interjút készítő fiatal néprajzkutató, Tóth Gábor érdeme, hogy e 2018-ban hallott, folklórtörténetileg is fontos emlékmorzsa nyomába eredt, és 2019 őszére régi gépiratokból, gyűjtőfüzetekből, múzeumi adattárakból, sőt Andrásfalvy Bertalan hosszúhetényi házának padlásáról sorra előkerültek azok a leiratok és hangszalagok, melyekből az 1950-es években gyűjtött folklórszövegeket javarészt rekonstruálni lehetett.

A Tóth Gábor szerkesztésében megjelent népköltészeti gyűjtemény egy páros kötet első darabja. Míg a második, terjedelmileg nagyobb korpusz Andrásfalvy Szatmár megyei (tyukodi) népmesegyűjtéseit tartalmazza (kiadása folyamatban), jelen kötet a gyűjtői „*hagyatékban*” megtalált többi mesegyűjtést öleli fel, összesen 45 népköltészeti alkotást 9 településről, 11 alföldi és dunántúli mesemondótól.

A gyűjtemény folklórszövegeinek túlnyomó többsége dél-dunántúli településekről származik és 1954–1960 között lett feljegyezve, amikor Andrásfalvy a szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum fiatal munkatársaként, néprajzos szakembereként Tolna és a szomszédos Baranya megye számos településén megfordult. Andrásfalvy visszaemlékezése szerint e fél évtizednyi időszak alatt a két megye közel húsz településén jegyzett fel népmeséket, köztük cigányoktól és bukovinai székelyektől is, ezek egy része azonban az idők folyamán elveszett, vagy máig lappang. E néprajzi kiszállások alkalmával talált rá a gyűjtő az adott településen kiemelkedő tudásúnak számító mesemondókra, hár-muk arcélét, mesemondói portréját is felvázolva a kötet bevezetőjében. Külön is kiemelve szekszárdi cigány származású mesemondóját, Balog Józsefet, a kötetben a legtöbb mesével szereplő vak mesemondót, a sióagárdi Navrecki Józsefet, továbbá a szakcsi Buzsáki Józsefet, akinek repertoárjában a gyűjtő középkori rétegzettségű, archaikus szövegemlékekre is rálelt.

A gyűjtőutakról és adatközlőiről közreadott visszaemlékezések javarészt pótolják azt, hogy Andrásfalvy a mesemondás társadalmi kontextusára vagy a mesélő személyiségére folklórkutató kortársaihoz képest kevesebb figyelmet fordított, elsődleges céljának ugyanis a folklórszövegek „*leletementését*”, megőrkötését tekintette. Másrészt az általa bejárt dél-dunántúli településeken (Alsónyék, Döbrököz, Mócsény, Sióagárd, Szakcs, Szekszárd, Váralja) a mesemondás közösségi szerepe már megszűnt a 20. század közepére, és mint írja, valamelyest kivételt e tájakon már csak a cigányok és az egy évtizede érkezett bukovinai székely telepesek mesemondói gyakorlata jelentett. Elemzésében Andrásfalvy ama találó és tanulságos megfigyeléséről is említést tesz, miszerint míg magyar származású mesemondói előadói stílusát „*a tartózkodás, a komolyság*” jellemezte, s a hangsúly inkább magán a történeten volt, cigány adatközlőinek előadásmódja merőben más, „*meglepően mozgalmas*

színészi előadás volt, egyes hallgatók megszólításával, hangszínváltással, fantasztikus mimikával, az egész hallgatóság viselkedésével együtt”.

Andrásfalvy Bertalan folklórgyűjteménye azonban minden szakmai kommentár és elemzés nélkül is dokumentumértékű és folklórtörténeti jelentőségű. A közölt 45 szöveg többsége tündérmese és novellamese, az utóbbiak között 8 Mátyás-történet is található, többségükben a mese és az epikus kifejtésű monda műfaji határán billegő folklórszövegek. Mind közül a legkülönlegesebb a kötet címadó darabja, a szakcsi Buzsáki József története. A török szultán által konstantinápolyi kémkedése alkalmával elfogott és bebörtönzött, majd onnan mágikus módon kiszabaduló és ellenfelét fogságba ejtő Mátyás király története érzékelhetően még a hódoltság-kori folklórhagyományok szájhagyományozott öröksége (Szakcs azon kevés tolnai települések egyike, amelynek lakossága nagyobb számban átvészelte a török időköt). E reliktszerű történettípust Andrásfalvy jó érzékkel beválogatta egy 1957-ben kiadott német nyelvű, európai kitekintésű mesegyűjteménybe, és hamarosan magyarul is megjelent az Ortutay Gyula–Dégh Linda–Kovács Ágnes által szerkesztett reprezentatív mesecanológia, a *Magyar népmesék* harmadik kötetében. Bizonyára elkerülte a kötet összeállítóinak figyelmét, hogy e történetet Andrásfalvy két szövegváltozatban is feljegyezte (a másik, 1958. évi gyűjtés a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeum adattárában lelhető fel), s hogy Mátyás király narratív hagyománykörének sarkalatos részeként *A magyar történeti mondák katalógusa* is számon tartja (MZ II. H 334. típuszámon), a típus 19. századi dél-alföldi analógiáival egyetemben.

A kötet egy további különleges szövegemléke cím nélkül, ismeretlen anekdotaként került be a gyűjteménybe. A dóbróközi Gulyás János története valójában egy szintén archaikus jellegű népköltészeti alkotás, olyan, a folklórkutatás által még tipologizálatlan meseszöveg, amelynek analógiája a moldvai csángó szájhagyományból került elő az utóbbi években.

A kötetben olvasható mesék közreadását alapos, ám a szövegekbe csak szükséges mértékig beavatkozó szöveggondozás jellemzi. A szerkesztői elő- és utószóból további információkra lehet az olvasó Andrásfalvy Bertalan mesegyűjtői munkásságáról, a kézirat közreadásának hátteréről. A kötet hangsúlyos részét képezik a Benedek Katalin által a mesékhez írt jegyzetek, mintegy félszáz oldal terjedelemben vázolja fel a közölt folklórszövegek magyar és nemzetközi tipológiáját, párhuzamait, folklorisztikai hátterét és kutatástörténetét. Mint a legtöbb hasonló szakmai kiadvány, e gyűjtemény is tartalmaz tájsozjegyzéket, továbbá üdvözlendő, hogy függelékként képmelléklet is színesíti a kötetet: archív felvételek a könyvben szereplő mesemondókról, a terepmunka helyszíneiről, néprajzi fotók a mára végérvényesen „*alámerült*”, még a 19. századi Magyarországot megidéző időről. És talán éppen e fényképeket nézegetve tudatosul bennünk ama bizonyosság, hogy immár e folklórgyűjtemény is ilyen történeti dokumentum. Tudatosítva azt is, hogy ha nem akadt volna, aki e meséket feljegyezte, ez esetben is többnyire pótolhatatlannak tűnő, szájhagyományozott szellemi javak mentek volna veszendőbe.

Balassa M. Iván (gyűjtötte), Bálint Zsuzsa (feldolgozta): Koleszár Ferenc mesél. Egy zempléni pástorember meséi. (Magyar Népköltészet Tára XIX.) Balassi Kiadó, Budapest, 2021. 493 p.

Domokos Mariann

A sorozat legújabb kötete ismét egy érdekes, többségében meséket tartalmazó népköltési gyűjteményt kíván az olvasók elé tárni, ezúttal szándéka szerint a „*bodroközi szóbeli népi epikum egyik utolsó, rendkívüli adatközlőjének*” bemutatásával. A kiadvány különlegességét az adja, hogy több szempontból is köztes státuszú folklóranyagot kínál az érdeklődő olvasók számára. A lejegyzett szöveganyag

nem képzett folklorista gyűjteménye, de nem is teljesen laikusé, a kötet nem recens gyűjtést mutat be, de nem is klasszikus történeti forrást vesz alapul, végső soron pedig nem az élő szájhagyományt reprezentálja, de még sincs attól nagyon távol, annak egyfajta relikviája. A kötet ugyanis Balassa M. Iván diákkori folklórgyűjtése alapján készült, melyet a gyűjtés idején már nem aktív mesélő, Koleszár Ferenc visszaemlékezései alapján rögzített. A kötetet bevezető sorok a következőképpen jelölik ki a kiadvány értékét: „[...] egy újabb színfolttal igyekszik gazdagítani a magyar nyelvterület északkeleti régiójából származó gyűjtemények sorát. Ezen túlmenően szeretné hangsúlyossá tenni azt a folklórműfaji sokrétűséget, mely a népi elbeszélőket mindig is nagymértékben jellemezte [...]” (9.).

Az írástudatlan zempléni pástortól az 1960-as években gyűjtött korpusz jelen kiadása az egyé-
niségkutató módszerrel készült művek szövegközlési gyakorlatát igyekszik a forrásanyag által meg-
határozott lehetőségek szerint követni. A kötet három fő részre osztható: a mű középpontjában álló
Koleszár Ferenc mesél című 400 oldal terjedelmű szöveggyűjteményt a közreadó *Bevezetésnek* ne-
vezett tanulmánya és a gyűjtő hat évtizeddel ezelőtti, előszónak beillő írása előzi meg (*A zempléni*
Széphalom mesekincséből). Érdemes lett volna egyértelművé tenni, hogy az eltérő karakterű forrás-
szövegek (Balassa M. Iván 1961-es bevezetése, illetve maga a gyűjtés) milyen viszonyban állnak
egymással, ugyanis némi zavart kelt az olvasóban, hogy első ránézésre nem világos: a gyűjtő nem a
most publikált korpusz elé szánta a közzétett előszót. A sajtó alá rendező Bálint Zsuzsa átfogó igény-
nyel elkészített bevezető tanulmánya (9–40.) a gyűjtő jegyzetei alapján, azaz másodkézből igyekszik
képet rajzolni a mesemondóról és a gyűjtés körülményeiről, valamint a mesélő meseismeretének
szóbeli és nyomtatott forrásairól. E tanulmányból tudjuk meg például, hogy Koleszár gyerekkorában,
marhaőrzés közben tanulta meséit vagy, hogy a gyűjtő középiskolás diákként, majd később egye-
temi tanulmányai alatt, több alkalommal is gyűjtött magnóval Koleszártól (13–14.). Bálint Zsuzsa
rövid, ám adatgazdag áttekintésében a magyar nyelvterület északkeleti részének folklórgyűjtéseiről
is beszámol (10–13.), ezzel jó kiindulópontokat kínál az 1896-ban született, Karcáról Széphalomra
került mesélő, Koleszár Ferenc repertoárjának folklorisztikai értékeléséhez is (33–40.). A tanulmány
legeredetibb része az alkotó típusú mesemondók közé sorolt Koleszár elbeszélő stílusát elemző fe-
jezet (19–33.). A rendelkezésre álló gyűjtemény alapján a szerző úgy véli, hogy a meseszövegekben
azonosítható „a felejtés rovására írható szerkezeti hibákat Koleszár egyértelműen a kalandosság
fokozásával igyekezett kompenzálni” (20.). Emellett hangsúlyosan jelenik meg az adatközlő me-
séiben az érzelmek részletes bemutatása (22.). A most közreadott gyűjtemény a kötet fűlszövege
szerint „53 mesét-történetet tartalmaz.” (Valójában 52 számmal és címmel ellátott szövegegység
reprezentálja a prózaepikát, ez néhol egy szöveget jelent, máskor több szövegből álló füzért, az 53.
szám alatt pedig különböző dalok, daltöredékek olvashatók). A publikált szövegrepertoár nagy része
népmesékből, főleg tündérmesékből áll, ezen kívül több más mesei alműfajjal is találkozunk, emel-
lett számos hiedelemmondát, kevés történeti mondát és néhány egyéb nem tipologizálható elbeszél-
ést is olvashatunk a kötetben. E prózafolklor-szövegek típus-meghatározását a függelékben találjuk,
melyet a gyűjtő 1961-es jegyzetei alapján Bálint Zsuzsa állított össze. A sorozat többi darabjához
hasonló, igényes kiállítású kiadványt a mesélőre és a tágabb környezetére vonatkozó képmelléklet
zárja, melynek legértékesebb darabjai Koleszár Ferenc mesélését és a gyűjtés szituációját örökítik
meg (Dévai Jenő felvételei 1961-ből).

Az ismertetést e pontnál akár be is lehetne fejezni, de ehelyett szeretném megragadni a lehető-
séget néhány elvi-módszertani probléma felvetésére. A kötet egyetlen keltezett forrásszövege a már
említett gyűjtői paratextus amelyet ifj. Balassa Iván, az I. István Gimnázium IV. A. osztályos tanulója
jegyez (kelt 1961. április 24-én, 42–43.). Bár nincs feltüntetve, vélhetőleg a következő a *Széphalom*

története és a *Koleszár Ferenc élete* című fejezeteket szintén a gyűjtő állította össze (47–48. és 48–70.). A szerkesztőknek érdemes lett volna kitérniük arra, hogy mi indokolta e részeknek a maguk töredékességében való közreadását. Amennyiben a kötet szándéka Balassa M. Iván diákkori gyűjtésének teljes egészében való közreadása volt, úgy érthető ennek szükségessége, ha azonban a kiadvány fókuszában Koleszár Ferenc meséi állnak (ahogyan a kötet címe sugallja), úgy hasznos lett volna fontolóra venni, hogy vajon a település történetére vonatkozó megjegyzések, illetve a mesemondó által a saját életéből kiragadott és nehezen követhető módon előadott részletek mennyire relevánsak a kötet egésze szempontjából. A gyűjtés idején az egyéniségvizsgálat a magyar folklorisztika akkor újszerű kutatási irányzatának számított, az e szemlélet jegyében létrehozott népmesekiadványok publikálására vonatkozó etalon az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény elnevezésű sorozat kötetein keresztül formálódott. Jelen kötet tematikáját és felépítését tekintve is úgy tűnik, hogy e szövegkiadási hagyományt kívánja követni. Felmerül azonban a kérdés, hogy változatlanul érvényes-e még e szövegkiadási módszer napjainkban is? „[...] immár visszavonhatatlanul elérkezett az a bizonyos utolsó óra, amely a szóbeli népi kultúra, az orális hagyomány »leletmentésében« még érvényes lehet.” Ezekkel a sorokkal indult útjára több mint két évtizeddel ezelőtt a Magyar Népköltészet Tára (MNT) elnevezésű kiadványsorozat (Magyar Zoltán: Torna megyei népmondák, Budapest, 2001. 5.). Nehezen megválaszolható, de jogosan vethető fel az a kérdés, hogy hol húzható meg az *orális hagyomány leletmentésének* érvényességi köre. Nem kevésbé problematikus az alkalmazott szövegközlési módszertan. Az MNT és legutóbb megjelent kötetének is az egyik szembetűnő sajátossága, hogy különböző szempontokat kíván egyidejűleg érvényesíteni, az elvárások vegyítése azonban óhatatlanul is bizonyos érdekek sérülésével jár. A sorozat a főszerkesztő állásfoglalása szerint a magyar szövegfolklor „megőrzését, felmutatását és tudományos illusztrálását hivatott elvégezni [...] Magától értetődő szakmai igényességgel és vállaltan az érdeklődő nagyközönség felé is kitérve a kapukat” (uo.) A nagyközönség és a szakma elvárásai közül jelen esetben úgy érzem, hogy az utóbbi nem teljesült maradéktalanul. A jövőre nézve mindenképpen érdemes volna tisztázni, hogy a sorozat keretein belül mit is jelent pontosan a *magától értetődő szakmai igényesség*. Hogy csak a legtriviálisabbat említem: bármilyen forrásközlés esetében a szakmai igényesség minimuma a forrás pontosan beazonosítható megjelölése. Sajnálatos módon jelen kötetből nem derül ki, hogy voltaképpen mi az a konkrét forrásanyag, amit a szerkesztők (feldolgozó?) figyelembe vettek, így nehezen értékelhető a szerkesztés során létrejött szövegkorpusz. A kötetben elszórt adatokból rekonstruálható ugyan a gyűjtemény létrejöttének néhány körülménye (1960 és 1964 között több gyűjtőút során is keletkeztek kéziratok, illetve tudjuk, hogy készült ezekkel valamikor valamilyen viszonyban álló magnófelvétel is), de az például nem, hogy a közreadott gyűjtés egyes szövegei pontosan melyik gyűjtéshez tartoznak. Milyen módszerrel kerültek rögzítésre, ki és milyen elvek szerint jegyezték le azokat, vagy, hogy kitől származnak a népköltési szövegek címei, esetleg a sorrendjük tükrözi-e a szóbeli történetmesélés dinamikáját. Ahogyan homályban marad az a nem mellékes tény is, hogy hol lelhető fel az eredeti hangzó- és kézirat anyaga. A néprajz/folklorisztika szakmai elvárásai és a szélesebb olvasóközönség igényei egy jobban átgondolt és következetesen megvalósított, szigorúbb koncepció alapján összeegyeztethetőnek tűnik, ennek azonban vannak feltételei, amelyek meghatározása szakmai konszenzust igényel. Az elvégzett gyűjtői és szerkesztői munka érdemeit nem lehet és nem is célom elvitatni, hiszen a kötet megjelentetése hiányosságai ellenére is nyeresége a folklorisztikának, ami mindenképpen elismerést érdemel.

Bajkó Árpád: Halottbúcsúztató versek Erdélyben a 20. század második felében. Rituális genealógiai és biografikus emlékezet, műfajiság és szövegfunkció. (Ember és Kontextusok 18.) Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2020. 695 p.

Bakos Áron

Az elmúlt néhány évtized során a népi írásbeliség jelenségeinek elemzése, az írásantropológia jegyében folyó gyűjtések összefonódtak a kolozsvári néprajzi képzéssel, elsősorban Keszeg Vilmos kutatói és témavezetői munkásságával. Ebbe az „*intézményi paradigmába*” illeszkedik Bajkó Árpád kötete, ami az erdélyi halottbúcsúztatás szövegvilágába vezet be az olvasót.

A szerző a szigorúbb értelemben vett műfaji behatárolás helyett a szokásvilágot tekint kiindulópontjának, vagyis formai szempontok alapján eltérő, de funkciójuk, kontextusok miatt összetartozó szövegeket elemez. Ezzel összhangban a kötetben rendkívül változatos milyenségű anyagot találunk: énekelt és szavalt, lejegyzett és improvizált, papírra vetett és kőbe vésett, elmondott és elhallgatott, létrehozott és kölcsönzött, könnyfakasztó és megmosolyogtató, igenelt és tiltott, egyháziak és laikusok által megírt szövegeket egyaránt olvashatunk. A korpuszt a tér és az időbeli behatárolás mellett elsősorban az alkotó egyéniségek portréi kapcsolják össze.

A világos szerkezetű kötet első fejezete elméleti oldalról röviden bevezeti, a második, nagyobb lélegzetű kutatástörténeti fejezet pedig kontextualizálja a gyűjtést és az elemzést. A kutatástörténeti áttekintés a legnagyobb terjedelemben a néprajztudomány eredményeivel foglalkozik, de a szerző vázlatosan a halottbúcsúztatás egyházi és irodalmi recepcióját is tárgyalja. A különböző példákából, változatos forrástípusokból építkező alfejezetek világos célt szolgálnak: segítségükkel a szerző rámutat, hogy egyházi oldalról teológiai, irodalmi oldalról pedig esztétikai alapon utasította el a hivatalos kultúra a halottbúcsúztatás szöveg hagyományát.

A néprajztudományi eredmények áttekintésével foglalkozó alfejezet az előzőkkel szemben rendkívül részletgazdag, s bár maga a szerző vázlatos áttekintésről ír (33.), valójában elmélyült tudománytörténeti áttekintést olvashatunk. Az alaposág árnyoldala, hogy az alfejezet némileg redundáns, a szintézishez kicsit körülményesen jut el. Ugyanakkor az áttekintés sok izgalmas adatot kiemel a szakirodalomból, így például megtudhatjuk, hogy a halott nevében megfogalmazott búcsúszövegekben a rokonok, családtagok mellett az állatok, eszközök is szerepelhettek (62.). A néprajzi csemegék mellett ugyanakkor ebben a részben találhatjuk – a kötetre máskülönben nem jellemző – pontatlanságok zömét is. Így például néhány hivatkozott szerzőt nem találunk meg a bibliográfiában (Arnold van Gennep, Gopcsa László, Seprődi János), helyenként pedig tematikai (Fludorovics Zsigmondnak a *Néprajzi Értesítő*ben megjelent tanulmánya az *Ethnographia* közleményeinek áttekintésekor a 63. oldalon) és retorikai következetlenségekkel szembesülünk (bevezető jellegű gondolatok a fejezet végén, a 66–67. oldalon).

A kutatástörténeti áttekintést követő analitikus rész öt alfejezetben összesen tizenegy személy halottbúcsúztatóját tárgyalja. Az egyes részek a szövegek elemzése mellett tulajdonképpen ezeknek a személynek a bemutatásából, életútjuknak és kialakított szerepüknek a leírásából, a halottbúcsúztatókhoz fűződő egyéni és lokális viszonyulásoknak a bemutatásából, a szokásvilág és a szöveghasználat változásának lekövetéséből állnak. Az első alfejezet a legegyszerűbb, abban az értelemben, hogy egyetlen „*népi költő*” (103.), Kiss Dániel halottbúcsúztatóit elemzi (írásai e sorozat ötödik köteteként is megjelentek). Halottbúcsúztatóit egy közösségi igényre adott, de egyben arra vissza is ható válaszként, az egyéni szerepkör kialakításának eszközeként értelmezi. A második alfejezet az előzőhöz hasonló módon épül fel, de ami magukat a szövegeket illeti, itt kezdődik az a „*műfaji játék*” (117.), amelynek során Bajkó Árpád a különböző médiumokon terjedő szövegeket összekapcsolja.

Az elemzés az inaktelki Kalló Ferenc sírkövekre felvésett verseire az egyházi tiltások hatására megszűnt szokásnak, szövegtípusnak egy új felületre átültetett, másfajta hordozóhoz igazított formájaként tekint. A következő alfejezet egy hatalmas kisíratosi halottbúcsúztató hagyaték körüli – Bajkó Árpád találó képével élve – néprajzi nyomozás története (137.). A különböző szálakon elinduló, olvasmányként is izgalmas keresés végül nem a múltbeli korpuszhoz vezet vissza, hanem a szövegek direkt vagy indirekt hagyományozódási láncán keresztül a még mai is gyakorolt szokásokig jutunk el. A negyedik alfejezet kérdésfelvetése némileg eltér az előzőkétől, amennyiben a szerző nagyobb hangsúlyt helyez a búcsúztatók formai jegyeire. Bajkó Árpád a beteg, sérült, élettelen test megénekelésének képeit elemzi egy györgyfalvi verselő egyéni hangú, erős képekkel dolgozó búcsúztatóiban. Végül az utolsó alfejezet az első részhez hasonló eljárással, de jóval rövidebb portrékon keresztül mutatja be a búcsúztatók szerzőit, életútjukat, „*az elsődleges és másodlagos használati kontextusokat*” (168.), azaz a szokás szóbeli, a füzetek írásbeli világát. Az alfejezet az öt személy bemutatásával két oldalról is színesíti a halottbúcsúztatásról alkotott képünket: egyrészt felekezeti és térbeli szempontból, másrészt az alkotók motivációi felől. Így például a közösségi kultúrából kiszorult, írásban is önmaguk befogadóivá váló népi alkotókról vagy a lelkészek által megszövegezett halottbúcsúztatókról olvashatunk.

Az elemző fejezet, illetve az eddigieket összefoglaló következtetések tulajdonképpen le is zárhatnák a kötetet. Bajkó Árpád könyve azonban – a sorozat szellemiségét követve – még nagyjából kétszerennyi forrásközlést tartalmaz. A tárgyaláshoz hasonló módon ez a huszonnégy alfejezet is a szerzők szerinti beosztás elvét követi, vagyis amellett, hogy a már korábban ismert versírók munkáit részleteiben is bemutatja, Bajkó Árpád mások kézírataiból is közread szövegeket. A kötetben a szerkesztett, míg a CD-mellékletben az eredeti formájukban olvashatjuk a búcsúztatókat.

A könyvet végül néhány melléklet, az áttekintést segítő táblázat és néhány megyetérkép zárja. Megjegyzem, utóbbi helyett talán szerencsésebb lett volna egyetlen néprajzi térképen jelölni a gyűjtéseket.

Bajkó Árpád munkájának számos erénye van, a világos szerkezet, a könnyen befogadható stílus, a követhető gondolatmenetek, a tárgyalásmód koherenciája mellett ilyen maga a közreadott anyag, annak mennyisége és milyensége, a hatalmas forrásfeltáró, szöveggondozási munka. Ugyanakkor éppen az anyag közreadásának gesztusa kérdéseket is felvethet, hiszen a búcsúztatók nagyon intim világokba, egy rendkívül érzékeny valóságba, emberi tragédiákba engednek bepillantást. A versek egy része a tragédiákhoz vezető eseményeket pedig nagyon is transzparenssé teszi. Etikai szempontból tehát fontos kérdés, hogy a helyi szűk nyilvánossághoz szóló, a gyász feldolgozását szolgáló búcsúztatóknak egy teljesen másfajta nyilvánosságba való beemeléséhez, s a rituális esemény kontextusából, idejéből való kiemeléséhez elegendő-e az alkotók hozzájárulása.

A fenti probléma azon kevesek közé tartozik, amire Bajkó Árpád nem reflektál a közreadás során. Ugyanis szerzőként, kutatóként mindvégig jelen van a kötetben, saját céljait, a kutatás menetét, vakvágányait folyamatosan láttatja az olvasóval, és összességében egy transzparens, reflektált etnográfia-át nyújt át az olvasónak. S saját szerepén túl is, a sokszor sztáradatközlőkkel dolgozó gyűjtésben mindvégig láttatja az etnográfusok szerepét, a különböző intézmények képviselőiként megjelenő kutatók hatásait. Vagyis Bajkó Árpád egy olyan világot ír le, aminek része az etnográfia, s mint ilyen, visszahat a helyi szereplőkre, a kutatott jelenségre. A halottbúcsúztatók esetében számomra ez talán abban válik igazán megragadhatóvá, ahogy az elsődleges szóbeli és a másodlagos írásbeli mellett egy harmadik, archívumi kontextus jön létre. A kötet tanúsága szerint ilyen archívumokat egyrészt maguk a népi alkotók, leszármazottaik, a helyi kulturális elit tagjai, a központi intézmények képviselői.

lői, s végső soron, a maga tekintélyes szöveganyagával, maga a kötet is létrehoz. Hogy ilyen archívumként a könyv a halottbúcsúztatók végső nyughelye lesz-e, nem tudjuk megmondani. Azt viszont már viszonylag magabiztosan kijelenthetjük, hogy Bajkó Árpád műve a népi írásbeliség kutatásának egyik időtálló eredménye lesz.

Balácsi József Attila – Kiss Gábor: Népies szólások, közmondások és életbölcsesek enciklopédiája. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2020. 466 p.

Voigt Vilmos

Két évtizede indította meg a nyelvész Kiss Gábor a Tinta Könyvkiadó működését. Azóta szászámra (!) adott ki „*hézagpótló*” műveket, amelyek a közismert (ahogy ma mondani szokás: *mainstream*) nyelvészeti kiadványok mellett egy másik, sokrétű kulturális nyelvészetet tükröznek vissza, mégpedig a zsebkönyvektől a főlíás méretű kézikönyvekig. Fontos és visszatérő téma e sorban a néprajzi nyelvi világ, másrészt pedig a közmondások klasszikus könyveinek újra kiadása és kézikönyvek közlése.

A mostani kiadvány e két szempont együtt érvényesítése. „*Állandósult szókapcsolatok*”-nak nevezi a szerző e műfajilag is sokrétű szövegeket. Ezek különböző forrásokból összegyűjtött anyagát szótárszerűen közli, a szövegek vezérszavai szerint, általában ismert formában, gyakran nyelvi és „néprajzi” magyarázatokkal. Rögtön a kötet elején az „*ablakos*” (üvegező vándoriparos) szólás szövegpéldája: *mosolyog valaki, mint az ablakos, mikor a jégen elesett*. Egy másik, hasonló szólást is közöl, valamint egy pár mondatos leírást a vándor „*üveges*” mesterségről. Egyébként az ismert 19. századi szólás-változatok etnikus utalással bővebbek: „*Elesik mint az üveges tót*”. Olykor szólásonként több példát is olvashatunk. Így a nap (‘24 óra’) esetében hús ilyen szöveget találunk (pl. *a mai nap is elment kaszaverés nélkül* = munka nélkül). Igen gazdag a folklór magyarázatok világa, pl. *Zsindely van a házon* (akkor mondják, ha valakinek, főként gyermeknek a jelenléte miatt bizonyos dolgokról nem lehet beszélni). Utálnak a hasonló értelmű „*cserép*” szóra is. Magam nem is értem, hogyan alakult ki e sztereotípiá.

Becslésem szerint kb. 17.000 adat van a kötetben. Önálló és fontos rész a kötetvégi „*Mutatók*”. Mivel a szótár szerinti rész csak a tematikusan legfontosabb szót emelte ki, az egyes szövegekből. Itt a mutatóban tematikus csoportokat találunk, többszáz jelentéscsoport szerint. „*Nevelés, nevetés, nézés*” stb. ilyen jellegű csoportokat alakítottak ki. Itt is találunk furcsa és egyedülálló példákat is. Az „*Átokformula*” csoportban nem kevesebb, mint 500 példára utalnak vissza! Van köztük közismert (pl. *A görce húzzon össze*), ám váratlan szöveg is (pl. *A bagoly fussa meg anyádat*). Az előforduló földrajzi nevek száma viszont váratlanul kevés.

A kötet bevezetője is hasznos, leírja a közlés célját és rendszerét. Felsorolja az elkészült tájnyelvi közléseket is.

Egyedülálló tudásanyag kerül elénk, és nem túlzás a „*népies szólásokat*” nemcsak közmondásnak, hanem életbölcsesté is nevezni. Ilyen értelemben is szokás a *Vox populi, vox Dei* szentenciát értelmezni. A középmeretű szótárat nemcsak a nagyközönség, hanem a nyelvész és néprajzkutató egyformán használhatja. Szinte felesleges megállapítani, hogy hiteles és nyelviileg megbízható a példanyag. Noha a ma ismert nyelvhasználatot tükrözi, ezek gyakran már a múltban is használatosak voltak. A bevezető gondosan válogatta ki az egyes nyelvészeti és folklorisztikai megnevezéseket és utal az eredeti forrásokra. Nem állom meg hogy ne említsem meg a szerző másik, kis kézi szótárát. (*A hagyományos paraszti világ nyelvjárási szókincsének szótára*. Budapest, 2007.)

A szerző előszava árulja el, hogy ez a sajátos magyar néprajzi kissezőtár úgy készült, hogy az ötkötetes *Magyar Néprajzi Lexikon* (1977-1982) teljes szövegéből a szerző kiírta a néprajzi tárgyak

elnevezéseinek adatait, vagyis 4500 tájszót, amelyek 1320 szóbokrot alkottak. Ha ez szükséges, az egyes szócikkek értelmezik ezeket, olykor egyszerű rajzokat is hoznak. Nem szedték össze viszont az egyes néprajzi csoportok megnevezésének adatait. Ezért például nincs „palóc” vagy „csángó” címszó. Viszont a *csujtogatás* címszó mintegy tízféle megnevezéssel szerepel. A *kisgyerek* megnevezéséhez társították a *gyerek/gyermek*, *kisbaba*, *kisbuba*, *puja* szavakat is.

Egy ehhez hasonló célú munka szintén a nagyközönség számára készült: Selmeczi Kovács Attila *Régi népelet* című könyve (Debrecen, 2017), amelynek előzménye tőle az *Elfeledett magyar mestersegek és népelet* (2009). Kiválóan lehet összekapcsolni Kiss Gábor könyvével.

Kiss Gábor kiadványai népművelő jellegűek, és igazán érdekes olvasmányok. Minthogy külön-külön tette közzé a 19. századi szólás köteteket (Kovács Pál, Kresznerics Ferenc, a Czuczor—Fogarasi nagyszótár, Almásy János stb.) az olvasó valóságos szólás magánkönyvtárát állíthat össze, és ezeket egymással összevetve forgathatja. *A legnagyobb gombolyagnak is van vége* – idézi Dugonics András.

Silling István: Duna menti életünkről. Néprajzi és szociográfiai jegyzetek Nyugat-Bácskáról és más vidékekről. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2020. 189 p.

Szőke Anna

Húsz eddig megjelent tanulmányát foglalta egy kötetbe Silling István, mondani sem kell, ez így jó, hiszen olyan kutatási anyaggal találjuk szemben magunkat, amelyeket nehéz lenne ismételten felkutatni. Sokat segít a világháló, de az igazi az, amikor leveszem a polcról Silling István megjelent kötetei közül azt, amire éppen szükségem van.

A most megjelent kötetet gyűjteménynek is nevezhetnék, és nem árulok el titkot, amikor azt mondom, egy szerzőnek, érett korára (munkásságára gondolok) fontos is megjelentetni kutatási alappilléreit, amelyek valamikor egy-egy nagy tanulmány kiindulási pontját jelenthették.

Az első tanulmány nagy érdeklődésre tarthat számot, hiszen sajnálatos módon Bellosics Bálint neve kiveszett a köztudatból, természetesen nem a tudományosság berkeiből. Fontos volna tudnunk róla, hiszen vidékünk nemzetiségeinek első magyar kutatója volt. Bellosics életútját és annak állomásait kíséri végig a szerző.

A következő tanulmány Kármán József verbászi református lelkész babonákról írt, 1877-ben Zomborban megjelent könyvével foglalkozik. Ez a tanulmány valamennyiünk számára ismert, mert a reformáció évfordulójára rendezett nagyszabású emlékkonferencián a nagyrabecsült megjelentek hallhatták Silling István remekbeszabott írását Kármán József babonákról írt adatait.

Ami azután következik, megrázó olvasmány: Kálmány Lajos és a Krisztus-mondák, illetve az alcím pontosít: Az élet tragikum a vajdasági Krisztus-mondákban. A szerző dolgozatában az alföldi vadvirágoknak nevezett anyagból a Krisztus-mondáknak nevezett mondákat vizsgálta. Krisztust leginkább a segítő vagy pedig az igazságot osztó isteni személy alakjában szerepeltetik a legendák. Ez azonban elnagyolt megállapítás, mert többször súlyos tragikum előidézőjeként láthatjuk.

A Herceg János munkásságát – nevezhetnénk ismertetőnek – bemutató írás jó kutatási alapként, kiindulópontként szolgálhat azoknak, akik az elismert nyugat-bácskai író életével, gazdag írói pályájával szeretnének foglalkozni. Hasonlóan jó alapul szolgálhat néprajzkutatóinknak az egykori bácskai búcsú, az ún. *kirbaj* bemutatása is. Megvallom őszintén, a Bodor Anikó kupuszinai gyűjtéséről írt beszámoló igazi csemege. Olvasás közben végig azon töprengtem, Silling István mikor jegyezte fel ezt a sok adatot, beleértve az időpontokat, az adatközlők nevét. Ez utóbbi feljegyzés nagyon fontos,

hiszen az adatközlők prezentációja éppen annyira fontos, mint azoknak a nevei, akik lejegyezték a dallamokat. A két pólus szorosan összefügg. A Herceg Jánosról és Bodor Anikóról szóló életutat bemutató ismertetőket színes fényképek egészítik ki. Ujlaki Kornél Dezső dél-baranyai író figyelmet érdemlő kötetére, illetve elbeszéléseire is ráirányítja figyelmünket a szerző. Elfelejtett horvátországi író, aki Drávaszög népismeretéről a legkiválóbb ismertetőt adta. Ujlaki a szokásvilágot és a viseletet is tárgyalja, azt a világot, amely már feledésbe merült, arról a területről kapunk útikalauzt, ahol már magyarok is alig élnek. Keveset tudunk már rólunk, de elmondhatjuk, köszönjük Silling Istvánnak, ráirányította figyelmünket *A Karassó mellől* című 1903-ban megjelent elbeszéléskötetére. A kötet négy témakört ölel fel. Legterjedelmesebb a *Rólunk szoltak* fejezet írásai. A *Jegyzetek Nyugat-Bácskáról* két tanulmányt ismertet, és teszi ezt egy sokat mondó Herceg János idézettel. A szerző Nyugat-Bácska változó etnikai összetételét tárja elénk meghatározó korszakváltások szerint. Pontos kimutatást ad a letelepedő nemzetekről politikai háttérismertetővel. *Kupuszináról* a harmadik fejezet alcíme, ami persze elkerülhetetlen a szülőfalujához igazán ragaszkodó Silling István esetében. Az Élet a Duna mentén dolgozatban ízes, zamatos korabeli képet kapunk az egykor volt dunai életéről. Az adatközlők elbeszéléseinek hiteles visszaadása adja meg az élményt, amely visszaröpit az olvasót a múltba, s nem csak azokat, akik ott éltek Kupuszinán, hanem mindazokat, akik szeretnék megismerni Silling István gazdagon illusztrált szókincsét, elbeszélését. A földrajzi terület táji megnevezései meglehet, hogy már a múlté, de az utókor nemzedékének érdemes volna bejárni, felkutatni az őseik birtokba vett megélhetési lehetőséget nyújtó területeit. A gazdag szókincset illetően megismerkedhetünk olyan szavakkal, amelyeket – szerintem – ma már kevesen ismernek. Nekem is utána kellett olvasnom, mit is jelent a *jáger*, a *komócs*, *habár*, ez utóbbiról kapunk némi magyarázatot a szövegből.

A hatalmas gazdasági változások Kupuszinát, illetve Nyugat-Bácskát sem kerülték el. A migrációt, akkoriban inkább népvándorlásnak nevezett területváltoztatást leginkább a szegénység váltotta ki, illetve készítette az embereket új otthonkeresésre. E fejezet hiteles ismertetések nem akármikre hivatkozik Silling István. A hivatkozásoknál ott olvashatjuk Paládi-Kovács Attila, Bárh János, Iványi István, Lőrinc Péter, Katona Imre nevét és sorolhatnám...

A rokonsági rendszer kérdéskörének vizsgálata sok szempontra kiterjedő anyaggyűjtést kívánt. A feltárt ismeretek birtokában a szerző az írott és íratlan szabályok kifejezésre juttatását eredményezte. Színes ismeretanyag mutatja be Kupuszina műrokonsági rendszerét: a komaválasztás, a koma szerepe a lakodalomban, a keresztelők, a temetésen. Sok helyen ismeretlen szokásrend és elnevezés, amely a sógorságból fakad. A komasággal járó valamilyen feladat még ma is élő hagyomány a településen.

Silling István a népi vallásosság avatott kutatója. Az e témáról írott tanulmányai az eddig ismertek mellett újabb, eddig még nem ismert anyagot hoznak, a templomdíszítés etnikai elemeiről, a közösség fogadalmairól, a búcsúkról, és egy ritka Szentháromság-keresztről.

Györgyi Erzsébet (szerk.): „A játék királyi út”. A Kiss Áron Magyar Játék Társaság 25+2 éve. Kiss Áron Magyar Játéktársaság. Budapest, 2021. 440 p.

Szójka Emese

Az ismertetés tárgya a Kiss Áron Magyar Játék Társaság 2017-ben megjelent, évfordulós alkalomból, rendezett konferencia kötetének 2. javított kiadása. Miután a kötet korlátozott példányszámban, szűkebb szakmai körben és nagyobb könyvtárakban terjesztve látott napvilágot, a híradás róla indokolt. Annál is inkább, mert maga a Játék Társaság sok szállal kötődik a néprajztudományhoz/folklorisztikához és a múzeumi gyűjteményekhez. Visszatekintve a Társaság 1987-ben történt megalá-

kulására Kecskeméten, ahol játékszervezők, néprajzosok/muzeológusok, játékgyűjtők, kézművesek és sokan mások együtt gondolkodva – a Szórákaténusz Játékmúzeum intézményi háttérével, illetve az előző évben ugyanitt megrendezett játékszimposium szakmai fórumának előzményével – körvonalazták a szervezet célját/feladatát a magyarországi játékkultúra felkarolására, értékeinek őrzésre, fejlesztésére és terjesztésére.

A Játék Társaság azóta is töretlenül működik, széles társadalmi kört bevonva/megmozgatva minden közbejött nehézség, viszontagság ellenére, mint ahogy erről a kötet szerkesztője, a Társaság elnöke, Györgyi Erzsébet részletesen tájékoztat a bevezetőben.

A közölt tanulmányok tematikus csoportokba rendezve követik egymást. Az első nagy blokk a játékot/játéktevékenységet orvosi szemszögből taglalja neurobiológiai és szakpszichológiai megközelítésben, a legújabb kutatások tükrében (Dr. Páli Judit, Dr. Molnár Péter, Tunyogi Erzsébet), amelyek a pedagógiában, főképpen a gyógypedagógiában, a gyógyító és felzárkóztató terápiákban hoztak áttörést. Az írások nagy részt az orvos/polihisztor Grastyán Endre az 1950-60-as években Pécsen, az Élettani Intézetben a játéktevékenységet agyi funkciókban vizsgáló kutatásaira támaszkodnak.

Újszerű téma a gyermekjog, a gyermekek játékhoz való joga. Ennek törvényi kereteinek megalkotását ismerteti Dr. Lux Ágnes az UNICEF Magyar Bizottságának jogügyi igazgatója. Lázár Katalin folklorista a Zenetudományi Intézetből az oktatásban jól felhasználható népi eredetű, énekek kísért mozgásos gyermekjátékokból közöl mutatványt a magyar nyelvterület egészére kiterjedő, óriási anyagot felölelő gyűjteményes köteteiből. Az eszközös játékokról szól Sütő László játékkészítő és oktató a Győr megyei Ménfőcsanakról, aki a nagy múltra visszatekintő úgynevezett táblás játékok családjából a mankala típusú, stratégiai elven működő játékokat emeli ki. Ismerteti különböző változatokban elterjedt fajtáit, szól eredetéről, és nyomon követi kontinenseket átívelő felbukkanását. Haider Edit játéktörténész – muzeológus mai készítésű, kortárs táblás játékokra hoz példákat, amelyek a magyar történelemből és mondavilágból merítik témájukat. A gombfoci játék magyarországi sikertörténetére Gráfik Imre néprajzkutató – muzeológus – tanár kutatásai hívják fel a figyelmet, aki maga is szenvedélyes versenyzője az asztali gombfocinak.

Csányi János játékszervező az 1997 óta megszokás nélkül tevékenykedő homoludens.hu Egyesület, játék-klub eredményes működését ismerteti. A szervezet a 13. Kerületi Önkormányzattal együttműködve fejt ki hatását a játéktevékenység művelésétől az internetes játék-adatbázisok építésén át az oktatás számára hasznos kiadványokig.

Továbbiakban egy-egy személyhez köthető értékes magángyűjtemény mutatkozik be. Karlócai Mariann óvodapedagógus, javarészt a 20. századból származó játékgyűjteményével, illetve Majercsik Krisztina gyűjtő, játékbolt tulajdonos lemezjátékokból álló egyedülálló tárgyaival ismerkedhetünk meg. A játékok gyűjtői nem csupán értékmentést és őrzést látnak el, de egyben kutatómunkát is végeznek tárgyaik lokalizálásával, történeti értékük meghatározásával. Ehhez a témához kapcsolódik a múzeumi szakgyűjtemények intézménytörténettel egybekötött bemutatása. Székesfehérvárról a Hetedhét Játékmúzeum vezetője, Nagy Veronika néprajzkutató Moskovszky Éva polgári játékokat magába foglaló nagyszabású, múzeumalapító gyűjteményének eseménytörténetét vázolja fel. E mellett képet kapunk a gyűjteményből rendezett állandó kiállításához kapcsolódó, egyre népszerűbbé váló, közönségbarát programokról (kutatás, kiállítási bemutató, konferenciaszervezés) is. Kalmár Ágnes művészettörténész a Kecskeméti Szórákaténusz Játékmúzeum- és Műhely országos gyűjtőkörű tematikus múzeumról, alapítástól indított változatos munkájáról számol be. Rámutat az intézmény külföldre is kiterjedő széleskörű kapcsolatrendszerére, a belső műhelymunkára, amely a játékkészítés kézműves hagyományait karolta fel, és kiadványokat előállító tudományos tevékenységére. A

múzeumi vonalat vezet tovább Bodnár Zsuzsanna néprajzkutató a nyíregyházi Sóstói Múzeumfalu munkatársa, aki számos, sikeres kiállítás rendezője volt. E területen nyújtott teljesítményével a régióban komoly közművelődési feladatot látott el a hagyományos és újraalkotott népi játékok, illetve a közelmúlt játékkincsének bemutatásával. Kiállításról számol be Kiss László kultúrakutató írása *A gyermek évszázada – felnőni design által 1900–2000* címmel, a new yorki The Museum of Modern Art rendezésében, ahol magyar vonatkozású utalásokkal találkozhatunk. Ebből kiemelkedik a gödöllői művésztelepen megvalósult, modern pedagógiai alapokon álló, egyben művészeti szemléletre nevelő gyermekvilág. Császi Irén néprajzkutató az egri Dobó István Vármúzeum képviselőjében egy ritka tárgyat mutat be a gyűjteményi anyagból: német készítésű papírszínházat a hozzátartozó kellékekkel együtt, 1878-ból. A megszerzett tárgyon keresztül betekintést nyerhetünk az eredeti tulajdonos polgári család életvitelébe, és képet nyerhetünk a családtagok műveltségi szintjéről, valamint a korabeli szórakozási formákról.

Játékok készítésére szerveződött művészi alkotóközösségként mutatkozik be a Játék Céh. Az iparművészeket egyesítő laza csoportosulás Kecskeméten, a Játék Társasággal közel egyidőben alakult meg. Az alapítók közül vezetőjük, Gémesné Deák Júlia írásában erre emlékezik vissza. Iparművészek, játékra és babakészítésre szakosodott alkotók ismerhetők meg a Mexikóba elszármazott Rocháné Büdy Annamária személyében, aki pályamódosítással lett a latin-amerikai övezet kulturális környezetében, annak hatása alatt fejlesztő játékok tervezője és kereskedelmi terjesztője. Tatyjana Meny, bábszínházi stúdióvezető a közelmúlt oroszországi kulturális életéből a művészi színházak és iparművészek útkereső, népi hatásokat is magába olvasztó alkotócsoportjait, kísérletező formációit emeli ki. A Társaság évtizedekben mérhető működése során szoros együttműködő kapcsolatot alakított ki a Győrben, rendszeresen megrendezett babakészítési versennyel és a köré szerveződött rendezvényekkel. A kézműves mozgalommá terebélyesedett kiállítás eseménytörténetéről a házigazda szervező, intézményi igazgatónő, Keglovich Ferencné számol be részletesen. A győri kiállítás teremtette meg a kézműves alkotók számára a kapcsolódási lehetőséget a babakészítők nemzetközi szervezetéhez (Global Doll Society), a megmérettetés rangos fórumához.

Budavári István formatervező, a Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola játéktervező- és készítő oktató tanára, tevékeny résztvevőként írja le a Budapest székhelyű képzés beindításának körülményeit és sok nehézséggel megküzdő működését. A visszatekintés alkalmából egyúttal rámutat a szakágban kialakult anomáliákra, az ipar mostohalányaként kezelt játékgyártásra- kereskedelemre, annak hiányosságaira. Játékkészítés és oktatás kapcsolatáról szól Gerencsér Kinga egyetemi tanár írása is a soproni Nyugat-Magyarországi Egyetemről, ahol a fajátékok készítésének külön stúdiuma alakult ki, s idővel, az elért sikerek alapján játéktervezői szakiránnyá fejlődött. Fenyvesi Kristóf matematikus, a Finn Oktatókutatási Intézet munkatársa és csapata egy egészen újszerű metódust ír le. Frissen kifejlesztett hightech módszer (4Dframe) alkalmazását vont be az oktatásba. Valójában játékos formában tudott fiatalokkal környezettudatos és gyakorlati hasznát hajtó, építészeti design modellre létrehozni. A polypropilénből készült modulok matematikai elven tervezhető konstrukciók összeállítására alkalmazhatóak. Esetükben egy víztorony modellje készült el, amelyet a vízhiánnyal küszködő afrikai kontinensre, Etiópiába terveztek.

Rab Endre gyermekkorára visszaemlékezve meséli el családjá történetébe ágyazva a 7 Fivér néven forgalmazott fa építőjáték keletkezését, amelyet édesapja a háborút követő őséges években tervezett egy amerikai fiú játék, a Junior Tinkertoy nyomán. A sokgyermekes család ehhez egy Amerikából kapott segélycsomag révén jutott hozzá. A játék szériás legyártásába hét fia, felesége, valamint a rokonság is bekapcsolódott. A magyar, kisműhelyes játék-készítés ezen egyedülálló példája

érdekességénél fogva publicitást kapott a televízióban is, Bakos Katalin Judit szerkesztő jóvoltából, aki a kötetben erről röviden beszámol.

Végül Szalkai Péter Tamás mérnök a mai játékkereskedelem nehezen áttekinthető, uniós direktívák alapján megalkotott szabályozási rendszeréről szól, amely a speciális fogyasztói réteg, a gyermek korosztály sajátos igényeit figyelembe véve folyamatosan változik a változó körülmények nyomán követésével.

A kötet írásai bár tudatos választással kerültek együvé, ám mégis jól érzékeltetik, hogy a játék/játékszer, illetve készítése, és a játékos tevékenység milyen mértékben hatja át életünk szinte minden területét, érintve a tudomány különböző szakágait, a kulturális szféra sokrétűségén át az oktatás különböző szinten jelentkező területeit, mindenképp azonban alapvető emberi igényünket, a játékban/játszásban lelt örömmünket.

Prikler Szilvia Beatrix: Egy halászi San Franciscóban. Amerikás családi levelezés a 19-20. század fordulóján. Halászi Hagyományörző Egyesület, Halászi, 2021. 176. p.

Fejős Zoltán

A kötet huszonhárom, 1886 és 1912 között San Franciscóból írt magánlevelet tesz közzé egy alapos bevezető tanulmány kíséretében. A leveleket a Moson megyei Halászból kivándorolt Erdelits (amerikai nevén Erdély / Erdélyi) Antal írta szüleinek, illetve két testvérének. A levélegyüttes más családtagok irataival, dokumentumaival együtt a mosonmagyaróvári Hansági Múzeum történeti gyűjteményében található. A tetszetős kivitelű, gondosan szerkesztett kiadvány a leveleket betűhív átiratban és fotómásolatban közli, ami jelentősen megnöveli az anyag forrásértékét. Néhány évig Erdélyi Antal saját arcképével nyomtatott levélpapíron (s nem levelezőlapon) írta leveleit, így mai olvasóként kivételes módon „hangja” mellett még arcát is megismerhetjük. Amerikából küldött fényképek nem maradtak fenn a családi hagyatékban, s a levelek egyszer sem utalnak rájuk – mint ahogy pénzküldésre sem –, amit alighanem ennek az egyedi levélpapírnak a használatával magyarázhatunk.

Prikler Szilvia Beatrix, történeti érdeklődésű néprajzkutató, a Skanzen (a Magyarországi Tájházak Központi Igazgatóságának) munkatársa értő módon nyúlt az anyaghoz, egyéb források felhasználásával alaposan földerítette a levelezés hátterét, a levelekbe foglalt történeti adatok kontextusát. Bevezető tanulmánya – kissé elnagyolt kutatástörténeti jegyzeteket követően – előbb bemutatja a családot, szól a magyarok kivándorlásáról, a befogadó közegről, majd Keszeg Vilmos munkái nyomán a paraszti levelezésről, s ezen belül taglalja a levelek formai-szerkezeti kritériumait. Ezt követi Erdélyi Antal életrajzának ismertetése a levélkorpusz s néhány más történeti forrás alapján, illetve a szakirodalom megállapításai segítségével. Felhasználta Puskás Julianna, Várdy Béla, Szántó Miklós, Bakó Ferenc s e sorok írójának korábbi tanulmányait, valamint támaszkodott W. Thomas és F. Znaniecky klasszikus, a lengyel parasztok kivándorlását, illetve a társadalmi szolidaritást levelek alapján tanulmányozó, immár magyarul is hozzáférhető munkájára. Olvasmányait olykor mechanikusan alkalmazta, Erdély Antal leveleinek olvasatakor mintha túlzottan is e munkák főbb általánosító megállapításait vette volna irányadónak. Ez abból adódik, hogy főként arra törekedett, hogy a kezében lévő forrásanyagot mind a kivándorlás, mind a „*paraszti levelezés*” általánosabb perspektívájában mutassa be. Nagy folyamatokat akart érzékeltetni, ahogy azok „*egyéni*” (*mikro szinten*) érvényesültek (7.). Ez lehet – kellő anyagismeret birtokában – reális törekvés, noha a levelekből éppen, hogy az individuuum karakterének és sorsának egyedisége ragadható meg leginkább. A levelek értéke nem abban rejlik, hogy illusztrálják a nagy általánost, hanem önmaguk jogán, a sze-

mélyes hang hitele miatt. A szerző szinte sajnálja, hogy „*hőse*” nem igazodik a paraszti kivándorlás jól ismert mintájához, nem a keleti partvidéken, vagy Pennsylvaniában kereste a kenyérre valót, az időleges ipari vagy bányamunka után pedig nem tért haza és nem fogta meg az eke szarvát, hogy a megtakarított pénzen vett néhány holdját művelje. Ha a szakirodalom (vagy inkább a köztudat) ezt a közhelyes mintát variálja is sokadára, a nagy kivándorlás ennél jóval változatosabb és komplexebb volt. A szóban forgó eset épp amiatt figyelemre méltó, hogy több szempontból is eltér a nagy átlagtól, és olyan kivándorló sorsot mutat meg, amelyről az eddigi hazai történeti kutatásokban szinte egyáltalán nem esett szó. Erdélyi Antal esetében korai távozásról van szó, hiszen 1885-ben indult útnak. Azt nem tudjuk, hogy gazdálkodott-e távozása előtt, vagy már többé-kevésbé kilépett a falusi környezetből, amire a levelek hangvétele, írásképe, a szerző íráskészsége alapján megalapozottan gyanakodhatunk, mindenesetre 26 éves korában hagyta el szülőföldjét. Nem keleten, hanem az Egyesült Államok távoli, nyugati partján vetette meg lábát. A magyar-magyarországi vándormunkások kaliforniai megtelepedését, munkáját, küzdelmeit és örömeit, későbbi sorsát alig ismerjük, noha a történetíró Márki Sándortól tudható, hogy San Franciscóban már 1880-ban alakult egy magyar szervezet, a Pacific-parti Magyar Társas és Kölcsonös Segélyegyesület, amelynek főként iparosok, ügynökök, kereskedők voltak a tagjai. Antal 1893-as levelében írja, hogy „*most tartotunk a magyar bállalt*” (63.), ami ennek az egyesületnek volt a rendezvénye. Hozzáteszem: a helyi amerikai lapok rögzítették azt a tényt, hogy Erdélyi Antalt a segélyegylet elnökévé választották 1901-ben, két évvel később az alapításukat szokásos módon megünneplő októberi bálon pedig a fogadóbizottság tagja volt. Ez is megerősíti azt, amire leveleiben hivatkozik, hogy ismert személyiség volt a magyarok (és a nem magyarok) körében. Még egy róla írt cikket tartalmazó 1898-as magyar újságot is küldött haza szüleinek, amely időközben elkallódott, mert nem maradt meg a hagyatékban. A közeg még feltárássra szorul, amihez a szóban forgó levelezés fontos új forrásanyagot kínál.

Ha kicsit markánsabban húzzuk meg a vonalakat, mint a bevezető szerzője, akkor Erdélyi Antal amerikai pályafutását négy korszakra lehet tagolni. Az első időszak a megtelepedés, a kezdeti munkavállalás gondoljaié. Sok mindennel próbálkozott, megfordult a nyugati part több pontján, még Alaszkába is eljutott, volt fuvaros, kiségitő, ideiglenesen kocsmát is vitt egy odahaza „*kicsapott*” kispappal. Ez a megkapaszkodás ideje, oda ment, ahol munkát remélt és kapott, s olyan munkát végzett, amire éppen lehetősége nyílt. Ez nem a Várdy Béla által emlegetett „*kalandor kategória*”, hanem a korabeli munkaerőpiac következménye. A második szakaszt azt követően érzékelhetjük, hogy megtanult angolul és megszerezte az állampolgárságát. Egy nagy szálloda, a Humbolt House alkalmazásában nyert állandó, képesítést igénylő, jó megélhetést biztosító munkát. Az első cégjelzéses, 1895-ben kelt levelében ír bővebben a munkájáról, ami többé-kevésbé a városba érkező idegenek segítségéből állott. A következő évből maradt fenn az első arcképes levélpapírja, amin elegáns öltönyben, keménykalapban látható. Ekkor házasodik (1897), fiú gyermekük születik (1899), akit magyarnak nevelnek. Ezt a jól alakuló, integrálódott társadalmi státuszt egy pillanat alatt romba döntötte – szó szerinti és átvitt értelemben egyaránt – az 1906-os földrengés. Az elpusztult város lakossága ideiglenes kényszerlakhelyen élt éveken keresztül. Antal is ír a katasztrófáról régi „*céges*” levélpapírján, ám „*kint a hegyek közt*” egy sátorból. Úgy tűnik, hogy volt megtakarított pénze, és hamar talpra tudott állni és családi vállalkozásba fogott: saját vendéglőt és szalont, azaz kocsmát nyitott. A *Hungaria* indulásáról nem írt a hazaiaknak – vagy elkallódott a beszámolója –, de megküldte üzleti kártyáját, amit a kötetben is láthatunk (48.). Kiegészítésként idézhetünk egy hirdetést is, amely a magyar nyelvű szocialisták országos hetilapjában, a *Népakarát*ban jelent meg 1908-ban: „*'Hungaria' elsőrendű magyar Saloon és vendéglő / 263 Ninth St. San Francisco / cor. Clementine St. / Bor és*

Sör csarnok, izletes magyar ételek és italok minden időben kaphatók. Kitűnő biliard terem, a San Francisco-i magyarság kedvelt találkozó helye. / A magyar munkásság pártfogását kéri / Erdélyi A., tulajdonos.” A Hungaria jelentette Erdély Antal harmadik korszakát, amely 7-8 évig tarthatott. Ezt követően ismét törés következett be. Kőszvénye olyannyira elhatalmasodott, hogy élete hátralévő részét kórházban töltötte. Egészségének megromlásával – véli a szerző – „visszazuhanat korábbi társadalmi szintjére” (47.). Jobb úgy fogalmazni, hogy Erdély Antal életének utolsó, negyedik szakaszát a betegség határozta meg, olyan állapot, amely nem a társadalmi mobilitás szemszögéből ítéltető meg.

Erdélyi Antal személye nem kimondottan a paraszti kivándorló „típusa”, mert bár egy kisbirtokos paraszteszaládban született – birtokuk nagyságát nem ismerjük –, de erősen kérdéses, hogy gyermekkorát leszámítva mennyire élt benne a hazai paraszti közegben. Nyolc testvéréről lehet tudni, közülük a legifjabb maradt szülei mellett, aki feltehetően gazdálkodott – bár földjüket árendába adták –, két másik öccse szintén elkerült Halászből, Budapestre dolgozott s házasodott. Lehetséges, hogy a legidősebb fiúként Antal azért fogott vándorbotot, hogy megerősítse a család paraszti egzisztenciáját. Ha így is indult útnak, erről hamar lemondott. A levelek nem szólnak ilyen tervekről, s a kötet szerzője érzékletesen bemutatja, hogy a későbbiekben – már, mint amerikai polgár – nem tudta elképzelni hazatérését, legfőljebb látogatába. A családra, különösen az „amerikás” Antalra sokkal inkább az átmenetiség volt a jellemző, mint a paraszti habitus és mentalitás. Nézetem szerint maguk a levelek sem „parasztlevelek”, hanem a „kilépés”, az „eltávolodás” dokumentumai, amelyek ugyanakkor őrzik az elhagyott szülőföld és haza emlékét, de mindenekelőtt a családi szálak fenntartásának bizonyos fokú igényét.

A kötet szerzője Erdélyi Antal pályafutását a levelek mellett a mormon egyház által üzemeltetett internetes családtörténeti portál (*familysearch*) adatbázisai segítségével dolgozta fel. Az utóbbiak hasznosítása nagy erénye a munkának, s egyúttal azt is jól demonstrálja, hogy az Egyesült Államokba kivándorolt, illetve ott megtelepedett magyarok történetének kutatásához milyen nagy – s emiatt ma már elengedhetetlen – segítséget jelentenek az amerikai szövetségi, állami, helyhatósági intézmények, hivatalos testületek adatsorai. A szerző a különböző jellegű források információit jól hasznosította, bár volt, amit kissé félreértett. Az 1898-as jegyzék, amelyből kiolvasta, hogy Erdélyi 1892-ben szerezte meg az amerikai állampolgárságot, nem összeírás, hanem választói névjegyzék. Ez már a többedik alkalom volt, hogy Antalt választásra jogosultként regisztrálták. Először rögtön polgárlevelének elnyerésekor, már, mint hotelalkalmazott került fel a demokratapárti szavazók jegyzékébe 1892-ben. 1910-es népszámláláskor Erdélyit és fiát egy kisebb szállóban írták össze, de ez nem burdosház volt, hanem munkások lakta egyszerű, a földrengést követően tömegével létesített szálláshelyek egyike, ahol az ott lakók ellátást nem kaptak. Az elektronikus elérhető történet források még bővíthetők, ha egyéb fórumok adatbázisait is használjuk. A legtöbb segítséget az *Ancestry* és az ezzel társult hatalmas forrásanyagot képező sajtóarchívum (*newspapers.com*) nyújtja, amely(ek) azonban csak előfizetés ellenében használható(k). Erdélyi Antal életrajzát ezek segítségével még tovább is lehet fűzni, illetve pontosítani lehet. Az amerikai magyar sajtó is nyújthat talán még információkat.

Az életrajz egyik fő mozzanata Erdélyi válása, amit a szerző is említ az 1910-es népszámlálás összeíró íve alapján. Véleménye szerint talán azért nem írt erről leveleiben, mert a paraszti megítélés szempontjából a házastársak válása kínos, elfogadhatatlan ügynek számított (37.). Talán itt is túlzás a paraszti erkölcsre hivatkozni. Hol volt már ekkor Erdélyi Antal a szülői fegyvelemtől, a hazai falusi közéletől, erkölcsi normáktól? Öntudatos amerikai polgárként perre vitte a dolgot, mégpedig oly módon, hogy alighanem ő maga is tudta, hogy egy a „cél szentesíti az eszközt” típusú állítással vádolta meg a feleségét. Bírószági vallomásában ugyanis azt állította, hogy a nála húsz évvel fiatalabb

– erről sem írt leveleiben! – házastársa meg akarta mérgezni. Arra hivatkozott, hogy reumája miatt nem fogyaszthatott „*részegítő folyadékot*”, a felesége viszont brandy és tej keverékével akarta megitatni. A bíróság jóváhagyta a válást 1910. januárjában. Az esetről a helyi lap, a *San Francisco Call* tájékoztat a január 26-i számában. Antal a hónapokkal később haza írt levelében megemlítette, hogy több mint egy éve szenved reumájától, de válását nem hozta szóba. Utalt a rossz munkaviszonyokra, a drágaságra, és még arra is – érzékelhetően egy otthonról kapott kérdésre válaszként –, hogy az üstökös csillagot csak rövid ideig látták a városra jellemző hajnali köd miatt. „*Különös újságot nem tudok*” – tette végül hozzá, bár még megjegyezte: „*Kis fiunk nagyon szépen nő és jól tanul a hegedűvel is szépen halad*” (136.). Feleségére egyáltalán nem utalt, szemben a korábbi leveleivel, amelyekben róla is többnyire megemlékezett. A „*kis fiunk*” fordulat akár még azt is jelezhetette – akár tudatosan –, hogy nincs semmi változás, életük ugyanazon mederben halad, mint korábban. Italmérését az 1914-es városi név- és címjegyzék még tartalmazza. Egy másik helyi lap, a *San Francisco Examiner* 1915. március 1-én pedig hírt adott arról, hogy ketten betörték kocsmájába és három üveg pálinkát akartak elvinni. A zajra a közelben lévő rendőr egyiküket meglötte, majd mindkettőjüket letartóztatta. Ez az utolsó hír róla, illetve arról, hogy még megvan az italmérése – „*szép üzletem*” –, ahova válása után 1911 januárjában írt levelében megpróbálta kihívni Anna húgát és Margit nevű testvére leányát, hogy segítségére legyenek. Erre nem került sor. A betörés után a következő adat, ami tájékoztat sorsáról, fia katonai sorozólapja 1918-ból. Ennek alapján a kötet szerzője is említi, hogy apja ekkor már kórházi ápolásra szorult. A szerző feltételezése szerint valamikor 1920 után halhatott meg. Van ehhez is forrás: Kalifornia állami anyakönyvi hivatalának nyilvántartása szerint „*Antone Erdely*” a San Francisco-i Relief Home-ban – az állami kórházban – hunyt el 1924. május 3-án.

Antal fia alighanem tisztos polgári karriert mondhatott magáénak. Színházi alkalmazott lett, ami Amerika filmes fellegvárában korántsem számított „*visszasüllyedésnek*” apja kiinduló, azaz hazai társadalmi szintjére (47.). Mondhatjuk: ő teljesítette be a kétkezi munkából való átlépést az alkalmazotti státusba, illetve az amerikai – értsd: nem bevándorló – társadalomba. Hogy járt-e magyarok közé – gyerekként hegedűjével fellépett március 15-i ünnepségeken –, megőrizte-e magyar nyelvtudását, s mennyire tartotta magát magyarnak, magyar származásúnak, nem tudjuk. A magyarországi rokonsággal mindenesetre nem tartotta fenn a kapcsolatot.

Prikler Szilvia Beatrix szép munkája fontos hozzájárulás a nagy amerikai exodus magyar történeti irodalmához, valamint ahhoz a tudáshoz, ami a kivándorlás eltűnőben lévő emlékezetének fenntartását kellene, hogy szolgálja. S ki hinné, hogy kötete nem a sokadik amerikai levélgyűjtemény, hanem még csak a második Szili Ferenc 2001-ben megjelent könyve után (*Vidd el a levelem szép magyar hazámba! Somogyi kivándorlók „amerikás” levelei, 1900–1950.* Pomáz, 2001)? Böven van még mit kutatni és közreadni.

Gelencsér József: Népi jogélet a Káli-medencében. (A Szent István Király Múzeum Közleményei 65. szám.) Székesfehérvár, 2019. 544 p.

Bognár Szabina

A Veszprémi Laczkó Dezső Múzeum szervezésében 1981 és 1988 között a népiélet teljességének feltárására irányuló terepkutatás zajlott a Káli-medence nyolc falujában tizenhét kutató és egyetemi hallgatók részvételével. A kutatócsoport meghatározó tagja volt Gelencsér József jogász-etnográfus, Lukács László néprajzkutató barátja. A kutatások kezdete, az 1981-es év a magyar népi jogéletkutatás fontos mérföldköve: ekkor jelent meg Tárkány Szücs Ernő *Magyar jogi népszokások* című

monográfiája, mely egy több évtizeden át hallgatásra kényszerített kutatási terület létezését igazolta. Tárkány Szücs Ernő munkája a népi jogélet kutatásának korántsem kedvező jogtudományi környezetben fontos inspirációt jelentett a Szerző számára, aki kimagasló közigazgatási jogi karrier mellett köteleződött el a jogi néphagyományok gyűjtésére és feldolgozására. Gelencsér József a néphagyományok tisztelőjeként és szerelmeseiként, kimagasló jogelméleti és jogtörténeti felkészültségével, több évtizedes szerteágazó joggyakorlatával egyszerre ideáltípusa és utolsó mohikánja a jogszokás-gyűjtőknek. A jogi néprajzi terepmunka tapasztalható hiányát még fájóbbá teszi, hogy ez esetben is majd negyven évet kellett várni az eredmények közzétételére.

Gelencsér József több mint ötszáz oldalon keresztül biztos kézzel vezeti olvasóit a Káli-medence kevésbé ismert jogi népszokásainak útvesztőiben. A Káli-medence a Balaton-felvidék egyik leg szebb, vulkáni hegyekkel körül ölelt medencéje, gazdag történelmi múlttal, sokszínű hagyományokkal. Megismerjük a táji egységet (a Szerző megfogalmazásában táji csoport), a kutatás módszerét és célkitűzéseit, legfontosabb fogalmait. A népi jogéletkutatás központi fogalmainak – pl. jogszokás és szokásjog – tisztázása jogtudományi forrásbázison történik, ugyanakkor tiszteletben tartva a népi jogéletkutatók sokszor egymásba kapcsolódó fogalommeghatározásait. A jogász szerző nemhogy nem utasítja el, hogy a jogi néprajzot a társadalomnéprajz részének tekinthetjük – „*az biztos, hogy a néprajz számtalan gesztussal támogatta a népi jogélet vizsgálatát, míg a jogász társadalom többsége arisztokratikusan hátat fordított neki.*” (17.) –, de egy nagyon körültekintő társadalomnéprajzi elemzésre fűzi fel az egyes társadalmi csoportok jogi népszokásainak bemutatását.

A Káli-medence nemesi számára (főként kisnemesek, „*bocskoros nemesek*”) a nemesi községek, a közbirtokosságok autonómiája az a keret, ahol a közösségük – többnyire választott szerveik útján – rendtartást (statútumot, rendszabályt, falutörvényt) alkotott, rögzítve a helyi szabályozókat, melyek korántsem tekinthetők homogénnek. Más-más szabályozók vonatkoztak például az egyes vallási közösségekre: a katolikusokra, az evangélikusokra vagy a zsidó közösségre; ahogy a kurialista falvak és a jobbágy települések jogszokásai között is jelentős különbségeket találunk. A helyi szabályozókra vonatkozó kutatások ismertetését követően két település, Monoszló és Kővágóörs rendtartásaiba kapunk betekintést az 1789., az 1817. valamint az 1835. évekből, melyek – a szerző megfogalmazásában – a jogi népszokások kódexszerű feldolgozásának tekinthetők. Társadalmi kontextusba ágyazva mutatja be a rendtartások keletkezését, hatályát, érvényre juttatását és az egyes normák továbbélését. Gelencsér József azt találta, hogy az Egyes címek és rangok megszüntetéséről szóló 1947. évi IV. törvény hatályba lépése ellenére még az 1950-es évekig, sőt néha tovább is fennmaradt az egykori nemesek és a nem nemesi jogállásuk közötti elkülönülés; az egykori nemesi családok még a gyűjtései idején is féltve őrizték a nemesi múlt tárgyi és szellemi értékeit. Ezek közül részletes képet kapunk a családi iratokat tartalmazó levelesládákról, a pecsétkekről és címerekről, melyek egyszerre jelentettek fontos forrásbázist a kutatás számára, ugyanakkor az identitásörzés nélkülözhetetlen kellékei.

A szerző bemutatja a községek működését, az azt meghatározó funkcionáriusokat. Esetleírásokon keresztül ismerhetjük meg a községi bírót, a kisbíró („*a falusi és a városi közigazgatás mindenese, szolgálója*” (81.)), az éjjeli őrök, a csósz, vagy akár az ügyvédek szerepét, a legáció valamint a szuplikáció intézményét. A jogi néprajz klasszikus témája a határra és a szomszédjogokra vonatkozó szabályozás, mely jórészt a helyi szokásjogon alapult. Ezeket a szerző részletesen bemutatja külön részt szentelve az elkerítés, az ablakjog, a rúdkierésztés, az átjárás, az építkezés-karbantartás, valamint az állattartás vonatkozó szabályainak. Természetesen nem hiányoznak az olyan klasszikus szomszédjogi témák, mint a telekhatár közelében álló fák, vagy akár a szomszédokat gyakran érzékenyen érintő

közvetett hatások (mint a zaj, füst, szag, por stb.) tárgyalása sem. Külön fejezetet kaptak a tulajdonjegyek különböző fajtái, úgyszintén mint a telekhatár jelölése, az épületeken elhelyezett tulajdonjegyek, a kádárok által a hordókon, illetve más kádármunkákon elhelyezett jelölések. Nem maradtak el a jószágjegyek, a bútorok, textíliák jelei sem. Szemléletes leírást olvashatunk a kutak (közös és magánkutak) használatáról és a hozzájuk fűződő jogszokásokról, kötelezettségekről, a közös kutak lokális társadalmi életet szervező funkcióiról. Betekintést kapunk az unikális szentbékállai erdőközösség működésébe, amely az Esterházy családtól vásárolt erdőterületek és az ahhoz kapcsolódó más ingatlanok nyomán „*kapott főnemesi címet*”. Így lett a közösség grófbirtokosság, a tagok grófemberek, az erdő Gróferdő, a szántó Gróftagi dűlő az összejövetelek pedig grófgyűlések.

A Balaton-felvidéket érintő leírásokból nem hiányozhatott a szőlő és a borkultúra bemutatása, így természetes, hogy a Káli-medence jogélete kapcsán is nagyívű ismertetést kapunk a szőlőműveléssel kapcsolatos jogviszonyokról, a különböző szerződéstípusokról, személyekről: a vincellerekről, a napszámosokról, a hónaposokról. Külön fejezet foglalkozik az állatok által okozott károk megítélésével, orvoslásával. A foglalkoztatásra irányuló megállapodások keretében olvashatunk a gyermekmunkáról, a szolgák és szolgálok jogviszonyáról a ledolgozás intézményéről. A gazdaság működéséhez elengedhetetlen a kölcsön és a haszonkölcsön intézménye: a Káli-medencében a kölcsönt nyújtók között megjelentek az egyházak: a római katolikus, a református és az evangélikus egyház is, ugyanígy hitelezőként szerepelt a Nemesség Közkasszája; illetve különösen Kővágóórsőn a zsidó kereskedők. A térség élénk hitelforgalmának számos részletét megismerhetjük: olvashatunk a kamatról, a kölcsönt biztosító okiratokról és a bizalmi elem fontosságáról. Szintén külön fejezetet kapott a templomi búcsúból országos állat- és kirakódóvásárra fejlődött szentbékállai vásár és vásárjog a maga sajátosságaival. A hitberről és móringeről, valamint az öröklési jogról szóló fejezetekben a szerző gazdag helyi forrásbázison alapuló elemzése jól árnyalja az általa részletesen ismertetett korábbi feldolgozásokat. Gelencsér József kedves témája a megszégyenítő és más közösségi büntetések: gazdag szakirodalmi áttekintést követően szól a helyi jellegzetességekről, az egyes büntetés típusokat nemzetközi kontextusban vizsgálva. A kötet néhány köznemesi család (Barla, Csekő család) levéltárának jogi szempontú feldolgozásával és a kutatási eredmények összegzésével zárul, pontos támpontokat nyújtva a jogi néprajzi gyűjtések számára.

Gelencsér József *Káli-medence népi jogéletéről* szóló kötete, valamint a témában közreadott korábbi írásai – köztük mindenekelőtt Sárkeresztes népi jogéletét bemutató monográfiája (*Székesfehérvár áldásos árnyékában, Sárkeresztes népi jogélete 1867–1959*. Székesfehérvár, 2018.) – a jogi néprajzi terepkutatások értékét és szükségességét közvetítik. A helyszíni gyűjtés – kiegészülve természetesen a levéltári, szakirodalmi kutatásokkal – maga a jogi néprajz, a lokális joggyakorlat, a jogszokások leírása, melynek művelése elsorvadt. Gelencsér József 1980-as évek elején megkezdett és negyven évvel később közreadott gyűjtéseiben nagyban támaszkodik a Györffy István és társai által 1939-ben megkezdett országos jogi néprajzi gyűjtőmunkára, továbbbívva annak szellemiségét, gyakorlatát. A szerző kutatásai óta eltelt újabb 40 év, itt tehát az ideje a korábbi jó gyakorlatok tapasztalatait ötvöző gyűjtések újraindításának, hisz a népi jogélet kutatóinak elsődleges feladata a lokális közösségek normáinak, normarendszereinek megismerése.

Peti Lehel: „Krisztus ajándéka van bennünk” Pünkösdzizmus moldvai román, roma és csángó közösségekben. (Vallásantropológiai tanulmányok Közép-Kelet-Európából 9.) Balassi Kiadó – Erdélyi Múzeum Egyesület, Budapest – Kolozsvár, 2020. 163 p.

Hesz Ágnes

Peti Lehel: „Krisztus ajándéka van bennünk” Pünkösdzizmus moldvai román, roma és csángó közösségekben című kötetében hat tanulmányt olvashatunk, amelyek egy közelebbről meg nem nevezett kelet-romániai, moldvai régióban működő pünkösdista csoportok vallásos életének egy-egy aspektusát mutatják be.

A térségben található nyolc közösség közül a szerző figyelme három, etnikailag és korábbi vallási háttérét tekintve különböző csoportra irányul: a hálózat központi közösségére, amelynek tagjai egy román ortodox többségű faluban élnek, egy korábban szintén ortodox háttérű, de az ortodox egyházba csak kevésbé integrálódott roma csoportra, és egy katolikus többségű településen működő csángó tagságú gyülekezetre. E csoportok eltérő nagyságúak, és településükön eltérő arányban vannak jelen: a nagyjából 400 fős roma közösség a helyi románoknak mintegy negyedét teszi ki, ezzel lokális közösségében arányaiban messze a legjelentősebbnek mondható csoport. A központi közösség egy közel 3000 lakosú településen 30–40 felnőtt tagból áll, míg a csángó csoportot 7 család alkotja egy 4600 fős faluban. A régió pünkösdista közösségei laza hálózatot alkotnak, és a központi közösség vezetőjének személyén keresztül kapcsolódnak egymáshoz, akinek valamilyen módon mindegyik közösség létrejöttében szerepe volt, és tekintélye megkérdőjelezhetetlen volt a régióban. A közösségek ugyanakkor különböző módon és mértékben integrálódtak az országos romániai pünkösdi mozgalom szervezetébe: míg a csángó csoport szinte teljesen autonóm módon, az országos szervezettől függetlenül működik, addig a roma közösség temploma tulajdonjogilag a pünkösdi egyház moldvai területi szervezetéhez tartozik.

A tanulmányok a szerző 2013–2017 között, a Pócs Éva vezette East–West kutatócsoport (ERC 324214) támogatásával és keretében végzett terepmunkáján alapulnak. Peti Lehel ebben az időszakban több, hosszabb-rövidebb kutatóúton vett részt, amelyek során az adatgyűjtés főként félig struktúrált interjúk segítségével, illetve a csoportok rituális alkalmainak megfigyelésével történt. A szerző kulcsadatközlője, sőt, a téma iránti érdeklődésének felkeltője a csángó csoport azóta már elhunyt vezetője, Anton volt, akinek Peti Lehel írása méltó emléket állít. Alakja minduntalan felsejlik az etnográfiai legrészt gazdagabb és a megértést leginkább segítő szövegrészekben.

Műfaját tekintve a kötet tanulmánykötet. A hat tanulmányt – melyek közül az első négy már másutt is megjelent – a szerző nem „fésülte össze”, ami az óhatatlan ismétlések ellenére is jó döntésnek mondható, hiszen így a szövegek egymástól függetlenül és tetszőleges sorrendben is olvashatók. A köztük lévő összefüggéseket a szerző a lábjegyzetekben jelzi keresztutalásokkal. A tanulmányokat keletkezésük sorrendjében követik egymást, és így – ahogy arra a szerző is utal a bevezetésben – végigkísérhetjük a szerző útját a csoportok és az általa kiemelten vizsgált témák megismerésében és megértésében. Az első tanulmány mintegy bevezetesként szolgál a többihez. Megismerteti az olvasót a csoportok lokális és vallási háttérével, kialakulásuk történetével és együttműködésük jellegével. Emellett kiemelten foglalkozik a három csoport eltérő rituális gyakorlatával. Míg a csángó csoport feltűnően visszafogottan él a Szentlélek ajándékaival (úgy mint nyelveken beszélés, gyógyítás, exorcizmus, jövendölés és jóslás), addig a másik két csoportban e gyakorlatok szerves részét képezik a közösségi rituális életnek. A szerző e különbségek magyarázatául ebben a tanulmányban még csak hipotéziseket fogalmaz meg. Feltételezi, hogy a csoportok eltérő kulturális háttéré és korábbi vallási szocializációja okozhatja az eltéréseket.

Az első tanulmányban felvetett kérdések rendre visszatérnek a későbbi írásokban is. A második tanulmányban például, melynek fókuszában a roma csoport áll, a szerző személyes megtérés-történetek elemzésével keresi a választ arra a kérdésre, hogy miért lehet olyan vonzó választás a pünkösdzizmus a romák számára, a harmadikban pedig, szintén a roma közösség gyakorlatát vizsgálva a migráció és pünkösdzizmus, valamint a pünkösdzizmus és a koldulás komplex összefüggéseit igyekszik feltárni. A negyedik tanulmány a régió két legnagyobb tekintélyű csoportvezetőjének, a központi, valamint a csángó csoport vezetőjének a megtéréstörténetét elemzi, és vizsgálja ezeknek az élményeknek az általuk vezetett csoportok vallási életére gyakorolt hatását. Az ötödik tanulmány fő témája ismét a migráció és a migrációnak a megtérésben játszott szerepe – immár mindhárom csoportra vonatkoztatva. A hatodik tanulmány visszatér az első tanulmányban felvetett problémához, a csoportok eltérő rituális életéhez, és a glosszológia, azaz a nyelveken szólás különböző funkcióit, valamint csoportonként eltérő gyakorlatát elemzi – és ad az eltérésre az első tanulmányban megfogalmazott hipotézisnél jóval őszetettebb választ.

Noha – ahogyan azt már korábban is említettem – a tanulmányok egymástól függetlenül is olvashatók és egy-egy téma önmagában is megálló elemzést adják, érdemes a szövegeket egymás után, egy kötet valamelyest egymásra épülő fejezeteiként is elolvasni, mégpedig azért, mert így ismerhetők meg jobban a bemutatott közösségek és kapható árnyaltabb válasz a szerző által feltett tudományos kérdésekre – végső soron ez indokolja a tanulmányok egy kötetben történő kiadását is. A kötet így sem lesz a helyi pünkösdzizmus monografikus feldolgozása, hiszen a pünkösdzizmus komplex jelenségéből a szerző csak néhány kérdést jár körbe, de ezekre az egymást követő tanulmányokban egyre árnyaltabb válaszokat ad. Teszi mindezt úgy, hogy a pünkösdzizmus jelenségét minden tanulmányban igyekszik társadalmi kontextusba ágyazva, a modernizációs folyamatokkal összefüggésben értelmezni, és eközben folyamatos párbeszédben állni a nemzetközi és a romániai/erdélyi szakirodalommal, amelynek elméleti modelljeit használja, eredményeiket pedig párhuzamba állítja a saját anyagával.

A legfontosabb kérdés, amelyet különböző mélységben majdnem minden tanulmány érint, a pünkösdzizmus kutatásában is központi problémának számító megtérés kérdése; a kötet végére kiderül, hogy a megtérésnek a Peti Lehel által kiemelten vizsgált témák, azaz a migráció szerepének és a eltérő rituális gyakorlatoknak a megértésében is kulcsszerepe van. A szerző, mint minden tárgyalt problémát, a megtérés jelenségét is több szempontból elemzi. A régióban gyűjtött megtéréstörténetek az egyéni mozzanatok mellett ugyanazokból a narratív sémákból és toposzokból építkeznek, amelyek a nemzetközi szakirodalomból is ismertek. A megtérő élesen szembeállítja a megtérés előtti és utáni életmódját, és hangsúlyozza a megtérés utáni viselkedésének morális felsőbbrendűségét. A két életszakaszra jellemző mentalitás kontrasztba állításának célja a megtérés pozitív következményeinek bizonyítása, követendő példaként állítása és a megtérő új identitásának hitelesítése. A roma megtéréstörténetekben például a megtérés státuszjavító életstratégiaként értelmeződik. Egyrészt a pünkösdzizmussal járó életmódváltással a romák szembehelyezkednek a hozzájuk rendelt negatív sztereotípiákkal (hangsúlyozzák például a bűnözés visszaszorulását a pünkösdi roma közösségekben), másrészt a megtérés utáni gazdasági sikereiket is a kicsapongó életmód elhagyásával magyarázzák. Mindez azért is érdekes, mert a nem roma megtérők esetében a pünkösdzizmus felvállalása inkább presztízsromboló hatású és a többségi társadalom szemében marginalizálja a megtérőket.

A megtérés kiváltó oka a legtöbb esetben egy egyéni krízishelyzet. A betegség, korábbi életmódból fakadó problémák, családi tragédia mellett a migráció is egyfajta krízishelyzetként értelmezhető, és ez az egyik pont, ahol a két jelenség összekapcsolódik. A migrációs élethelyzetben ugyanis, amikor az ember szokatlan környezetben és életkörülmények között, távol a szeretteitől kénytelen élni, a

pünkösdi csoportok támogató közeget és a közösség melegségét kínálják a megtérőnek. Menedéket jelenthetnek ugyanakkor azoknak is, akik vendégmunkások családtagjaként a megváltozott otthoni körülményekkel küzdenek. Nem véletlen, hogy a vizsgált csoportokban sokan migrációs környezetben, vagy migrációban részt vevő családtagok hatására lettek pünkösdisták – bár az nem derül ki, hogy az ő arányuk mekkora a migrációtól függetlenül megtértekhez képest. A migráció emellett növeli a pünkösdista közösségek számát is. Nem ritka, hogy külföldön élő pünkösdisták hoznak létre új pünkösdi közösségeket, amelyek laza kapcsolatban maradnak az otthoni hálózattal. További fontos kapcsolat a migráció és a megtérés között, hogy a migráció éppen a megtérés hatására válik sikeres gazdasági stratégiává, hiszen a megkeresett pénzből már nem a kicsapongónak nevezett korábbi életmódjukat finanszírozzák.

A megtérés folyamatát és sajátosságait a kötet talán legjobban sikerült írásából, a negyedik tanulmányból ismerhetjük meg, amely a központi és a csángó csoport vezetőjének egymástól lényegesen eltérő megtéréstörténetét elemzi. A tanulmány – és a kötet – talán legfontosabb állítása, hogy a megtérés eltérő élménye alapvetően befolyásolta azt, hogy a vezetők hogyan értelmezték a Szentlélek ajándékainak jelentőségét és milyen vallási gyakorlatot alakítottak ki a csoportjukban. Míg a misztikus élmények hatására vallásossá vált központi vezető közösségében a glosszológia gyakorása szerves része volt az istentiszteleti alkalmaknak és maga is gyakran élt az egyéb karizmákkal, addig a karizmákra kevesebb hangsúlyt helyező szabadkeresztény közösségben és hosszas, magányos elmélkedések után megtért csángó vezető csoportjában a glosszológia szigorúan a privát vallásgyakorlat része volt. Mindezt az utolsó, a glosszológia szerepével foglalkozó tanulmány is alátámasztja. A szentlélek ajándékainak megélésében nem csak a közösségek között, hanem a közösségen belül is vannak különbségek, amelyek megint csak a megtérés eltérő voltára vezethetők vissza. Függnék attól, hogy hol, milyen rituális gyakorlatú közösségben szerzi valaki az első meghatározó élményeit a karizmatikus vallásosság terén. Ebben a tanulmányban már egy nagyon dinamikus képet kapunk a helyi vallási életről, amelyben jól látható az egyéni vallásosság, az egyéni vallásosságra ható tényezők és a közösségi vallásosság közötti állandó kölcsönhatás is.

Összetett témát vizsgáló kutatásokat sosem lehet igazán lezárni, és így van ez ebben az esetben is. Számos izgalmas kérdés maradt még, amelyeket érdemes lenne vizsgálni. A magam részéről a jövőben szívesen olvasnék még többet a nők gyülekezeteiben betöltött szerepéről azon a paradoxonon túl, hogy az egyházban abszolút alárendelt szerepet töltenek be, miközben sokszor ők azok, akiknek a hatására a családjuk vagy a környezetük pünkösdista lett. Jó lenne látni például, hogy milyen valódi szerepe van a nőknek a csoportok vallási életének alakításában, és ha van ráhatásuk, akkor ebben milyen informális eszközök állnak rendelkezésükre. Szintén izgalmas lenne részletesebb képet kapni arról, hogy a pünkösdzizmus valóban átírja-e, és ha igen, milyen mértékben az etnikai határokat. Az olvasottak alapján számomra kérdéses maradt, hogy a roma közösség valóban egyenrangú-e a többi csoporttal, és tagjaival szemben valóban megszűntek-e a negatív etnikus sztereotípiák.

Mindezzel együtt Peti Lehel könyve érdekes olvasmány és értékes tudományos munka, amely olyan összefüggésekre mutat rá, amelyek segítik mélyebben megérteni a pünkösdzizmus jelenségét.

Tóth Ágnes: Németek Magyarországon 1950–1970. Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum Kiadó, Budapest, 2020. 578 p.

Ament-Kovács Bence

A szerző a magyarországi német nemzetiség történetének ismert és elismert kutatója. Több ezer oldal terjedelemben adta közre a hazai németiség története feldolgozásához releváns forrásokat és levéltári dokumentumokat, emellett Tóth Ágnes volt a rendszerváltás utáni történészgeneráció tagjai közül az első, aki önálló kötetben szállt szembe az eltűző Potsdam-szemlélettel, amely a németek kitelepítésében a szövetséges, főként szovjet hatalom szerepét túlhangsúlyozta. A téma nemzetközi kutatása körében legalább ekkora fordulópontot jelentett a németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek sorsát bemutató munkája, amely – a fennemlített kötetéhez hasonlóan – német nyelven is napvilágot látott. Jelen monográfiájában, MTA doktori (DSc) disszertációjának könyvvé dolgozott formájában a hazai németiség történetének második világháború utáni két évtizedéről nyújt megbízható áttekintést.

Saját bevallása szerint három szempontból vizsgálja az 1950–1970 közötti korszakban a nemzetiség helyzetét: komplex módon elemzi a politikai hatalom céljainak és intézkedéseinek megvalósítási módjait, a német közösség erre adott reflexióit, valamint az így felrajzolható folyamatot. A szerző a kutatási előzmények ismertetése után a *Nemzetiségpolitika Magyarországon (1945–1970)* című fejezetében periodizálja e negyed emberöltőt és elkülöníti a szovjetizálás időszakát (1945–1948/1949), a sztálini nemzetiségpolitika adaptációjának időszakát (1950–1955), illetve a Kádár-éra első felében egy szigorúbb (1956–1965) és egy – nemzetközi folyamatok által kikényszerített – enyhülőbb (1965–1970) korszakot.

Ezután a *Represszió a németekkel szemben (1948–1955)* című fejezetben ismerteti a kitelepítés folyamatát és körülményeit, illetve az elűzetést követő elnyomó és megtorló intézkedéseket, párhuzamba állítva a nehézkes ügyintézési lehetőségekkel, a családegyesítési törekvések útvesztőivel és a hadifogságból hazaengedett német nemzetiségűek internálásával, alkalmasint bíróság elé állításával. Szembetűnő, hogy az internáltak szabadon bocsátását célzó, diplomáciai erőfeszítéseket bemutató alfejezetben a szerző milyen éles szemmel elemzi a sajtótermékek esetében a sajátos NDK-nyelvezetet, a vöröskereszt segítségével való híráramlást, valamint a Landsmannschaftok (a kitelepített közép- és kelet-európai németek kibocsátó település, régió szerint szerveződő egyesületei), egyházi karitatív szervezetek, az USA követség, illetve az NDK külügyi apparátusának szerepét. E fejezetet követően a szerző a német nemzetiség szocioökonómiai jellemzőit foglalja össze, szem előtt tartva a népszámlálások látens eredményeit, párhuzamosan a hazai nagypolitikai változásokkal, utóbbiak esetében elsősorban a gazdaságra, tulajdonviszonyokra összpontosítva.

A *nemzetiségi oktatás irányításának szervezete és tevékenysége (1950–1970)*, illetve a *Nemzetiségi oktatás* című fejezetek olvasásakor kézzelfogható Tóth Ágnes e témában már több évtizedet átfogó kutatási tevékenysége. A szerző a műve elején közölt nemzetiségpolitikai kronológiát tovább finomítva a következő szakaszokat különíti el: a nemzetiségi nyelvoktatás újjászervezése (1945–1952), – megszervezése (1950–1952/1953), – „új szakasza” (1953–1955), majd a német anyanyelvű oktatás megszervezése (1956–1957), a párt és a szakapparátus küzdelme (1958–1960), végül az anyanyelvi oktatás megszüntetésének következményei (1961–1970). Az első nagy fejezetben elsősorban a Miniszterelnökség keretein belül működő Nemzeti Kisebbségek Osztálya és a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztálya tevékenységét ismerteti. Kitér a tankönyvellátás rendszerére, a pedagógusok alacsony számára és a neuralgikus pontot jelentő diákkothonok hiányára. Konklúziója szerint a nemzetiségi oktatásban a konkrétumokat a szocialista elvi nevelésről szóló frá-

zisok váltották fel, karöltve a tisztán anyanyelvű oktatás megszüntetésével és a kéttannyelvű oktatás bevezetésével. Itt a német nemzetiség önazonosságának akaratlagos gyengítése mellett kirajzolódik a vidéki Magyarország hivatali apparátusának Gogoli képe, amely a szakfelügyelettel való közös feladatokat lebonyolítás helyett megbonyolította.

A *Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége* című fejezet a hazai németiség Népművelési Minisztérium keretei között működő ernyőszervezetét mutatja be, amely a közösség tagjai előtt legitimációját veszítve felső impulzusra jött létre. A szerző a szövetség működésében három szakaszt különít el: annak megalapítását (1954–1955), helykeresését (1955–1959), az MSZMP szolgálatában végzett tevékenységét (1960–1967), majd óvatos demokratizálódást (1968–1970). Tóth Ágnes részletesen mutatja be a kulturális és közművelődési tevékenységet, illetve a művészeti csoportok (énekkarok, színjátszókörök, táncsoportok) szervezése és működtetése érdekében tett erőfeszítéseket, figyelmet szentel a *Neue Zeitung* megrendelőinek száma és a hazai német nemzetiség tagjai bizalmának alakulása közötti korrelációnak, illetve a helyi „közművelődési szakemberek” (botcsinálta, ám pártkötelezett népművelők) tevékenységének. Mindemellett néprajzi igénnyel elemzi a vezető, Wild Frigyes vidéki útjain készített jegyzeteit, összevetve a helyi vezetők törekvéseivel és az otthont adó település szociográfiai vizsgálatával. Ezen éleslátásnak köszönhetően derül fény a rendszer képmutatására, a németek bizalmatlansága mögött meghúzódó, a szerző terminusával élve „áttárszformáló” gazdasági féltékenységből eredő, lokális konfliktusokra. Példaképpen a hangszervárlásba fektetett és honoráriumra költött tőke nem pusztán a nemzetiség kultúráját építette, hanem a közösség és a szövetség (vagyis a pártállam) közötti függőséget fűzte szorosabbra. Ezen támogatások a korszakra jellemző kirakatrendezvényeken a nemzetiségpolitika sikerességét próbálták bizonyítani, hiszen a szövetség – más nemzetiségek szervezeteihez hasonlóan – elsősorban azon csoportokat támogatta, amelyek képesek voltak részt venni a nemzetiségek számára szervezett kultúrkörutakon. Hasonló statisztika, még kirakatszerepként sem definiálható funkció jutott a szövetségnek a nemzetiség tagjai által felterjesztett ügyekben is. Sem a családegyesítésben, sem az elköszönt házak visszaadásában nem tudtak valódi, kézzelfogható eredményeket elérni. E momentum leginkább az egyéb egyéni ügyek tekintetében mutatkozik meg, az igazságtalanul súlyos bírósági ítéletektől a továbbtanulás megnehezítésén át a származáson alapuló, gyakran szakmai érveket is felülíró megkülönböztetésekig. A szerző államközi szférában is megvizsgálja – szem előtt tartva Landsmannschaftok viszonyrendszerét – a szövetség tevékenységét. A segítséget kérők ez esetben is hasonló nehézségekbe ütköztek egy-egy hazai nyugdíj igazolás elutasítása kapcsán, hiszen a pártállam rendszerint esetleges (de valljuk be, nem valós) kárpótlási igénytől való félelmében rendszerint megtagadta az igazolás kiadását.

Végül *A német kisebbségi sajtó (1954–1970)* című utolsó fejezetében a *Freies Leben (1954–1956)* és a napjainkban is megjelenő *Neue Zeitung (1957–1970)* című folyóirat működését, apparátusát és tevékenységét hasonlítja össze a rovatokat elemző látványos és könnyen értelmezhető táblázatok kíséretében. Az első folyóirat tisztavirág életének oka az volt, hogy eljutott a kommunista aggitációtól – jobb esetben a sajátos népi kultúra reprezentációjától – a jogtalanságok beismeréséig. A forradalom után a lap szerepét átvevő *Neue Zeitung* már alapításától kezdve nagy hangsúlyt fektetett az ifjúsági olvasóközönségre, ám néhány írmagjában elfojtott próbálkozás ellenére a korszakban ez a lap sem volt képes betölteni a valódi kisebbségi sajtó szerepét.

Összességében kijelenthető, hogy hiánypótló kötetet tart kezében az olvasó, melyben Tóth Ágnes a hazai németiség 1950–1970 közötti történetét az államhatalom céljaira és tevékenységére, valamint a német közösség erre adott reflexióira fókuszálva ábrázolja, hangsúlyos érdeklődéssel az oktatásra

és közművelődésre vonatkozóan. Betekintést enged a megtartás, elrejtés, feladás hármastaktikáját alkalmazó, csoportos szinten alkalmazkodó ellenállás körülményei között élő magyarországi német nemzetiség életébe. A szocializmus időszakának falusi egyesületi létét és az aprófalvak közművelődési helyzetét feltáró kutatásai a néprajzos szakma számára is példaértékűek, és az általa felállított kronológia tartósan határozhatja majd meg a történeti, néprajzi és germanisztikai kutatásokat.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megrendelhetők interneten (neprajzitorsasag@gmail.com). A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographical Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be ordered neprajzitorsasag@gmail.com).

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 133.

2022

No. 4.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLÖS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editor:

GYULA VIGA – GÁBOR VERES

*Editorial Office Address: Museum of Ethnography, 1055 Budapest Kossuth tér 12.
e-mail: vigagyula@gmail.com*

TABLE OF CONTENTS

Articles

- CSABA MÉSZÁROS*: What is kinship? Anthropological perspectives, part 2
The family resemblances 575
- LUJZA TARI*: Data to the history of research on folk musical instruments
and instrumental folk music 597
- LAURA IANCU*: Romanian Church – Hungarian religion – Catholic community:
The consequences of the language change in Moldavia 631
- VILMOS KESZEG*: Natural gas and its effects in Torda and in the media 650
- PÉTER ILLÉS*: The change of landscape and the sociocultural change
of environment. A case study about the small plot land cultivation in vineyards
in south-western Hungary (part 2) 680

Researchers and researches

- JÁNOS SZULOVSKY*: The scholarly oeuvre of Ottó Domonkos (1928–2022) 701

Discussions

- TERBÓCS ATTILA*: József Liszka's monograph on small sacral monuments 718

Book Reviews

724